گۆڤارێکی هزریی ڕۆشنبیریی وەرزییە، ژمارە (٤١) هاوینی ٢٠٢٣

بە سپۆنسەری سەنتەری زەهاوی بۆ لێکۆڵینەوەی فیکریی

سایتی گۆڤاری خاڵ
www.xallkurd.com

تیراژ: ١٥٠٠
نرخ: ١٥٠٠ دینار

تەوەری ژمارە:

بابەتی گشتی:

کورد و کوردستان
لە بەڵگەنامەکانی دەوڵەتی عوسمانیدا

گۆڤاری خاڵ بابەتی (کورد و کوردستان لە بەڵگەنامەکانی دەوڵەتی عوسمانیدا) دەکاتە ناونیشانی تەوەری داهاتووی گۆڤارەکە، لەو چوارچێوەیەدا دەخوازێت لێکۆڵینەوە لەم بوارانەدا بکرێت:

- مەڵبەندە ئەرشیفییەکانی دەوڵەتی عوسمانی کامانەن؟ چۆن دەتوانرێ سودیان لێوەربگیرێت؟
- تاپۆی موڵک و زەوییەکانی کوردستان لە ئەرشیفی تاپۆ لە ئەنقەرە.
- لایەنی کارگێڕیی ناوچەکانی کوردستان لە ئەرشیفی دەوڵەتی عوسمانی.
- تۆماری دادگاکانی شەرعی لە ئەرشیفی عوسمانی.
- ژیانی شاعیر و ناودارانی کورد لە ئەرشیفی عوسمانی.
- تا چەند ڕەوشی ئەمارەت و میرنشینە کوردییەکان لەنێو ئەرشیفەکاندا ڕەنگیانداوەتەوە؟
- نفووس و باری شارستانیی دانیشتوانی کوردستان.
- ڕەوشی پەروەردە و فێرکردن لە ساڵنامە عیلمییەکان.
- کورد و کوردستان لە ڕۆژنامەگەریی عوسمانی.
- لە کام ئەرشیفی دەوڵەتی عوسمانی، دەستنووسی زانایانی کورد پارێزراوە؟
- کورد لە ئەرشیفی کۆماری تورکیا (قۆناغی کۆتایی دەوڵەتی عوسمانی).
- تا چەند دۆکیۆمێنتە مێژووییەکانی کورد لە ئەرشیفی عوسمانیدا، سانسۆر کراوە؟
- وێنەی کورد لە ئەرشیفی عوسمانیدا بە بەراورد بە پێکهاتەکانی تری دەوڵەتی عوسمانی، چۆنە؟
- ئەرکی دەوڵەت و ناوەندە زانستییەکانی لە شیاندنی توێژەردا، بۆ لێکۆڵینەوە لە ئەرشیفی عوسمانی چییە؟
- تا چەند کوردانی باکوور بەکەڵکوەرگرتن لە ئەرشیفی عوسمانی، ئەتوانن خزمەت بە مێژووی کورد بکەن؟
- داواکارین لە نوسەرانی بەڕێز، لێکۆڵینەوەکانیان لەسەر ئەو تەوەر و بوارانەی کە ئاماژەیان پێدراوە تا ڕێکەوتی (٢٠٢٣/١٠/١) بنێرن بۆ گۆڤارەکەمان.

ئایدۆلۆژیا، ناسیۆنالیزم، کۆلۆنیالیزم

هەرەسی ناوەندە کەلتوورییەکان لە سەردەمی نوێدا

هیچ کایەیەکی ژیان پارێزراو نییە لە بەردەم شاڵاوی بەرفراوانی تەکنەلۆژیای نوێدا، بە سەنتەرە ئایدۆلۆژیا و کەلتوورییەکانیشەوە، بەتایبەت کاریگەریی سۆشیالمیدیا کە خەریکە کاریگەرییەکەی هەموو سنورێک ببەزێنێت. لەم دۆخە پڕ گۆڕانکارییەدا پرسیار لەسەر ئایندەی ئایدۆلۆژیاکان پەیدا دەبێت، ئایا چەندی دیکە لە بەردەم ئەم شاڵاوەدا خۆدەگرێت؟ ئایا هەرەس دەهێنێت یان دەتوانێت لە بەرگی دیکەدا بێتەوە مەیدان و خۆی بگونجێنێت؟ ئەدی ئەم تاکگەرایی و فرە کەلتوورییە هەروا لە گەشەکردندا دەبن یان قۆناغێکە و تێدەپەڕێت؟

تەوەری ئەم ژمارەیەی گۆڤاری خاڵ، تەرخانە بۆ وەڵامدانەوە و شیکاریی ئەو قەیرانەی ئایدۆلۆژیا تێیکەوتووە، کۆمەڵێک پسپۆڕ و نوسەر لەم تەوەرەدا، دەیانەوێت لە سەر ئایندەی بیری نەتەوەیی و کۆلۆنیالیزم و هەرەسی ئایدۆلۆژیای چەپ، شیکاریی و لێکدانەوە بکەن. تا دەرکەوێت ئەمەی ئێستا پەرەسەندنی پۆپۆلیزمە یان گەڕانەوەیە بۆ سروشتی مرۆڤ کە ئایدۆلۆژیا لێی تێکداوە؟

بەو ئومێدەی توانیبێتیان تۆی خوێنەر تێراو بکەن و بە شیکردنەوە و خستنەڕووی زانیاریی و لێکدانەوەی واقیعی بمانگەیەننە مەنزڵ.

د.جەعفەر عەلی

پرسی ناسیۆنالیزم و ئایین

سەرەتا

ناسیۆنالیزم و ئایین وەک چەمک و دونیابینی، دژبەر و ناکۆکن. ناسیۆنالیزم لەباری سیاسیی و کولتوورییەوە بچووک و پابەند بە سنوور و جوگرافیایەکی دیاریکراو، هەرچی دینە فراوان و دەرەسنوور. ناسیۆنالیزم هەوڵی گەڕان بە دوای ماڵێکی تایبەت و گیرسانەوە لە جوگرافیایەکی سیاسیی و کولتووری دیاریکراو دەدات، دین چاوی لەسەر کۆکردنەوەی ماڵە سیاسییە لۆکاڵییەکان و جوگرافیای کولتوورە سنوور بۆکێشراوەکانە بۆ ژێر دەسەڵات، سایە و سەیوانی تێکستی پیرۆزی نەگۆڕ و ڕێنمایی و ئامۆژگاری دینی.

ناسیۆنالیزم پێویستی بە جەنگێکی سیاسی، کۆمەڵایەتی و فیکری هەیە بۆ تێکشکاندن، هەڵوەشاندنەوە و دابەشکردنەوەی سەرلەنوێی سەرزەمینی هەموو ماڵێکی گەورە و دەرەسنووری بان-نەتەوەیی، هەرچی دینە خەریکی سڕینەوە و تواندنەوەی ماڵە سنوور بۆکێشراوە بچووکەکەی ناسیۆنالیزمە لە ناو ڕووبەرە سیاسیی و جوگرافیا گەورەکەیدا، لەناو دونیابینییە سنووربڕ و فراوانەکەیدا.

ناسیۆنالیزم پێویستی بە هەڵوەشاندنەوەی چەمکی (ئوممەت) و (ئیمپراتۆریەت) هەیە بە ئامانجی ڕێکخستنەوە و دابەشکردنەوەی جوگرافیا سیاسیی و کولتوورییەکەی بەسەر نەتەوە و کولتوورە جیاوازەکاندا، واتە گێڵنەر گووتەنی: دروستکردنەوە و داڕشتنەوەی جوگرافیا سیاسییەکە لەسەر بنەمای تەباکردنەوەی بە کولتوورێکی تایبەت و دیاریکراو (دۆزینەوەی سەرپۆشێکی سیاسی بۆ کولتورێکی تایبەت)، هەرچی دینە پێویستی بە پەلکێشکردنی ناسیۆنالیزم و گوتاری نەتەوەیی هەیە بۆ لە قاڵبدانی لەناو چەمکی ئوممەت و ئیمپراتۆریەتی دینیدا.

ناسیۆنالیزم، نە تەنیا لەگەڵ بیرۆکەی ئوممەتی ئیسلامی، بەڵکو لەگەڵ بیرۆکە و چەمکی هاونیشتمانی جیهانی، کۆمۆنیزم و ئیمپراتۆریەتیش دژ و ناکۆکە، بەڵام دەشێت سوود لە هەر یەکێک لەو چەمکانە وەربگرێت بە ئامانجی بەرەوپێشبردنی دیدگا و ئامانجەکانی پرسی نەتەوەیی و بونیادنانی کۆمەڵگەی فانتازیاکراوی نەتەوەیی. هەرچی دینە، پێچەوانەی ئەوە هەوڵ بۆ سڕینەوە و تواندنەوەی گوتاری ناسیۆنالیستی لەناو چەمکی ئوممەت و ئایدیۆلۆژیا و بیرۆکەی ئیمپراتۆریەتی دینیدا دەدات.

پرسیار ئەوەیە، ئەگەر ناسیۆنالیزم و دین بەو ئەندازەیە لە ململانێ، ناکۆکی سیاسیی و فیکری قوڵدابن، ئەی چۆن و لە کوێدا دەتوانن لە ماڵێکی سیاسیدا کۆببنەوە و بۆ ئامانجێکی سیاسیی و کۆمەڵایەتی هاوبەش کۆمەک لە یەکدی وەربگرن. بەمانایەکی دی، ئایا دەکرێت ناسیۆنالیزم کۆمەک لە ماڵی دین و، دینیش بۆ هاوکاریی و یارمەتی سەر بە ماڵی دونیای فیکری ناسیۆنالیزمدا بکات؟

بەبڕوای ئێمە، ئەم پرسیارە، پرسیارێکی گرنگ و کەمتر وەڵامدراوەتەوە، ئەمە لەلایەک، لەلایەکی دیکەوە، ڕەنگە زێدەگۆیی نەبێت ئەگەر بڵێین، تا ئێستا لە ناوەندی کۆمەڵگەی کوردیدا، هێندەی هەستیاریی و گرنگییەکەی، بابەتییانە کاری پێویست لەمبارەیەوە نەکراوە. دەزانم، وتار، کتێب، تەنانەت لە زانکۆکانیشدا هەندێک کار لەم بوارەدا ئەنجام دراون، بەڵام جگە لە سادەیی و دووبارەیی کارەکان، کە هێزی تێرکردنی وەڵامدانەوە بە بابەتەکەیان نەبووە، هێشتا وەڵام بە کرۆکی بابەتەکە نەدراوەتەوە، یان هێشتا زیاتر پێویستیمان بە بەدواداچوون و لێکۆڵینەوەی فیکریی و ئەکادیمی قوڵتر و وردتر دەبێت بۆ نزیکبوونەوە لە وەڵامێکی زانستی گونجاو بە بابەتەکە. ئایا ئەم دوو چەمکە ناکۆک و دژ بەیەکە، چۆن و لە کوێدا دەتوانن تەبابن، لە جەنگی فیکریی و مێژوویی نێوانیاندا، لە هەوڵی تێکشکاندن و سڕینەوە و هەڵوەشاندنەوەی یەکدیدا، لە کوێدا، لە کام خاڵ و کام پنت و ئامانجی سیاسیی و کۆمەڵایەتیدا، دەشێت بەیەک بگەن و سوود لە یەکدی وەربگرن.

ناسیۆنالیزم و دین، لە ڕەتکردنەوەوە بۆ دیالۆگ

لە ململانێ و بەریەککەوتنەکانی مێژوودا، زۆربەی کات، گەورەکان و بەهێزەکان، بچووکەکان و بێهێزەکانیان قووتداوە، یان هەوڵیانداوە قووتیان بدەن، بەڵام لە بابەتی ناسیۆنالیزمدا ئەم هاوکێشەیە پێچەوانە دەبێتەوە. کاتێک ناسیۆنالیزم دەردەکەوێت بە هەموو توانایەوە هەوڵدەدات ئایدیا و ڕووبەرە گەورەکان، لۆکاڵی بکاتەوە. واتە بچووکێک دەچێتە جەنگی گەورەکانەوە، بچووککردنەوە و دابەشکردنی جوگرافیاکەیشی بە ئامانج دەگرێت. ناسیۆنالیزم و دین، دوو چەمک و دیاردەی فیکریی و کۆمەڵایەتی دژ بەیەکی ناو مێژوون، بەڵام وەک چۆن دەشێت ناکۆک و ڕکابەربن، دەگونجێت لە پەیوەندیشدابن و کۆمەک لە یەکدی وەربگرن.

لە زانستی چەمکەکاندا، ئەگەر دین بریتی بێت لە (تێز)، ناسیۆنالیزمیش لە (ئەنتی تێز)، یان بەپێچەوانەوە، ئەوا دەکرێت لە ئەنجامی ئەو دژبەریی و ناکۆکییە مێژووییەدا، (سەنتێز)ێک بێتەبوون. واتە ناسیۆنالیزمێک لە ماڵی دین و تێگەیشتن و ماناکانی دینەوە، کۆمەک وەربگرێت، نەک ببێت بە خودی دین خۆی، یان دینێک سەربخاتە ناو دونیای فیکری ناسیۆنالیزم و بە قازانجی نەتەوەیەکی دیاریکراو و دەوڵەتی نەتەوەیی کەڵکی لێوەربگرێت. ناسیۆنالیزم و دین بە دوای دروستکردنی شوناسی جیاوازەوەن، ناسیۆنالیزم شوناسی لۆکاڵی و دینیش شوناسی بان-لۆکاڵی و سەروونەتەوەیی. لێرەوە کاتێک شوناسە لۆکاڵییەکە لەگەڵ شوناسە بان-لۆکاڵی، یان سەروونەتەوەییەکەدا

(دین، یان هەر ئایدیۆلۆژیا و ئایدیایەکی دیکەی بان-نەتەوەیی بێت) بەریەکدەکەون، دەشێت ئەم بەریەککەوتنە ببێت بە (سەنتێز)ێک، واتە پنتی بە یەکگەیشتن و کۆکەرەوەی هاوبەشییەکانی نێوان دوو شوناسە ناکۆک و دژ بەیەکەکە، بەمەش پرسی شوناس هەنگاوێک بەرەوپێش دەچێت. لە ئەنجامی هاوکاریی و کۆمەکی نێوان دوو شوناسی جیاوازدا، سەنتێزێک، کە دەکرێ بچووکتر لە ئایدیۆلۆژیا و ڕووبەری دینی و، گەورەتر لە دونیابینی بچووک و لۆکاڵی بەر لە نەتەوەیی بێت، پێکبێت.

لێرەوە دەکرێت بڵێین: کاریگەرییە دیالێکتیکییەکە، ڕێگە خۆش دەکات بۆ کاریگەری دیالۆگیکیتاڵی. بەمانا لەبری بەیەکدادان و ڕەتکردنەوەی یەکدی، لەبری هەوڵدان بە ئاڕاستەی سەپاندنی شوناسێکی تایبەت و تاکڕەهەند بەسەر گرووپەکاندا، دیالۆگ و پەیوەندی لە نێوان ناسیۆنالیزم و دیندا دروست دەبێت.

ناسیۆنالیزم و دین، لە ئەورووپاوە بۆ ڕۆژهەڵات

پەیوەندی نێوان ناسیۆنالیزم و دین، پەیوەندییەکی ئارام و سەقامگیر نییە. خاڵی جەوهەری ناکۆکی نێوانیان پەیوەندی بە داگیرکردنی وەلای تاک و گرووپە کۆمەڵایەتییەکانی کۆمەڵگەوە هەیە، هەردووکیان کار بۆ کۆنترۆڵکردن و ڕەنگکردنی هۆشیاری کۆمەڵگە بە ڕەنگی تایبەتی خۆیان دەکەن. بەکورتی هەردووکیان دژ بە دابەشکردنی وەلا دەوەستنەوە.

ناسیۆنالیزم و دین، هەردووکیان، بەڵام بەجیاوازییەوە لەسەر بنەڕەتی بیرۆکەی موقەدەس دامەزراون، ئەم بیرۆکەیە لە ئایدیای دینیدا ڕەهاتر، توندتر و جێگیرترە. بەگشتی ئایدیای دینی هەست و ترسێکی شاراوەی نە تەنیا لە ناسیۆنالیزم، بەڵکو لە هەر بیرۆکە و ئایدیایەکی دیکەیش هەیە، کە بخوازێت دونیای لەگەڵ دابەش بکات، یان بزانێت دەبێتە ڕێگر، یان مەترسی لەبەردەم دروستکردنی دونیا ئایدیاڵە یەکڕەنگەکەی ئەو، لە بەرانبەریشدا ناسیۆنالیزم هەمان هەست و ترسی، بەڵام لە فۆرمێکی دیکەدا، لە فیکری دینی هەیە. گەورەترین ترسی ناسیۆنالیزم لە فیکری دینی، ترسە لە بیرۆکەی بان-نەتەوەیی و دەرەسنوری ئەو، ترسێک ناسیۆنالیزم و هەر بیرۆکەیەکی دیکەی بان-نەتەوەیی نادینیش لە بەرانبەر ئایدیا و فیکری دینی و موقەدەسی دینیدا هەیانە. هەرچەندە ترسی شاراوەی ناسیۆنالیزم بەرانبەر بە دین، لەو ترسە بچووکتر و کەمترە، کە دین لە بەرانبەر ناسیۆنالیزمدا هەیەتی، چونکە ئەوە ڕوونە، لە دونیای مۆدێرندا ناسیۆنالیزم نکوڵی لە بایەخی دین وەک یەکێک لە بنەما پێکهێنەرەکانی ناسیۆنالیزم و نەتەوە ناکات. ناسیۆنالیزم هاوشانی زمان، کولتوور، جوگرافیا و بنەما بابەتییەکانی

دیکە، بایەخی دینیش بە لەبەرچاوگرتنی ئەو کاریگەرییەی لە یەکخستن و یەکڕەنگکردنی پێکهاتی کۆمەڵایەتی و سایکۆلۆژی مرۆڤەکان و ئەو ڕۆڵەی دەتوانێت لە بیناکردنی کەسێتی نەتەوەدا ببینێت، فەرامۆش ناکات. لێرەدا دین دەبێتە ڕەگەزێک لەو ڕەگەزە بابەتییانەی ناسیۆنالیزم پێویستی پێی دەبێت. لە بەرانبەردا دین، نکۆڵی لە هەر ڕۆڵێکی کاریگەری ناسیۆنالیزم لە بیناکردنی فیکری دینیدا دەکات، چونکە بونیادی دینی بە کۆ سەر بە دونیای فیکری ڕەهابوونە (المطلق)، بە مانا لەنێو ڕووبەرێکدا کاردەکات لە دەرەوەی جیهانی کۆمەڵایەتییەوە هاتووە، واتە گەردوونی، سەرووجوگرافی، نامێژوویی و بان–نەتەوەییە.

وێڕای ئەوانەی ئاماژەیان پێدرا، دەبێ ئەو ڕاستییە فەرامۆش نەکەین، کە ژینگەی کۆمەڵایەتی دەتوانێت کاریگەری بەسەر ناوەرۆکی دین و گوتاری دینییەوە دابنێت، دەتوانین بڵێین، زۆر کات ئایینەکان دەکەونە ژێر کاریگەری ئەو ژینگەیەی، کە تێیدا هاتوونەتە بوون، کۆمەڵگە و دۆخی سیاسی، کۆمەڵایەتی و سایکۆلۆژی کۆمەڵگەش لە پرۆسەی ئەم پێکهاتن و هاتنەبوونەدا ڕۆڵی خۆیان دەبینن. ڕاستە ئەو ڕۆژگارە، بیرۆکەیەک بەناوی ناسیۆنالیزم و چوارچێوەیەکی سیاسیش بەناوی دەوڵەتی نەتەوەییەوە بوونی نەبوو، بەڵام دەتوانین بڵێین، بڕێک لە بیرۆکەکانی، بۆ نموونە دینی یەهودی (پێویستی گەل) لەگەڵ ئەو بیرۆکەیەدا تەبابوویەوە، کە دواتر بە ناسیۆنالیزم ناسرا. لێرەدا دین چووەتە خزمەتی مەبەستێکی سیاسی، کە بریتیبوو لە (گەل). خودا، خودای گەل و، گەلیش، گەلی خودا بوو. خودا (یهوه)، بەو سیفەتەی گەلی هەڵبژێردراوی خودان، خودای عیبری بوو، واتە ناسیۆنالیزم و دین ئاوێتەی یەکدی بوون و وەک یەک بابەت مانەوە و بۆ ئامانجێکی دیاریکراو کاریان کرد.

لە جیهانی مەسیحییەتدا، سەرەتا کەنیسە مۆرکێکی کاسۆلیکی وەرگرتبوو، وەک قەوارەیەکی دەسەڵاتخواز، هاوشان و سەربەخۆ لە دەوڵەت جێگەی گرتبوو. دوو ئیمپراتۆرییەت، کە هەردووکیان یەک شت بوون. لەناو یەک چوارچێوەدا هەبوون: ئیمپراتۆریەتی سیاسی ڕۆمانی و ئیپمراتۆریەتی دینی کاسۆلیکی. کەنیسەکانی ڕۆژهەڵات، کە دواتر سەربەخۆ بوون، بەشێوەیەکی ڕێژەیی مۆرکێکی نەتەوەییان وەرگرتبوو، دواتریش ڕۆڵی خۆیان لە پرۆسەی سەربەخۆییدا بینی.

لە سیاقی ئەوروپی نوێدا، نەتەوە تازەکان لە هەناوی ئەو ئیمپراتۆریەتەی لە یەککاتدا کەنیسە و دەوڵەتی ڕۆمانیشی لەخۆگرتبوو، لەدایکبوون. ململانێی نێوان کەنیسە و پاشاکان ڕۆڵی خۆی لە چەسپاندنی بنەماکانی ناسیۆنالیزم و نەتەوەدا بینی (خواستی پاشاکان بۆ سەربەخۆیی لە کەنیسە، خواستی کەنیسە بۆ پاراستنی گەلان و کەمینەکان).

هەمانکات بزووتنەوەی ڕیفۆرمی ئاینی ڕۆڵی لە گەورەکردنی فیکری ناسیۆنالیزمدا بینی و بزووتنەوەکانی سەربەخۆیی بەچوونە پاڵ و هێز وەرگرتن لە بزووتنەوەی چاکسازی هەنگاوێکی گرنگ چوونەپێش. لەتبوونی دونیای پیرۆزی مەسیحی، وایکرد پرۆتستانییەت لەگەڵ گەشەکردنیدا پشتگیری لە فراوانبوونی زمان و ئەدەبی نەتەوەیی و داهێنانی چاپەمەنی دەکرد. بەمەش ئەدەبی نەتەوەیی لە سنورێکی فراوانتردا دەگەیشتە بەردەستی خەڵک و هۆشیاری نەتەوەیی بەهێز دەکردن.

ڕیفۆرمی پرۆتستانتی، پەرەسەندن و جێگیربوونی زمانە لۆکاڵییەکان و چاپەمەنی سەرمایەداری، هۆکاری گرنگ بوون لە پاشەکشەپێکردنی زمانی لاتینی وەک زمانی سێنتراڵ، زمانی دەسەڵات، زمانی پیرۆزی نووسین و خوێندنەوە، دواتریش چۆڵکردنی شوێنەکەی بۆ زمانە لۆکاڵی و نەتەوەییەکان. کارکردن بۆ جێگەگرتنەوەی زمانی لاتینی، لەلایەن زمانە لۆکاڵییەکانەوە و بەرزبوونەوەیان بۆ ئاستی زمانی دەسەڵات، بێ کێشە و ململانێ نەبوو، هەر هەوڵدانێکی زمانە لۆکاڵییەکان بۆ جەختکردنەوە لە تایبەتمەندییەکانی خۆیان و وەرگرتنی مانا و شوناسێکی جیاوازتر، جگە لە ڕووبەڕووبوونەوە و تێکشکاندنی زمانی لاتینی، زمانی پیرۆزی دەسەڵات و پیاوانی کەنیسە، ڕێگەیەکی دیکەی نەبوو. سەرەنجام ئەو هەوڵانە چەند بەشداربوون لە هەڵوەشاندنەوەی کۆمەڵگەی فەنتازیاکراوی مەسیحی، هێندەش ڕێگەخۆشکەر بوون بۆ دەرکەوتنی ناسیۆنالیزم و کۆمەڵگەی نەتەوەیی.

لە جیهانی ئیسلامیشدا، چەمکی ئوممەت و سروشتی بان-نەتەوەیی دین، بنەمای گرنگ و ستراتیژی دەوڵەتی خیلافەت بوون. هەر بیرۆکەیەک لەڕووی تیۆریی و هەر هەوڵدانێکی پراکتیکیش بۆ دەرچوون لەو بازنەی پیرۆزییە، ڕاستەوخۆ بە مانای ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ ناوەندی دەسەڵاتی دینی بوو. بەڵام لەو دونیای ڕەهابوون و پیرۆزییەشدا، واقیع ئاماژە بە سیما و تایبەتمەندی جیاواز لە نێوان گەلان و ناوچە جیاجیاکانی دەسەڵاتی خیلافەت دەکات، کە وردە وردە لە ڕێی هەوڵدان بۆ دابڕان و جیابوونەوە لە ناوەندی خیلافەت و سێنترالیزەکردنی دینی، هەوڵیاندەدا گوزارشت لە بوونی سەربەخۆی خۆیان و شوناس و تایبەتمەندییە سیاسی، کولتووری و کۆمەڵایەتییەکانی خۆیان بکەن.

بەگشتی دەتوانین بڵێین، ئیمپراتۆریەت، لە هەر فۆرمێکیدا بووبێت، لەبەردەم هەوڵەکانی خۆناسین و گوزارشت لە تایبەتمەندییە لۆکاڵییەکان تێکشکا و سەرەنجام ناسیۆنالیزم توانی لەناو ڕووبەری دەسەڵاتی پیرۆزدا، نەک هەر ڕووبەرەکانی پیرۆزی دینی و دونیایی تێکبشکێنێت، بەڵکو لە زۆر نموونەی مێژوویی و برگەی مێژووییدا، خودی پیرۆزییەکانیشی کردن بە بەشێک لە بەرەوپێشبردن و چەسپاندنی دونیابینی فیکریی و سیاسی خۆی.

گەڕان بۆ ناسیۆنالیزم لە ناو دیندا

ناسیۆنالیزم جۆری جیاواز و ڕەنگی جیاوازی هەیە، هەمانکات مانا و پێناسەی جیاوازیشی پێدراوە. لە هەموویان ئارامتر و نەرمتر، کە هاوسۆزە لەگەڵ دیدگا نەژادیی و ئایینیە جیاجیاکان، لەسەر بنەمای مافی هاوڵاتیبوون سەیری گرووپ و پێکهاتە کۆمەڵایەتییە جیاوازەکان دەکات، ناسیۆنالیزمی مەدەنییە. بێگومان ترسناکترین و مەترسیدارترینیشیان ناسیۆنالیزمی ئۆرگانی (Organic Nationalism) و ناسیۆنالیزمی دینییە (Religious Nationalism).

ناسیۆنالیزمی ئۆرگانی، یان نەژادی، فۆرمێکە ناسیۆنالیزم لە ڕێگەیەوە گەل، نەتەوە، وەک قەوارەیەکی ئۆرگانی پێناسەی خۆی دەکات، ئیرادەی مرۆڤەکان وەک تاک و وەک مرۆڤی ئازاد دانیپێدانانرێت. نەتەوە وەک یەکەیەکی نێوکۆیی ئۆرگانی سەیر دەکرێت، کە لە شێوەی ئەندامەکانی جەستەی مرۆڤ بەیەکدییەوە بەستراونەتەوە، نە بۆ دابڕان لە یەکدیی و نە بۆ جیاکردنەوە گونجاو نابێت، یەکیان پابەندی ئەویدیکەیە و یەکدی تەواو دەکەن. ئەندامانی نەتەوەش بەهەمانشێوە یەکیان پابەندی ئەویدیکە دەبێت و دواتریش یەکە کۆمەڵایەتییە گەورەکە، کە نەتەوەیە تەواو دەکەن. ئینتیمای نەتەوەیی لێرەدا ئینتیمایەکی ئازادانە نییە، بەڵکو پابەندیی و پەیوەستییەکی گشتی ئۆرگانی حەتمییە، تەنانەت دەشێت بایۆلۆژی بێت لەڕووی حەتمییەوە. واتە ئینتیما دەگۆڕێت بۆ بابەتێکی بۆماوەیی و دەچێتە دەرەوەی دەسەڵاتی تاک و گرووپە کۆمەڵایەتییەکانی کۆمەڵگەوە، ئینتیمایەکە لە سیاقی ژیانی سیاسیی و کۆمەڵایەتی بەدەستناهێنرێت، بەڵکو پێشوەختە سەپێنراوە و حەتمییە.

هەرچی ناسیۆنالیزمی دینییە، وەک بزووتنەوەیەکی ڕاسترەو خۆی پێناسە دەکات، ڕاسیزمی دینی تێکەڵ بە باڵابوونی نەتەوەیی (الاستعلاء القومي) دەکات. ئەم فۆرمە لە ناسیۆنالیزم، زۆربەی کات دەگۆڕێت بۆ بزووتنەوەیەکی ڕاسیستی و کەمایەتییە ئایینی و نەژادییەکانی دی بە ئامانج دەگرێت.

لێرەوە دەگەڕێمەوە بۆ پرسیارە سەرەکییەکەی سەرەتا پەیوەندی نێوان ناسیۆنالیزم و دین. کاتێک دەڵێین، ئەم دوو چەمکە فیکریی و کۆمەڵایەتییە دەتوانن لە پەیوەندیدابن و کۆمەک بە یەکدی بکەن، مانای ئەوە نییە بەرەو دروستکردنی فۆرمی ناسیۆنالیزمی دینی بچین، یان ناسیۆنالیزمی دینی پێکبهێنرێت، یان کار بۆ پێکهێنان و داڕشتنی بنەما تیۆرییەکانی ناسیۆنالیزمی ئۆرگانی، یان نەژادی بکەین. مەبەست لەم پەیوەندییە ئەوەیە، دەرەنجامی پەیوەندیی و کۆمەکی نێوانیان بخرێتە خزمەت فۆرمێکی تایبەت و مۆدێلێکی نەرمی ناسیۆنالیزمەوە، کە ناسیۆنالیزمی مەدەنییە. ناسیۆنالیزمێک هێزی ئەوەی هەبێت جیاوازییە کولتووری، دینی و نەتەوەییەکان لەسەر بنەمایەکی دیموکراتیانە

و پرەنسیپەکانی مافی هاوڵاتیبوون و ڕێزگرتن لە بوون و بژاردەی ئازادانەی مرۆڤ لەبەرچاو بگرێت. بەم مانایە، لە دەرەوەی کارکردن بۆ ناسیۆنالیزمێکی مەدەنی و لە بەرانبەریشدا بونیادنانی دونیابینییەکی دینی لیبراڵ، دەرفەتەکانی گونجان و بەیەکەوە کارکردن لە نێوان ئەم دوو جیهانبینییە جیاوازەدا، تاڕادەیەک هەم بچووکتر دەبێتەوە، هەم ئاستەنگی گەورەیشی بۆ دروست دەبێت.

ناسیۆنالیزمی نەژادی توندڕەو و پەڕگیر، هەروەها دینێک توند دەستی بە تێکستی نەگۆڕ و بنەماکانی موقەدەسی ئەبەدییەوە گرتبێت، کارێکی قورسە بتوانن لەگەڵ هیچ دونیابینییەکی سیاسی و کۆمەڵایەتی دەرەوەی خۆیان و لە خۆیان جیاواز، تەبا و گونجاو بن، چونکە زمان و تێکستی پیرۆز لەژێر عەبای هەر ئایدیۆلۆژیا و بیرۆکەیەکدا کاربکات، نەک دەرفەتەکانی پەیوەندی لەگەڵ ئەوانیدی، بەڵکو خودی بازنەکانی گفتوگۆش تا ئاستی مەحاڵ بچووک دەکاتەوە. ئەگەر تۆ نەخشەی ژیانی بوون و کۆمەڵگەی مرۆڤایەتیت لە سەرەتاوە بۆ کۆتایی دیاری کرد، ئەگەر سەرەتا بۆ کۆتایی ژیانی مرۆڤایەتی و شارستانیەتت خستە ناو بازنەی حەتیمییەتی مێژووییەوە، ئیدی بۆ دەسەڵات و دەستکەوتی دونیایی نەبێت، وەکو دین پێویستییەکت بە کۆمەکی بیرۆکە و ئایدیاکانی دەرەوەی خۆت نابێت، لێرەوە دین ئەستەمە بتوانێت لەگەڵ ناسیۆنالیزمدا کاربکات، بەڵام ناسیۆنالیزم بۆ بردنەپێشی ئایدیا و گەیشتن بە ئامانجە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانی، توانای سوودوەرگرتن لە دینی دەبێت. ڕەنگە ناسیۆنالیزمی عەرەبی، ئێرانی، تورکی، سیرب و کروات و بۆسنەییەکان، نموونەی زیندووی ئەم بۆچوونەمان بن.

لە سەردەمی دەسەڵاتی شا عەباسی یەکەمی سەفەویدا (١٥٨٨-١٦٢٩)، فەریزەی حەج بەرەو ماڵی خودا لەکارخرا و فرمانی کرد لەبری مەککە، ساڵانە بۆ حەجکردن ڕوو لەو مزگەوتە بکەن کە لە شاری مەشهەد دروستیکردبوو. واتە شا عەباس لە ڕێی ئەم بڕیارەیەوە هەوڵیدا ڕەگەزی دینی بخاتە خزمەت ئەجێندای سیاسی دەوڵەتەوە، چونکە بەم فرمانەی ڕێگری دەکرد لەوەی دراوی مامەڵەپێکراوی وڵاتەکەی لەکاتی تێپەڕبوون بەرەو مەککە وەک باج بدرێت بە دەوڵەتی عوسمانی. لە سەردەمی ڕەزاشای پەهلەویشەوە بۆ ئێستا، واتە لە دەسەڵاتی عەلمانی پەهلەوییەکانەوە بۆ دەسەڵاتی دینی ئایەتوڵلاکانی ئێستا، هەمیشە بۆ نەفیکردنەوەی ئەوانیدی و سەپاندنی یەکڕەنگی لە ئێراندا، ناسیۆنالیزمی ئێرانی یارییەکەی لە دەرەوەی دین و مەزهەبە دینییەکانی ئیسلامدا نەکردووە.

ئەگەر دیقەت بدەین، کەسێکی مەسیحی حیزبی بەعس دادەمەزرێنێت، بەڵام لە فیکری سیاسیی و کۆمەڵایەتی ئەو حیزبەدا، دینی ئیسلام بنەمایەکی گرنگی کۆکردنەوە و یەکخستنی نەتەوەی عەرەب دەبێت، دین وەک ئامرازێک دەخرێتە خزمەتی بەهێزکردنی

ناوەوەی نەتەوەی عەرەب و لەڕووی کۆمەڵایەتی سایکۆلۆژییەوە یەکیاندەخات.

بەعس لەو حیزبە سیاسییانەی دونیای عەرەبە، هەوڵدەدات دینی ئیسلام لە سروشتێکی خوداییەوە بۆ پەیامێکی تایبەتی عەرەب و لەوەش بچووکتر بۆ پەیامێکی حیزبی بگۆڕێت. بەگوێرەی تیۆریسین و دامەزرێنەری حیزبەکە، میشێل عەفلەق، بەعس هەوڵدەدات دینی ئیسلام و پان-عەرەبیزم بەیەکەوە بگونجێنێت، تا لەم ڕێگەیەوە کۆی جیاوازییەکانی دونیای عەرەب بەرەو کاڵبوونەوە و سڕینەوە ببات. لە دیدی بەعسدا، ئیسلام گوزارشتە لە ڕۆح و سایکۆلۆژییەتی عەرەب. نەتەوەی عەرەب لە ڕێی پێغەمبەرەکەیەوە (محەمەد) هەڵبژێردراوە تا پەیامی ئیسلامی بڵاوبکاتەوە. داستانی ئیسلامی لە پێگە سروشتییەکەی خۆی جیاناکرێتەوە، کە بریتییە لە خاکی عەرەب، هەروەها پاڵەوان و کارەکتەرەکانی هەموویان عەرەبن. خودا دەیتوانی زووتر و لەناو نەتەوەی دیکەدا پەیامەکەی بڵاوبکاتەوە، بەڵام نەیکرد، چونکە مەبەستی بوو نەتەوەی عەرەب و پاڵەوانێکی عەرەبی هەڵبژێرێت.

ناسیۆنالیزم و دین، دوو چەمك و دیاردەی فیکریی و کۆمەڵایەتیی دژ بەیەکی ناو مێژوون، بەڵام وەك چۆن دەشێت ناکۆك و ڕکابەربن، دەگونجێت لە پەیوەندیشدابن و کۆمەك لە یەکدی وەربگرن.

بەعس هەموو هەوڵێکیدا، نە تەنیا سوود لە ئیسلام بۆ فیکری پان-عەرەبیزم وەربگرێت، بەڵکو خودی دینیش بکاتە بەشێک لە فیکری ناسیۆنالیزمی عەرەبی و لەوەش زیاتر لەناو خودی ناسیۆنالیزمدا بۆ پیرۆزییەکانی دین بگەڕێین. بەعس بۆئەوەی خاڵێکی بەهێزی کۆکەرەوەی هاوبەش بۆ پێکهاتە نەتەوەیی و ئایینییە جیاوازەکانی سنووری دەسەڵاتی دەوڵەتانی عەرەبی بدۆزێتەوە، تا بتوانێت لە یەک چوارچێوەی ئایدیۆلۆژیدا یەکیانبخات و بنەمای تیۆری یەکڕەنگی و لێکنزیکی زیادتریان بۆ دروست بکات، کاری لەسەر فیکری ناسیۆنالیزمی عەرەبی و دینی ئیسلام وەک کولتوور کردووەتەوە. بۆ نموونە، مارۆنییەک، قیبتییەک، دەبێ خۆیان بە عەرەب بزانن و لەگەڵ فیکری ناسیۆنالیزمی

عەرەبیدا گونجان و تەباییەک دروست بکەن. گرنگ نییە ئەوان مەسیحین، یان هەر شتێکی دی، گرنگ ئەوەیە خۆیان لە مسوڵمانێکی عەرەب جیانەکەنەوە، چونکە ئیسلام وەک چۆن بۆ عەرەبێکی مسوڵمان کولتوورێکە، بۆ عەرەبێکی مەسیحی و هەر ئاینێکی دیکەیش، کولتوورێکە. ئەوەی هەردووکیان بەیەکەوە کۆدەکاتەوە و دەیانخاتە بەردەم یەک ستراتیژ و ئامانجی سیاسی، ئەو ناسیۆنالیزمە عەرەبییەیە، کە کرۆکەکەی بریتییە لە ناسیۆنالیزمی بەعس.

تەواوی مێژووی دەوڵەتی تورکیای نوێش لە کەمال ئەتاتورکەوە بۆ ئەردۆغان لە پەیوەندی نێوان ناسیۆنالیزم و دین بەدەر نییە. سیاسەت و بەرژەوەندی لە هەموو بڕگەکانی مێژووی ئەو وڵاتەدا، دەسەڵات عەلمانی بووبێت، یان ئیسلامی، ناسیۆنالیزم و دین دووانەیەکی لە یەک دانەبڕاو بوون.

ئەتاتورک بۆ سەرخستن و چەسپاندنی ناسیۆنالیزمی نەژادی و پەلاماردەر لە تورکیا هێندەی توانی بۆ هێنانە ژێرباری گەلانی ناتورک بۆ ناو پرۆژە ناسیۆنالیستییەکەی، سوودی لە دینی ئیسلام و دروشمی برایەتی دینی وەرگرت. لە هەندێک قۆناغدا بە ئاشکرا، یان شاراوەیی، دەوڵەتی تورکیا پشتگیری لە کاروباری ئایینی ئیسلامی کردووە. لە پەنجاکانی سەدەی ڕابردوودا، کاتێک عەدنان مەندریس، سەرۆکی «حیزبی دیموکرات» دەسەڵاتی گرتەدەست، نە تەنیا پشتگیری دروستکردنی مزگەوت، بەڵکو هاندەریش بوو تا بە زمانی عەرەبی بانگ بدرێت و پەیمانگای ئیسلامیش بکرێتەوە. کودەتای ساڵی ۱۹۸۰یش کرا بە بۆنەیەکی دیکە بۆ ڕەخساندنی هەلی زیادتر بۆ کاریگەری ئایینی لەسەر کۆمەڵگە و یاساکانی تورکیا. ڕەنگە دیارترینیشیان ئەوە بێت، ماددەی ٢٤ لە دەستوری ساڵی ۱۹۸۲، بڕیاری لەسەردراو وانەی ئایینی و ئاکاری لە هەردوو قۆناغی سەرەتایی و ناوەندیدا کرد بە بابەتی ئیجباری. تۆرگوت ئۆزالیش، باوەڕی بە کرانەوەی دەوڵەت بەڕووی ئیسلامییەکاندا هەبوو، تەنانەت شەخسی خۆیشی وەک بەشێک لە ڕەچاوکردن و هاندانی ئەو کرانەوەیە، لە مزگەوتەکاندا نوێژی دەکرد. مەسعود یڵماز ساڵی ۱۹۹۳ گووتی: ئایین سیمایەکی سەرەکی کەسێتی نەتەوەیی تورکە. تانسۆ چیللەر گووتی: ئێمە خاوەنی کەلەپووری ئیسلامی خۆمانین. تەنانەت ژمارەیەک لە نوێنەرانی حیزبەکەی چیللەر، «پارتی ڕێگای ڕاست»، پێشنیازیان کرد مزگەوتی ئاياسۆفیا بۆ خوداپەرستی بکرێتەوە.

لە سەرەتای ساڵانی حەفتاکانی سەدەی ڕابردوودا، نەجمەدین ئەربەکان، سەرۆکی «پارتی سەلامەی نیشتمانی» ئیسلامی کێشەیەکی نەبوو بۆ هاوپەیمانێتی و پێکهێنانی حکومەت لەگەڵ بولەنت ئەجەویدی عەلمانی. جارێکی دی، سیاسەت و بەرژەوەندی لە

ناوەڕاستی ساڵی ١٩٩٦دا، نەجمەدین ئەربەکان، سەرۆکی «پارتی ڕەفاهی ئیسلامی»، کە پیاوێکی ئیمانداری حەفتا ساڵەی پابەندی شەرع و دینی ئیسلام بوو لە پاڵ ژنێکی پەنجا ساڵەی سفوری جوان و قژ زەردەوە بۆ ڕاگەیاندنی پێکهێنانی یەکەمین حکومەتی هاوبەش بە سەرۆکایەتی سیاسییەکی ئیسلامی لە مێژووی تورکیادا ڕادەگرێت، دەشزانین کە چیللەر، نیشانەیەک بوو بۆ ژنێکی ئازاد و هاوچەرخ بە مانا خۆرئاواییەکەی، سەرۆکی یەکێک لە حیزبە عەلمانییە بەهێزەکانی ئەوکاتی تورکیاش بوو. واتە سەبارەت بە ناسیۆنالیزمی تورکی، سەنتەری بیرکردنەوە و کێشەکان بریتی نەبووە لە جیاوازی نێوان عەلمانییەت و ئیسلامی، بەڵکو بریتیبووە لە یەکخستنی تواناکان لە بەرانبەر مەترسییەکان، هەموو ئەو گرووپ و نەتەوە جیاوازانەی، کە ئەوان وەک مەترسی ڕاستەقینە بۆ سەر ئەو ناسیۆنالیزمە نەژادییە دەیبینن. چونکە نە ناسیۆنالیزمی عەلمانییەکان و نە دروشم و چەمکی «برایەتی ئیسلامی» هێزە ئیسلامییەکان، کە هەرگیز نەیانتوانی خۆیان لەو پەتای ناسیۆنالیزمە ئۆرگانی و نەژادییە مێژووییەی دەوڵەتی تورکیا پاک بکەنەوە، هێزی ئەوەیان تێدا نەبوو باوەڕ بەوە بهێنن، ئەوەی لە تورکیادا بوونی هەیە، پەیوەندی بە ژیانی سیاسی و کۆمەڵایەتی و کولتووری نەتەوەیەکی چەندین ملیۆنییەوە هەیە، کە کوردە و جیاوازن لە تورک، نەک مەسەلەی تیرۆر. وەک چۆن عەلمانییەکانی وەک ئەجەویت، سلێمان دیمیریل، مەسعود یڵماز و تانسۆ چیللەر و ئەوانیدیکەیش دژ بە ڕێگەچارەی ئاشتییانەی مەسەلەی کورد، وەک مەسەلەیەکی سیاسیی و نەتەوەیی بوون، بە هەمانشێوە، ئیسلامییەکانیش دژ بە خوێندن و پەخش بە زمانی کوردی بوون لەو وڵاتەدا، چونکە سیاسییەکی وەک ئەربەکان، کە بەناوی «برایەتی ئیسلامی»یەوە دەنگی کوردی مسوڵمانی بەدەست دەهێنا، بڕوای وابوو کارێکی وەها (پێش بە هێنانەدی برایەتی ئیسلامی دەگرێت و مەیلی جوداخوازی بەهێز دەکات).

ئەگەر سەیرێکی دەسەڵاتەکەی پارتی ڕەفاهی ئیسلامی لە تورکیا بکەین، کاتێک لە ساڵی ١٩٩٦ بە سەرۆکایەتی ئەو حیزبە حکومەت پێکهێنرا، وێڕای بەڵێنەکانیش، بەڵام لە پەیوەند بە مافە سیاسیی و کولتورییەکانی کورد، نەیتوانی جیاوازییەک لەگەڵ هێزە عەلمانییەکانی پێش خۆی پێشانبدات. واتە مسوڵمانبوون، یان ڕایەڵەی پەیوەندی دینی و چەمکی برایەتی ئیسلامی، نەیتوانی ببێت بە ئەڵتەرناتیڤی ناسیۆنالیزمی تورکی، هەروەک چۆن نەیتوانی بە دروستکردنی متمانە بۆ دروستکردنی سەرزەمینی هاوبەش بۆ بەیەکەوە ژیانی نەتەوە جیاوازەکان، ببێتە ئەڵتەرناتیڤیش بۆ ناسیۆنالیزمی کوردی. یان ڕاستتر دەتوانین بڵێین، کارێک بۆ ئەوە نەکرا و نەبوو بە پرۆژەی ئیسلامی سیاسی لەو وڵاتەدا. هەمان ئەم بۆچوونە بۆ دەسەڵاتی ئەردۆغان و پارتی دادوگەشەپێدانیش لە ئێستای تورکیادا ڕاست دەردەچێت.

سەرچاوەكان

١. ئومیت جزرە، ساكاڵیئوٚغڵوو، ناسیوٚنالیزمی كوردی لە ڕوانگەیەكی ئیسلامییەوە، گوتاری نووسەرە ئیسلامییەكانی توركیا. لە: كوٚمەڵێك توێژەر، ناسیوٚنالیزمی كوردی، و: محەمەد حەمە ساڵح توٚفیق، ب١، چاپخانەی حەمدی، سلێمانی.

٢. د.جەعفەر عەلی، ناسیوٚنالیزم و ناسیوٚنالیزمی كوردی، چ٢، چاپخانەی ڕوٚژهەڵات، هەولێر، ٢٠١٣.

٣. محەمەد نورەدین، توركیا لە سەردەمی گوٚڕاندا (نیگەرانیی شوناس و ململانێی ئەگەرەكان)، و: ئازاد بەرزنجی، چ١، دەزگای چاپ و پەخشی سەدەم، سلێمانی، ٢٠٠٠.

٤. هاكان ئوزئوٚغلو، كاریگەری ئیسلام لەسەر دروستبوونی ناسیوٚنالیزمی كورد. لە: كوٚمەڵێك نووسەر، ناسیوٚنالیزمی كورد و ڕوانگەی ڕوٚژئاوا، و: وریا ڕەحمانی، چ١، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠١٢.

٥. أوموت أوزكيريملي، نظريات القومية (مقدمة نقدية)، ت: معين الامام، مراجعة: فايز الصياغ، ط١، المركز العربي للأبحاث ودراسة السياسات، بيروت، ٢٠١٣.

٦. أفيل روشفالد، القومية العرقية وسقوط الامبراطوريات، أوروبا الوسطى، و روسيا، والشرق الأوسط، (١٩١٧-١٩٢٣)، ترجمة وتقديم: عاطف معتمد وعزت زيان، ط١، المركز القومي للترجمة، القاهرة، ٢٠١٢.

٧. بندكت أندرسن، الجماعات المتخيلة، ت: محمد الشرقاوي، سوريا، ١٩٩٩.

٨. ميشيل عفلق، في سبيل البعث، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٨٢.

٩. العميد عباس شوكت طربوش العميري، الاسرة الصفوية من التصوف الى الدولة، التاريخ السياسي للدولة الصفوية.

10. E.Gellner, Nations and Nationalism, Newyork, University Press, 1983.

11. http://www.almesbar.net/2

12. http://www.alhesn.net

د. کامەران محەمەد

کورد و ئایدیۆلۆژیا

ئەو سەرچاوانەی تاکو ئێستا[1] لە بەردەستدان زۆر بە دەگمەن نەبێت باسی ئایدیۆلۆژیا و تێکڕای چالاکییە ژیرییەکانی مرۆڤی کورد ناکەن، بۆیە دەتوانم بڵێم بە هەڵەدا ناچین ئەگەر بەدرێژایی مێژوو تاکو سەردەمی ئێستامان لەم دۆزە بکۆڵینەوە، پێویستی بە جیاکردنەوەیەکی ئەوتۆی قۆناغە مێژووییەکان ناکات، چونکە کۆمەڵگەی کوردی لەڕووی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان گەشەسەندنێکی ئەوتۆی بەسەردا نەهاتووە، بۆماوەیەکی دوور و درێژ پێکهاتە و پەیوەندییەکان هەروەک خۆیان ماونەتەوە، ئەم زەمەنەش زەمەنی دووبارەبوونەوەی یەک دیمەنە، کە پێویستی بە ڕەهەندەکانی ڕابردوو و ئێستا و داهاتوو نییە، سەردەم هەر ئەوە بووە کە هەبووە و ئێستا هەیە[2]. بەواتایەکی تر، لە ڕابردوودا گۆڕانێکی ئەوتۆ لە هەناوی کۆمەڵگەی کوردی ڕووی نەداوە، بەڵکو ئەو گۆڕانانەشی کە ڕوویانداوە زیاتر دیمەنە ڕووکەشەکانی ژیانیانی گرتووەتەوە و بۆماوەیەکی دیاریکراوی کورتخایەن بوون.

ئایدیۆلۆژیا سنووری نەتەوە ناناسێ و تاپۆی نەتەوە و گەلێکی دیاریکراو نییە، بەڵکو خۆی بە هەموو گۆشەیەکی کۆمەڵگەکانی مرۆڤدا دەکات، بۆیە هیچ نەتەوەیەک نەبووە لە بنەڕەتەوە تاکە ئایدیۆلۆژیایەکی لەسەر خۆی تاپۆ کردبێ و لەوە بەدواوە دەرگای ئاڵوگۆڕی فیکریی و ئایدیۆلۆژیای بەڕووی جیهانی دەرەوە و گۆڕانکاری و گەشەکردنی ئایندەدا داخستبێ.

کۆمەڵگەی کوردیش وەک تێکڕای کۆمەڵگەکانی تری مرۆڤ ڕووبەڕووی تەوژمی ئایدیۆلۆژیا جۆراوجۆرەکان بووەتەوە، بەڵام ئایا تا چ ئەندازەیەک کورد پێویستی «حاجە» بە ئایدیۆلۆژیا هەبووە و تا چەند توانییویەتی سوود لە ئایدیۆلۆژیا وەربگرێت و مافە ڕەواکانی خۆی پێ بەدی بهێنێت؟! ئایا کۆمەڵگەی خێڵەکی کوردی تا چ ئەندازەیەک ئامادەیی «استعداد» وەرگرتنی ئایدیۆلۆژیایان هەبووە و بەدەمییەوە چوون؟ سەرەڕای ئەمانەش ئایا خودی ئایدیۆلۆژیاکە چ گۆڕانێکی لە کۆمەڵگەی کوردیدا کردووە و تا چەند لە کۆمەڵگەکەدا توانییویەتی جێگای خۆی بکاتەوە؟

بۆیە لێرەدا جێی خۆیەتی کە وا پێویستیی «حاجە» کورد بە ئایدیۆلۆژیا ڕوون بکەینەوە،

---

١. ئەم بابەتە لە بنەڕەتدا بەشی سێیەمی (توێژینەوەی دەرچوون)ی نووسەر بووە، کە لەساڵی (١٩٩٨–١٩٩٩) وەک بەشێک لە پێداویستییەکانی بەدەستهێنانی بڕوانامەی بەکالیۆریۆس لە مێژوودا پێشکەشی (بەشی مێژووی کۆلێژی ئادابی زانکۆی سەلاحەددین)ی کردووە.

٢. حەیدەر لەشکری: دەسەڵاتی میری کورد لە سەدەکانی ناوەڕاستدا، گ (شانەدەر)، ژ(٩)، هەولێر، ئاداری ١٩٩٩، ل٢٣.

بێگومان ئایدیۆلۆژیا فاکتەری کاریگەری یەکخستنی توێژە جیاوازەکانی ناو کۆمەڵگەیە، واتا ئایدیۆلۆژیا لە خزمەتی یەکخستنی کۆمەڵگەدایە یەکەم ئەرکی بریتییە لەو پرۆسە مەزنە. لێرەدا جێی خۆیەتی کە چاوێکی خێرا بە مێژوودا بخشێنین بۆئەوەی پەی بە حەقیقەتی ئەو دۆزە ببەین و رۆڵی ئایدیۆلۆژیامان لە یەکخستنی ریزەکانی کۆمەڵ و تواناکانی و دروستکردنی دەوڵەت و پاشانیش هێشتنەوەی کۆمەڵ و دەوڵەت بە سەربەخۆیی.

بەدەوییەکان لەسەروو هەموویانەوە عەرەبی سەردەمی نەفامێتی لە نیمچە دوورگەکەیاندا بە کۆمەڵی پەرتەوازە و لێک و جوودا دەژیان، کە پەیوەندی رەچەڵەک تاکەکانی پێکەوە دەبەستێتەوە و کۆمەڵەکانی لێک جیا دەکاتەوە، مەرجە مادديیەکانی ژیانی ئەو کەسانە لە وشکی زەوی، جێگۆڕین، کەمی لەوەڕگا، چەند خەسڵەت و سیفاتێکی دیاریکراوی پێ بەخشیوون کە نەیاندەتوانی دەسەڵاتێکی گشتی دابمەزرێنن تاوەکو خێرا لەخۆیەوە گەشە بکات بۆ دەسەڵاتێکی ناوەندی لە شێوەی دەوڵەت. جا بۆئەوەی دەوڵەتێکیان بۆ دروست ببێت پێویستی بە فاکتەرێکی تر هەبوو کە سیفەتەکانیان هەڵبگێرێتەوە و ریزەکانیان یەک بخات، و ئاراستەی هێز و چالاکییەکانیان بە ئاراستەیەکی تردا بگۆڕێت، بەدەر لە ئاراستەی ململانێی خێڵەکی کە بەردەوام قەوارەکەیانی پەرت دەکرد[٣].

ئەو فاکتەرە پێویستەش تەنها ئایین بوو، ئایین کە ئیرەیی و ململانێی نێوانیانی نەدەهێشت و رەوشتە ناپەسەند و خراپەکانی لادەبرد و خەسڵەتە پۆزەتیڤەکانی تێدا تۆخ دەکردنەوە و وشە و گوتاریانی یەک دەخست بۆ دەرخستنی راستی کۆی دەکردنەوە و سەرکەوتنی بۆ مسۆگەر دەکردن[٤]. جا ئیسلام توانی کۆمەڵگەی سروشتی ئەوکاتەی عەرەب تێبپەڕێنێت و کۆمەڵگەیەکی نوێ لە نیمچە دوورگەی عەرەبدا بنیات بنێت، وەک دەمارگیرییەکی باڵا و پەرەسەند و تا ئاستی پرۆژە رۆشنبیرییەکەی تاوەکو بە نیشانە پەیامییەکە (رسالی)یەوە بتوانێت دەمارگیرییە خێڵەکییەکان بەشێوەیەکی دروست ئاراستە بکات بۆ کۆمەڵگە بەرەنجامی ئیجابی لێبکەوێتەوە.

هەربۆیە گوتاری دەمارگیریی وەک ناوەڕۆکێکی هەمیشەیی بۆ شێوەی دەسەڵات بەردەوام بووە و توانییوەتی رەمزە ئایینیەکان وەربگرێت و لە پرۆسەی دەسەڵاتدا بەکاریان بهێنێت، ئەم بەکارهێنانەش بەشێوە و شێوازی جیاواز بووە، بێ ئەوەی کایەکەی بە کایەکانی ترەوە ببەستێتەوە! ئەمەش هەر لە ئەزموونی خەلافەتی راشیدییەوە کە لە

---

٣. محمد عابد الجابری: فکر ابن خلدون (العصبیة و الدولة) معالم نظریة خلدونیة فی التاریخ الاسلامی، ط٣، بیروت، ١٩٨٢، ص٢٩٣.

٤. محمد عابد الجابری: فکر ابن خلدون...، ص٣٩٣.

پاش کۆچی پێغەمبەر (د.خ) دەستی پێکرد، ڕاستەوخۆ شێوەی دەسەڵاتی فەرمانڕەوای لەخۆگرت و دوو ئامانجی سەرەکی هەبوو، کە ئامانجی هەموو دەسەڵاتێکە لە مێژوودا، ئەوانیش: یەکخستنی ڕیزەکانی ناوەوەی دەوڵەت و پاشانیش بەرگری لێکردنی لە مەترسی دەرەکی. (ئەگەر بەڕێگای فتووحات)یش بێت.

قۆناغی دەسەڵاتی ڕاشیدی توانی گۆڕانێکی ئینقیلابی لە ناوەڕۆک (مضمون)ی گوتاری دەمارگیریدا بکات، دەمارگیری لە دەلالەتە عەشایریی و نزیکی خوێنەوە بۆ دەلالەتێکی تر کە جۆرێکی نوێی سنووربەزێن (خارق) بوو، گواستەوە ئەویش دەمارگیری پابەندبوون بە گۆڕانی جیهانەوە ئەوەندەی دەتوانرێت جێبەجێ بکرێت[٥]. بۆیە لێرەوە کاریگەری فاکتەری ئایدیۆلۆژیا لە دروستکردنی دەوڵەتدا دەردەکەوێت، لێرەدا مەبەستمان لە ئایدیۆلۆژیا ئایینە بە چەمکە فراوان و گشتگیرییەکەی دەوڵەتی ئیسلامی لە سەردەمی پێغەمبەر و خەلیفەکاندا لە سەربەن (منطلق)ی بانگەوازی ئیسلام دامەزرا و پایەکانی چەسپا، واقیعی مێژووییش جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە وا بانگەوازی ئیسلامی لە بەشێکی گەورەی جیهان لەسەر بنەڕەتی جیهاد دامەزرا، بێگومان ئەمەش پشتی بە دەزگایەکی سیاسی و سەربازیی ساکار دەبەست و بەخێرایی بۆ دەزگایەکی ئاڵۆز کە لە دەوڵەتدا خۆی بینییەوە گەشەی کرد[٦].

بەهەمان شێوە ئایدیۆلۆژیای ئیسلام گرنگترین هۆکاری بەهێز بوون و بە دەوڵەت بوونی تورکە عوسمانییەکان بوو، چونکە ئەرکی گەیاندنی ئایینی ئیسلام و بەرگریکردن لە سنوورەکانی جیهانی ئیسلامییان خستە ئەستۆی خۆیان، ئەمەش هۆکارێک بوو بۆئەوەی موسڵمانان زیاتر ڕووبکەنە ناوچەکە بە مەبەستی جیهاد کردن لە پێناوی ئیسلامدا و میرنشینی عوسمانیش سوودی لە وزە و توانا و بەهرەکانیان وەرگرت و میرنشینەکە فراوان بوو، دواتر بووە دەوڵەت و پاشانیش ئیمپراتۆرییەت.

ئەگەر چاوێک بە مێژووی کورد لە سەدەکانی ناوەڕاستدا بخشێنین لە هۆکاری دروستبوونی چەند میرنشینێکی کوردی وەک میرنشینی شەدادی و ڕەوادی و دەوڵەتی دۆستەکی مەروانی و دەوڵەتی ئەیوبی بکۆڵینەوە، ئەوا بۆمان دەردەکەوێت کە ئایدیۆلۆژیای ئیسلام _ بە چەمکە فراوانەکەی _ هۆکاری یەکەمی دروستبوونیان بووە، بەرگری کردن لە ئایین و ئایدیۆلۆژیای ئیسلام بە قازانجی میرنشینەکان کۆتایی هاتووە.

لێرەدا نموونەیەکی ئاشکرا دەهێنینەوە، میری میرنشینی شەدادی میر فەزلۆن (٣٧٥-

---

٥. مطاع صفدی: استراتیجیة التسمیة فی نظام الانظمة المعرفیة، ط٢، بغداد، ٦٨٩١، ص٢٦١ ٣٦١.

٦. محمد عابد الجابری: فکر ابن خلدون....، ص١٩٣.

٤٢٥) کە هێرشی کردووەتە سەر گورجەکان و توانیویەتی تێکیان بشکێنێ، ئەم کارە وایکردووە لە دەرەوەی سنووری میرنشینەکەی بناسرێ، بە جۆرێک کە مێژوونووس (ابن الجوزی) دەڵێت: «هەواڵی ئەم سەرکەوتنە لە موسڵەوە گەیشە بەغداد»[٧].

لەلایەن خەلافەتی عەباسییەوە بایەخی گرنگ بە میرنشینە کوردییەکان دراوە و چەندەها نازناو بە میرە کوردییەکان لەلایەن خەلیفەکانی عەباسییەوە بەخشراوە، وەک نازناوی (ناصرالدین و الدولە، کە خەلیفە القادر باالله (٣٨١-٤٢٢)) بە میر بەدری کوڕی حەسنەوی بەخشی، یاخود میر نصر الدولە ئەحمەدی کوڕی مەروان کە نازناوی (نصر الدولە و عمادها) لەلایەن خەلیفە القادر بالله وە پێ بەخشرابوو[٨]. لێرەوە دەگەینە ئەو دەرئەنجامەی کە بەرگری کردن لە ئایین و ئایدیۆلۆژیای ئیسلام بوونی میر و میرنشینە کوردییەکانی لەنێو مێژوودا سەپاندووە و ئەوانی تر دانیان بە دەسەڵاتەکەیاندا ناوە.

بێگومان لە دوای ڕووخانی تێکرای میرنشینە کوردییەکان لە سەدەکانی ناوەڕاستدا لە لایەن هێزە دەرەکییەکانەوە کورد بەبێ قەوارەیی و پەرتەوازەیی ماوەتەوە. دیارە ئایدیۆلۆژیای ئیسلام خاڵێکی هاوبەشی پێکەوە بەستنی تێکرای کوردەکان بووە، بەڵام لە سەردەمەکانی دوای سەدەکانی ناوەڕاستەوە کوردەکان وەک پێویست نەیانتوانیوە سوود لە ئایدیۆلۆژیای ئیسلام وەک خاڵێکی هاوبەش و فاکتەرێکی کۆکەرەوە وەربگرن و سەرلەنوێ قەوارەی سیاسی سەربەخۆی خۆیانی پێ درووست بکەنەوە!

بۆیە لەدەرەنجامی ئەم خستنەڕووە مێژووییەوە بۆمان دەردەکەوێت کە ئایدیۆلۆژیا بۆ گەلێکی بێ قەوارە و دەوڵەتی سەربەخۆی وەک کورد چەند پێویستە! پێویستە بۆ بنیاتنانی قەوارە و دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردیی و بەرگری لێکردنی لەو مەترسییانەی کە ڕووبەڕووی دەبنەوە. بێگومان هەر ئایدیۆلۆژیایەک ئەگەر فەلسەفی یاخود ئایینی یان زانستی بێت لە هەموو سەردەمە مێژووییەکان و شوێنە جیاوازەکاندا لەسەر یەک شێواز و ئاڕاستە بڵاو دەبێتەوە.. هەموو ئایدیۆلۆژیایەک لەلایەن ژمارەیەک مرۆڤەوە بڵاودەبێتەوە کە بڕوایان پێهێناوە و ملکەچی ئەو ئایدیۆلۆژیایە بوون و ئایدیۆلۆژیاکەش بەسەر بیر و بۆچوون و پایەیاندا باڵی کێشاوە. جا بڵاوبوونەوەی ئایدیۆلۆژیاش لە کۆمەڵگەی کوردیدا زیاتر بەشێوازی خوتبە و ئامۆژگاری و وەعز بووە. بەدەر لە وتوێژی زانستییانە و بەڵگەهێنانەوە، چونکە کورد زۆر حەز بە گێڕانەوەی سەرگوزەشتە

---

٧. عبدالرحمن ابن الجوزی: المنتظم فی تاریخ الملوک و الامم، ج٨، مطبعة دائرة المعارف الاسلامیة، حیدر اباد – دکن، ٩٥٩١، ص٩٤ ٠٥.

٨. حەیدەر لەشکری: دەسەڵاتی میری کورد لە سەدەکانی ناوەڕاستدا، ل١٣ ٢٣.

و چیرۆکی قارەمانێتی و شەڕ دەکات، ئەم چیرۆکانەش شوێنەواری گەورەی لەسەر دڵی ڕۆڵەکانی خێڵ بەجێهێشتووە.

زۆر لە منداڵە لاوەکان بەتایبەت لە گوندەکاندا شەوانە تا درەنگ دەمێننەوە و بە تاسەوە گوێ بۆ ئەو چیرۆکە نەبەردیانە دەگرن کە (پاڵەوان)ە کوردییەکان لە سەردەمە مێژووییەکاندا نواندویانە، بێگومان زۆربەی ئەم چیرۆکانەش ڕووداوی ئەفسانەیی و خەیاڵین[٩]. لەلایەکی تریشەوە، تاکی کوردی حەزێکی زۆری لە سادەیی هەیە و ئەم سادەییەش لە دیاردە جۆر بە جۆرەکانی ژیانیاندا دەردەکەوێت، تەوژمی ژیار و مەدەنییەت زۆر کاری لێ نەکردوون[١٠]. هەڵبەتە دروست بوون و بەردەوامبوونی ئەم بارەش چەندەها هۆکاری خودیی و بابەتیی خۆی هەیە، کە بەدرێژایی سەردەمە مێژووییەکان ڕۆڵیان لە گەلاڵە بوونیدا بینیوە. جا بڵاوبوونەوەی ئایدیۆلۆژیا بەشێوەیەکی زانستییانە و لە سەر بنەڕەتێکی ژیری ئەوا هۆکارێک بووە کە کوردەکان وەک پێویست ئایدیۆلۆژیاکە وەرنەگرن و لەهەمانکاتدا ئایدیۆلۆژیاکە نەیتوانییوە کاری بنچینەیی خۆی لە کۆمەڵگەدا ئەنجام بدات.

> **نەبوونی بۆتەیەکی تایبەت بۆ جێگیر کردنەوەی بەرهەمی ئەقڵ و داهێنانی کوردی نەخشی ئەم گەلەی لە بنیاتنانی شارستانیەت و لە مێژوودا سڕیوەتەوە.**

هەروەکو مامۆستا مەسعود محمد ئاماژە بەم ڕاستییە دەکات و بە نموونەی ناو واقعی کۆمەڵگەی کوردی و دەڵێت: «لە ١٣٠٠ ساڵەوە کورد بەرەو قیبلە «باسم الله» لە سەربڕین دەکات و تیغ بەشوێنی دیاریکراوی گەردنی کوشتوودا دەهێنێت، ئەگەر نا بە مرداری دادەنێت»، هەر ئەو کوردە کە هێندە دەربەستی مارەبڕین و سەربڕینە شایی ڕەشبەڵەک دەکات، چەندێکی بۆی بلوێ لە مەیدانی زایەند «جنس» بێ یان لە

---

٩. هاشم طه عقراوی: الاسس النفسیة والاجتماعیة للقبائل الکردیة، کرکوک، ١٧٩١، ص ٧١.

١٠. هاشم طه عقراوی: الاسس النفسیة والاجتماعیة ...، ص ٧١.

مەیدانەکانی دیکەی دنیابێت بە قیلە شەرعان وە یا بەبێ شەرعی پاتە و پات ئارەزووە ناڕەواکانی دابین دەکات، تۆ سەیری ئەو دزەی کە بەرخی دزراوی لەدەس مردار دەبێتەوە لیی ناخوا! خۆ دزین حەرامترە لە گۆشتی مردارەوە بوو، ڕەنگە کۆمە نەکا لە دامرکاندنی حەزی نێرانەی، وە یا مێیانەی، بەڵام بەدوای ئەو حەزەدا نوێژی بێ دەستنوێژ وە یا بێ غوسڵ ناکات»[11]. یاخود تاکی کوردی زۆر بە توندی دەست بە بنەماکانی ئایدیۆلۆژیای ئیسلامییەوە دەگرێت، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لە کوشتن (کوشتنی بە ئەنقەست) نایگەڕێنێتەوە.

ئایدیۆلۆژیای ئیسلام کە عەرەبی یەکخست و هێزێکی وای لێ دروست کردن کەوا ئیمپراتۆریەتی بێزەنتی و فارسی لە ڕۆژهەڵات و دەوڵەتەکانی بەربەر لە ڕۆژئاوا لەبن بهێنێت، ئەم (یەکێتی)یە تەنها چوارچێوەیەکی کشاو بووە بۆ دەمارگیرییە جیاواز و جۆراوجۆرەکان، کە هەر یەک لەو دەمارگیرییانە پارێزگاری لە قەوارە و کەسایەتی خۆی لە چوارچێوە فراوانەکەدا کردووە.

ئیسلام بوونی عەرەب بەواتای نەمانی دەمارگیرییە جۆراوجۆرەکانی ناو خودی کۆمەڵگەی عەرەب ناگەیەنێت، بە هەمان شێوە ئیسلام بوونی فارس و ڕۆم و بەربەر و تورک و کورد و.. هتد، واتای ئاوێتەبوونێکی تەواو لە (نەتەوە)ی ئیسلامدا ناگەیەنێت، بەڵکو زۆربەی ئەو دەمارگیرییانە هەتاکوو ئەمڕۆش ماونەتەوە، جا چ لە شێوەی گلۆتی سیاسی یاخود خێڵ یان نیمچەخێڵدا بن، هەر کۆمەڵە و پارێزگاری لە خودی خۆی کردووە، هەر ئەمەش وای لە کۆمەڵگەی ئیسلامی کردووە کە تابێ پایان کۆمەڵگەیەکی زۆرینەبێت. ئەو بارە دەمارگیرییە (یەکێتییە ڕاوەستاوەکە لەسەر زۆرینە)-تا بێپایان فاکتەری (تحکم) کردن بووە لە ڕووداوە سیاسیی و کۆمەڵایەتییەکان کە لەمێژووی ئیسلامییدا ڕوویانداوە[12]. هەربۆیە دەتوانین بڵێین کە ئاینی ئیسلام نەیتوانی کۆمەڵگەی ئەوکاتەی کوردی ئەو بارودۆخەی کە تێیدا بوو تێپەڕێنێت و کۆمەڵگەیەکی نوێ بنیات بنێ وەک ئەو کۆمەڵگەیەی کە لە سەرەتای ئیسلامدا لە نیمچە دوورگەی عەرەبی بنیاتی نا، بەواتایەکی تر ئایدیۆلۆژیای ئیسلام لە کۆمەڵگەی کوردیدا وەک دەمارگیرییەکی باڵا و پەرەسەندوو تا ئاستی ئەو پرۆژە ڕۆشنبیرییەی کە بە نیشانە پەیام بەیەکەوە دیارە، نەیتوانی دەمارگیرییە خوێناویی و هاوشێوەکانی لێک هەڵبوەشێنێتەوە، یاخود

---

١١. مەسعود محەمەد: بۆ ئەمیری حەسەنپوور لە هەرکوێیەک بێت، بەغدا، ٥٨٩١، ل ٧٨.

١٢. محمد عابد الجابری: فکر ابن خلدون...، ص ٥٩٣.

بەئاڕاستەیەکی دروست ئاڕاستەی بکات!![١٣].

دیارە ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ سروشتی بڵاوبوونەوەی ئیسلام بە خێرایی و جەخت کردن لەسەر فتوحاتی ئیسلامی بە ئاڕاستەیەکی ئاسۆیی! واتا گرنگیدانی زیاتر بە فەتح کردنی ڕووبەر و خاکی ناوچەکانی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا، هەربۆیە ئاساییە کە ببینین لە ماوەیەکی زەمەنی کورتدا سنووری دەوڵەتی ئیسلامی لە ڕۆژهەڵاتەوە بگاتە هیند و سەمەرقەند و بوخارا و لە ڕۆژئاواشەوە بگاتە ڕۆژئاوای عەرەب و ئیسپانیا.

بێگومان ئەمە خۆی لەخۆیدا بەرەنجامێکی نێگەتیڤی لیکەوتەوە، ئەویش بریتیبوو لە فەرامۆش کردنی فەتح بە ئاڕاستە ستوونییەکەی، واتا پەروەردە نەکردنی ئەو نەتەوانەی کە تازە موسڵمان بوون و جێگیر نەکردن و تۆخ نەکردنەوەی چەمکە ئیسلامییەکان لە ناخیاندا.

ئەوەش وایکرد چەندین شۆڕش و هەڵگەڕانەوە دژ بە دەوڵەتی ناوەندی ڕووبدا و لەدوای سەردەمی پێغەمبەر (د.خ) و هەردوو خەلیفەی ڕاشیدین (ئەبو بەکر و عومەر) (ر.خ)، کۆمەڵگەی ئیسلامی لە پاشەکشەکردندا بوو لە چەمکە ئیسلامییە ڕەسەنەکان، بەتایبەت لەدوای گۆڕانی سیستمی فەرمانڕەوایەتی لە شووراوە بۆ بنەماڵەیی و لێکترازانی یەکڕیزی لە دەوڵەتی ئیسلامیدا و تۆخ بوونەوەی دەمارگیرییە خوێناوییە خێڵەکییەکان، ئەمەش لە خۆیدا گەڕانەوە بوو بۆ سەردەمی نەفامێتی و پێش هاتنی ئایینی ئیسلام.

بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا ئاینی ئیسلام گۆڕانێکی کاریگەر و زۆری لەلایەنەکانی ژیانی کۆمەڵگەی کوردیدا کرد، جا ئەو گۆڕانە چ لەبواری فیکریی و ڕۆشنبیریدابێ یاخود لە بواری چاکسازی کۆمەڵایەتی و لایەنی سیاسی و...هتد دابێت، هەرچەندە بەشی زۆری کوردەکان شارەزاییەکی ئەوتۆیان لە ئیسلام نەبووە، بەڵام شوێنی ئایدیۆلۆژیای ئیسلام کەوتوون، چونکە ئیسلام لای کورد ئایین و مێتۆدی ژیان بووە! هەمیشە بە موقەدەسیان زانیوە و خۆیان بە قوربانی کردووە، چەندەها داستانی خۆبەختکارانەیان لەپێناویدا تۆمار کردووە!.

لێرەدا پرسیارێک دێتە ئاراوە، ئەویش بۆچی بوونی ژمارەیەکی زۆری زانای کورد و لێهاتوو لە بوارە جۆراو جۆرەکانی زانست و مەعریفەدا کارێکی ئەوتۆی نەکردووەتە سەر گۆڕان و پێشخستنی کۆمەڵگەی کوردی؟! بۆ وەڵامی ئەم پرسیارە پێویستە بە وردی چاوبخەینە سەر واقیع و ڕەوتی مێژوویی ڕووداوەکانی کۆمەڵگە.

١٣. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئیسلام بە سیفەتی ئایین و پیرۆزیی و مانەوەی بەدرێژایی چەندین سەدە بووەتە بەشێک لە فەرهەنگ و کلتووری کوردیی و ، وەکو ئایدیۆلۆژیا فەلسەفی و زانستییەکانی تر نیە!

کۆمەڵگەی ئیسلامی سەدەیەک لە پێش (کەوتن)ی بەغدا لەساڵی ٦٥٦ک بەدەستی مەغۆلەکان تاوەکوو سەردەمی نوێ تووشی بارودۆخێکی دواکەوتوویی و تەقلیدگەرایی هات، واتا تەقلید بووە خەسڵەتێکی دیاری کۆمەڵگەی ئیسلامی لەو ماوە مێژووییەدا.

دیارە بڵاوبوونەوەی تەقلیدیش لەو سەردەمانەدا کۆمەڵە هۆکارێکی هەبووە:

١) لاوازی دەسەڵاتی سیاسی خەلافەت، دەوڵەت وەکو سەردەمەکانی پێشوو نەمایەوە، بەڵکو چەندەها میرنشین و دەوڵەت لە ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوای ئیسلامی دروست بوون، بێگومان ئەم بارەش کاری لەسەر ژیانی فیقهی و زانستی و زانا و فوقەهاکان کرد، چونکە هاندەری لێکۆڵینەوەی بەهێز و بایەخ پێدانانیان نەما تەنها بە پاشماوەکانی پێشینەکانەوە مانەوە و وازیان هێنا.

٢) مەزهەبە ئیسلامییەکان بەشێوەیەکی تەواو نوسرانەوە و ڕێکخران، ئەوەش وای لە زاناکان کرد کەوا دەروونیان ئارام بگرێت لەبەردەم ئەو سەروەتە فیقهییە مەزنە و واز لە لێکۆڵینەوە و هەڵهێنجان بهێنن.

٣)-لاوازی متمانەبەخۆ بوون و هەلاتن لە ئیجتیهاد، فوقەهاکان خۆیان بە لاوازی و دەسەوسانی و کەمتەرخەمی تۆمەتبار دەکرد و وا گومانیان دەبرد کە ناتوانن حوکم لە چاوگە ڕەسەنەکان وەربگرن، بۆیە باشترین و شایستەترین ئەرک بریتییە لە پابەند بوون بە مەزهەبێکی دیاریکراو و سووڕانەوە بەدەوری خولگەکەیدا و دەرنەچوون لەو خولگەیە، لە دیدی ئەواندا سەردەمی ئیجتیهادی ڕەها بەسەرچوو، بەمشێوەیە دەروازەی ئیجتیهاد داخراو و تەقلید باڵی بەسەر نەتەوەی ئیسلامدا کێشا[١٤].

کۆمەڵگەی کوردیش وەکو بەشێکی دانەبڕاو لە کۆمەڵگەی ئیسلامی تووشی هەمان پەتا بوو، بەشێوەیەک دەتوانین بڵێین زانستەکانی قوتابخانە شەرعییەکان لە سەدەی پێنجەم و شەشەمی کۆچی چۆن بوو لە سەدەکانی دە و یانزەش هەمان زانست و قوتابخانەکان هەمان مێتۆدیان هەبوو.

سەرەڕای ئەمەش لەبەرئەوەی زاناکانی کوردستان لە چاو کۆمەڵگەی کوردیدا کەم بوون، واتە دەستەبژێرێک بوون، کەوا زیاتر ڕۆڵێکی فەرهەنگیی و ڕۆشنبیریان بینیوە نەک ڕۆڵی سیاسی و کۆمەڵایەتی[١٥]. ئەم ڕۆڵە فەرهەنگیی و ڕۆشنبیرییەی کە بینیویانە لەبەرئەوەی قەوارەیەکی سیاسی سەربەخۆیان نەبووە، کە ئەم گەلە خۆی تیا بناسێ و

---

١٤. محمود الخالدی: الاصول الفکریة للثقافة الاسلامیة، ج١، عمان، ٣٨٩١، ص٢١٢.

١٥. مەبەستمان لە ڕۆڵی کۆمەڵایەتی واتە گۆڕانێکی بنجی و کاریگەر لە بونیادی کۆمەڵگەی کوردیدا بکەن، ئەگەرنا ڕۆڵی کۆمەڵایەتییان بینیوە، بەڵام لە سنوورێکی دیاریکراودا بووە..

خۆی تیا بناسێنێ! واتا نەبوونی بۆتەیەکی تایبەت بۆ جێگیر کردنەوەی بەرهەمی ئەقڵ و داهێنانی کوردی نەخشی ئەم گەلەی لە بنیاتنانی شارستانیەت و لە مێژوودا سڕیوەتەوە.

جگە لەوە بەرهەمەکانی ڕژاوەتە ناو بۆتەی فارس و عەرەب و تورک کە خاوەنی قەوارەی سەربەخۆ و بۆتەی تایبەت بە خۆیان هەبووە! واتا بۆ دۆزینەوە و ساغکردنەوەی فەرهەنگ و مێژوومان پێویستە بچین لە فەرهەنگ و مێژووی فارس و تورک و عەرەب بکۆڵینەوە و خۆمانی تیا بدۆزینەوە! ئەمە بۆتە هۆی ئەوەی گەلی کورد لە مێژوودا بەرەو دواوە پاشەکشە بکات، بەڵکو لە سنوورەکانی مێژوو دەربکرێت و جێگەی نەبێتەوە و تاکو ئێستاش جەنگی خۆدۆزینەوە لە مێژوودا بکات[١٦].

واتا ئەو زانا و ڕۆشنبیرانەی کە لە قۆناغە جیاواز و دوابەدواکانی مێژووی کورددا دەرکەوتوون هەر لە ئیبن ئەسیرەوە تاکو ئیبن سەلاحی شارەزووری و پاشان مەلای جەزیریی و ئەحمەدی خانی و مەلا ئیبن ئادەم و حاجی قادری کۆیی و نالی و مەولانا خالید و..هتد. سەرەڕای ئەوەی کە تێکڕایان لە یەک سەردەمی مێژوویدا نەژیاون، بەهەمان شێوەش لە ناوچە کوردییەکان و شارە گەورەکانی ئەوکاتەی جیهانی ئیسلامی پەرش و بڵاو بوون، جگە لەوەی هەریەک لەم زانا و ڕۆشنبیرانە لە بوارێکی دیاریکراودا و هەندێ جاریش زیاتر شارەزا بوون، واتا بەشێوەیەکی گشتگیر و سەرتاپاگیر بیریان نەکردووەتەوە و بەشبین و پەرت بوون، بۆیە جێگای سەرسوڕمان نییە لەگەڵ بوونی هەموو ئەو زانایانە لە کوردستاندا گۆڕانێکی ئەوتۆ لە کۆمەڵگەی کوردیدا بەدی نەکرێت.

لێرەدا پێویستە ئەو ڕاستییە فەرامۆش نەکەین کەوا ڕۆڵی گرنگی ئەو زانا و ئەدیب و ڕۆشنبیرانە لە بواری زانست و مەعریفەدا هچیان لە ئاستی زاناکانی بەشەکانی تری جیهانی ئیسلامی لەو سەردەمەدا کەمتر نەبووە، بەڵکو چرای زانست و مەعریفە هەمیشە لە کوردستاندا درەوشاوە بووە!. بەڵام وەکو وتمان زیاتر توێژێک بوون لە سەردەمی مێژوویی جیاواز و لە بواری تایبەتیدا بەهرەمەند بوون، لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا دێوەزمەی تەقلید ئاسمانی نەک قوتابخانە شەرعی و زانستییەکانی کوردستان، بەڵکو جیهانی ئیسلامیشی داپۆشیبوو، سەرباری داخراویی و پارێزگاری کە خەسڵەتێکی دیاری بونیادی کۆمەڵگەی کوردی بوون.

باری ژێردەستەیی کوردیش لە مێژوویەکی دێرینەوە بەسەریدا زاڵ بووە، هەمیشە ڕێگای خەباتی ڕزگاریخوازی گرتووەتە بەر و کاریگەرییەکی زۆری لەسەر بڵاو بوونەوەی

١٦. سۆران سێوکانی: کێشەی کورد و ستراتیژییەتی کاری ئیسلامی، گ(پەیامی ڕاستی)، ژ(٥٤)، سلێمانی، تشرینی یەکەمی ١٩٩٦، ل ٨٣.

ئایدیۆلۆژیا لەناو کورددا هەبوو. هەربۆیە هەمیشە بە پەرۆشەوە باوەشیان بۆ ئەو ئایدیۆلۆژیایانە گرتووەتەوە و هانایان بۆ بردووە کەوا گەلانی ژێردەستە لە خەباتیاندا لە دژی داگیرکەران و ئیمپریالیزم باوەڕیان پێ هێناوە و بەرگری داگیرکەرانیان پێ کردووە و سەربەخۆیی خۆیان بەدەستهێناوە. بەڵام ئەم وەرگرتنە بەبێ لێکۆڵینەوە و دیراسەکردن هەروەکو دروشمێک وەریان گرتووە و عاتیفیانە شوێنی کەوتوون، نەیانتوانیوە چاک و خراپی لەیەکتر پێ جیا بکەنەوە! بەبێ ئەوەی بزانن کە تا چ ئەندازەیەک ئەم ئایدیۆلۆژیایە لەگەڵ کۆمەڵگەی کوردی دا ئەگونجێت و زەمینەی گەشە کردنی تا چ سنوورێکە.

بەرچاوترین نموونە بۆ ئەم دۆزە ئایدیۆلۆژیای کۆمۆنیستە کە لە کۆتایی چلەکانەوە تاکو کۆتایی حەفتاکان گۆڕەپانی کوردستان _ مەبەستمان کوردستانی باشوورە_ ی پاوەن کردبوو.

لە ڕابردوودا گۆڕانێکی ئەوتۆ لە هەناوی کۆمەڵگەی کوردی ڕووی نەداوە، بەڵکو ئەو گۆڕانانەشی کە ڕوویانداوە زیاتر دیمەنە ڕووکەشەکانی ژیانیانی گرتووەتەوە و بۆماوەیەکی کورتخایەن بوون.

بڵاوبوونەوەی ئەم ئایدیۆلۆژیایە لە هەندێ ناوچەی باشووری کوردستاندا لەو ماوە مێژووییە (١٩٤٥-١٩٨٠) دەگەڕێتەوە بۆ بوونی تەنگژە و قەیرانە ئابووریی و کۆمەڵایەتییەکان واتا لە ئەنجامی بڵاوبوونەوەی هەژاریی و خراپی باری گوزەرانی جوتیارەکان لەلایەکەوە و خراپی و ستەمکاری ڕەفتاری (ئاغا)کان لەگەڵ ژێردەستەکانیان کە گیرۆدە ببوون و لەژێر ئەم بارە ناهەموارەدا دەیان ناڵاند. هەربۆیە لەبەرامبەر ئەم بارەدا حیزبی کۆمۆنیستی عێراق وەکو نوێنەری ئایدیۆلۆژیای کۆمۆنیست لەوکاتەدا کە بانگەشەیان بۆ دەکرد بانگەشەی ژیانێکی بەهەشت ئاسا و خۆشگوزەرانی بۆ خەڵکی بە گوییاندا دەدا و پەیمانی هێنانی ئامرازی پێشکەوتووی کشتوکاڵی بە جوتیارەکان دەدا![١٧]

هۆکارێکی تری بڵاوبوونەوەی ئەم ئایدیۆلۆژیایە دەگەڕێتەوە بۆ ڕەچاوکردنی خوو و

١٧. محسن عبدالحمید: الاكراد يرفضون الماركسية، جريدة الحياد، العدد ٢٠١، بغداد، ١٢ اب ١٩٦٠، ص٤.

نەریتە خێڵەکییەکانی ناو کۆمەڵگەی کوردی ئەویش بەکێش کردنی سەرۆک خێڵ و کەسە ناودارەکانی ناو کۆمەڵگە! هەربۆیە جێگای سەرسوڕمان نییە کە ببینین زۆربەی ئەندامە بەرزەکانی حیزبی کۆمۆنیستی عێراق لە بنەماڵەی ناودار و چینی بەرزی ناو کۆمەڵگەن، ئەمە نەک هەر لە کوردەکانی ناو حیزبی کۆمۆنیستی عێراق، بەڵکو لەناو عەرەبەکانیشدا بەهەمان شێوە بوو، زۆربەی ئەندامە بەرزەکانیان لە چینی بۆرژوازی و کوڕی ئاغاکان بوون وەکو عەبدولقادر ئەلبوستانی و ڕەفیق بەهاددین نوری و ... هتد[١٨].

پابەند بوونی تاکی کوردی بەسەرکردە و کەسە ناسراوەکانی ناو خێڵەکەی یاخود کۆمەڵگەکەی زۆر بەهێزە، بۆ زیاتر ڕوونکردنەوەی ئەم ڕاستییە ئەم نموونەیە دێنینەوە وەک گەڕیدەی ئینگلیزی (ڕیچ) دەیگێڕێتەوە و دەڵێت: لەکاتێکدا براکەی عەبدولڕەحمان پاشای بابان لە بەغداد مرد، یەکێک لە شوێنکەوتووەکانی وتی: «چی؟!! ئاغا مرد؟ دەبێ یەک ساڵ دوای ئەو نەژیم، خێرا لەسەر کۆشکە چەند نهۆمییەکەوە خۆی بەردایەوە و خۆی کوشت!!»[١٩]، هەر ڕیچ دەڵێت: لە ڕاستیدا پابەندبوونی کورد بە سەرکردەکانیانەوە زۆر بەهێزە[٢٠]. هەربۆیە ئاساییە کە ئاغا ببێت بەچی شوێنکەوتووەکانیشی چاوی لێ دەکەن و بەگوێی بکەن، لە مێژووی کورددا ئەم حاڵەت زۆر دەبینین کە بە نەمان و لەناوچوونی کەسایەتیەکی ڕێبەر جا چ سیاسی بێت یاخود هەڵگری ئایدیۆلۆژیایەک بێ، بزوتنەوە سیاسییەکە یاخود ئایدیۆلۆژیاکە بەرەو پووکانەوە چووە!.

بۆیە دەبینین کە ئایدیۆلۆژیای کۆمۆنیست کەوا لە هەندێک ناوچەی کوردیدا بڵاوبووەتەوە و خێڵە کوردییەکان بڕوایان پێ هێناون و ملکەچی بوون، بەڵام بەبێ ئەوەی کە تەنها شتێکی کەمیشی لێ بزانن! لەمبارەیەوە د.موحسین عەبدولحەمید ڕووداوێک دەگێڕێتەوە و دەڵێت: « هاوڕێیەکم لە کەرکوک بۆی گێرامەوە، وتی ڕۆژێکیان لادێییەک هاتە لام و لەبەر خۆیەوە دوعا و سەڵاواتی دەخوێند و گووتی: «ئەمڕۆ خۆم و خێزان و بنەماڵەکەمان چووینە ناو حیزبی شیوعییەوە!» بەڵام پاش ئەوەی حەقیقەتی شیوعیەتی بۆ دەرکەوت داوای لێخۆشبوونی لە خوا دەکرد و ڕۆیشتە لای ئەو کۆمەڵە جوتیارییەی کە دەستەیەک شیوعی بەڕێوەیان دەبرد، تاوەکو ناوی بکوژێننەوە، چونکە ئەم موسڵمانە و بێبەرییە لەوان[٢١].

---

١٨. الرفيق رعد: موقف الشيوعيين من السلطة الحاضرة، جريدة الحياد، العدد ٨٧، تموز، ١٩٦٠، ص ٤.

١٩. هاشم طه عقراوی: الاسس النفسية والاجتماعية ...، ص ٨٧.

٢٠. هاشم طه عقراوی: الاسس النفسية والاجتماعية ...، ص ٧٧.

٢١. محسن عبدالحميد: الاكراد يرفضون الماركسية، جريدة الحياد، العدد ٢٠١، ص ٤.

وابزانم کەسمان نییە ئەو بەسەرهاتەی نەبیستبێ کە کوردێکی ناو حیزبی شیوعی بێزار دەبێت و دەڵێت: «وەڵڵاهی وام لێهاتووە بڵێم شیوعیش بۆ خوای ناکات»!!، دابونەریت و پەیوەندییە خێڵەکییەکان لە کۆمەڵگەی کوردیدا زۆر لە ئایدیۆلۆژیا بەهێز تر و پتەوترە، هەربۆیە دەبینین ئەگەر باوەڕیان بە ئایدیۆلۆژیایەک هێنابێ و قەناعەتیان پێی بووبێ، بەڵام لەکاتێکدا ئەو ئایدیۆلۆژیایە لەگەڵ بەرژەوەندی خێڵ و خێڵەکەیاندا ڕووبەڕوو بووبێتەوە ئەوا بێ یەک و دوو وازیان لە ئایدیۆلۆژیاکە هێناوە و ڕووبەڕووی ئایدیۆلۆژیاکە وەستاونەتەوە!.

تاکی کوردی بە ئەندازەیەکی زۆر لایەنی عاتیفە و ویژدانەوە لەگەڵ غەیری خۆیدا هاوبەشی دەکات، کاری تێ دەکات و هەڵدەچێت، لەکاتێکدا دەبینێت هاوەڵەکەی کاری تێ کراوە یاخود لە بارێکی هەڵچووندایە، ئەگەر بە گریاوی بیبینێ بۆ (گریان)ەکەی دەگرییەت، خۆ ئەگەر بە پێکەنین و ڕووگەشییەوە بیبینێ ئەوە بۆ (پێکەنین)ەکەی پێ دەکەنێت!، بەبێ ئەوەی هۆکارەکەی بزانێت یاخود پرسیاری ئاڕاستە بکات[٢٢]. زۆر بە ئاسانی دەتوانرێت لە لایەنی عاتیفەوە کاری لێ بکرێت و لە گۆڕەپانی ژیاندا سەما و یاری پێ بکرێت.

پێویستە ئاماژە بەوە بکەین تاکی کورد سیفەتی بە گشتی کردن(تعمیم) لەسەر ئایدیۆلۆژیایەک یاخود ڕووداوێکی دیاریکراو بەسەریدا زاڵە، وا دادەنێت لەبەر ئەوەی هەڵگری ئایدیۆلۆژیا دیاریکراوەکە پەیوەندیدارێتی (انتماء) بۆ نەیارەکەی هەیە، ئەوا لە دیدی ئەودا ئایدیۆلۆژیاکەش بە نەیاری خۆی دادەنێت. ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ ساڵی چلەکان و جەنگی دووەمی جیهانی و دەنگدانەوەی کاریگەری ئەم جەنگە لەسەر گەلی کورد، ئەوا دەبینین نازییەکان بە وروژاندنی سۆزی ئاریچێتی توانیان کارێکی زۆر لە کورد بکەن، هەروەها کوردیان هان دەدا بۆئەوەی لە قسەکردن و خوێندن و نووسینی کوردی و چەک هەڵگرتندا داوای سەربەخۆیی خۆیان بکەن، زۆری نەخایاند توانیان (١٠) هەزار چەکداری کورد هانبدەن بۆئەوەی لە ٢٨ ی نیسانی ١٩٤٢ پەلاماری شاری ورمێ بدەن و ئازادی بکەن[٢٣].

یەکێک لەوانە کە هەر لە زووەوە مەسەلەی پان ئاریزم سەرنجی ڕاکێشابوو مامۆستا

---

٢٢. هاشم طه عقراوی: الاسس النفسية والاجتماعية ....، ص ٧١.

٢٣. یوسف خورشید مستەفا: ڕەمزی نافیع و پەیوەندی نێوان کورد و ئەڵمانیا لە ساڵانی جەنگی دووەمی جیهانی، لێکۆڵینەوەی دەرچوون لە بەشی مێژوو – کۆلێژی ئاداب – زانکۆی سەلاحەدین، بڵاونەکراوەتەوە، ١٩٩٧-١٩٩٨، ل١٦.

(صالّح قەفتان)ی مێژوونووس بوو، ئەوەبوو هەر لە ساڵی ١٩٣٦ نامیلکەیەکی لەسەر نەژاد و پەیوەندی کورد و ئەڵمانەکان بەناوی (بەراوردێکی تەئریخی) بڵاوکردەوە، لە ساڵانی جەنگیش تا ساڵی ١٩٤٣ چەندان بابەتی مێژوویی لەسەر هەمان مەسەلە لە گۆڤاری گەلاوێژدا بڵاوکردەوە، لەوانە (کۆچ و ڕەوی ئەقوامی کۆن تاریخی هێناوەتە کایەوە) – (نەزەریەی پەیدابوونی ئەقوامی هیندۆ ئەروپایی یان ئاری و کۆچ و ڕەوەکانیان) و (پەیدابوونی ئایینی ئیسلام بۆ چ کەیانی ئاری کۆن ڕووخاوە)، (لەبابەت پەیابوونی نەتەوەی قەفقاس و ئارییەوە)[٢٤]. هەربۆیە کوردەکان لە ساڵانی جەنگدا پتر لە مەرامی هیتلەردا دەژیان تا مەراقی چارەنووسی خۆیان و نەتەوەکەیان، هیتلەریش یەک جار ناوی کوردی نەبرد[٢٥].

تەنانەت لە شاری هەولێر وەکو چاولێکەریی بۆ نازییەکان خۆیان ساز کرد بۆ کوشتنی جوولەکەکانی ئەو شارە لە حوزەیرانی ساڵی ١٩٤١، بەڵام موتەسەریف (فایەق تۆفیق کاکەمین) فریایان کەوت و ڕێگای نەدان[٢٦].

یەکێ لەو کوردانەی تر کە بە دڵ بۆ ئەڵمان دەسووتا، حەسەنە فەندی بەڕێوەبەری قوتابخانەی دووەمی سەرەتایی هەولێر بوو، هەستی کوردایەتی وایلێکردبوو هەر کارەساتێک بەسەر کورددا بهاتایە دەیخستە ئۆباڵی ئینگلیزەکان، بۆیە هەمیشە لە قوتابخانەدا و لە کۆڕ و کۆبوونەوەکاندا هێرشی دەکردە سەر کاربەدەستە گەورەکانی ئەوکاتی بەریتانیا وەکو (چەرچڵ و ئەیدن)، هەر کاتێکیش ئەڵمان سەرکەوتنێکیان بەدەستبهێنایە ئافەریم و دەستخۆشی لێ دەکردن. لە ١٦ ی مارسی ١٩٤١دا سەرپەرشتی خۆپیشاندانێکی جەماوەری دەکرد لە هەولێر و سوێندی خوارد و گووتی دەبێ هەر ئێستا ئاگرێ بکەمەوە ڕووناکییەکەی بەرلین ڕۆشن و دوکەڵەکەشی لەندەن تاریک بکات! ئەوەبوو ئەو ڕۆژە ئۆتۆمبێلی ساڵح زەکی بەگی ساحێبقڕانی موتەسەریفیان سووتاند[٢٧].

بڵاوکردنەوەی هەواڵی سەرکەوتنێکی ئەڵمان، گەنجەکانی دەخستە هەلەکەسەما و چەپڵە و فیکەیان لێ دەدا و شیرینیان دەبەخشییەوە، لەبەرامبەر ئەوەشدا ئینگلیزچییەکان قەڵس دەبوون، ئەگەر ئەو شوێنەیان بەجێ نەهێشتایە ئەوە شەڕ و

---

٢٤. یوسف خورشید مستەفا: ڕەمزی نافیع و...، ل٢٦.

٢٥. مەسعود محەمەد: گەشتی ژیانم، چ١، ستۆکهۆڵم، ٢٩٩١، ل٢٦٢.

٢٦. یوسف خورشید مستەفا: ڕەمزی نافیع و...، ل ٣٦.

٢٧. یوسف خورشید مستەفا: ڕەمزی نافیع و...، ل ٤٦.

تێکهەڵچوونیش بەدوادا دەهات[٢٨].

سمێڵ تاشین و هێشتنەوەی وەکو سمێڵی هیتلەر ببو بە مۆدێل! لە پاش جەنگ و دوای سەرکەوتنی هاوپەیمانەکان و یەکێتی سۆڤیەت و دەرکەوتنی ناوی ستالین و شیوعیەت لە برەو سەندندابوو، هێشتنەوەی سمێڵ ئەمجارەیان وەکو شێوەی ستالین بوو بە مۆدێل، لەکاتێکدا لە سەرەتای جەنگدا شیوعییەکان خوانەناس و کافر و بێزراو بوون لەناو خەڵکیدا[٢٩].

لەم ڕوانگەیەوە ئەم ئایدیۆلۆژیا و ڕاوبۆچوونانەی کەلە ماوەی سەردەمە مێژووییەکاندا لە کۆمەڵگەی کوردیدا بڵاوبوونەتەوە، لە دەروونی تاکەکانی خێڵە جیاوازەکاندا نەچەسپاون، و وای لە خێڵەکان نەکردووە کە هاوکار و هاوبەشی یەکتری بکەن بەلایەنی کەمەوە ئایدیۆلۆژیایەک هەڵبژێرن کەوا بە کەڵکیان بێت. ئەم هاوکاری نەکردنەش ڕێگری کورد بوو وەکو کۆمەڵێکی نەتەوەیی، کە هەست بە تواناکانیان بکەن، سەرەڕای هەموو ئەمانەش هەڵگری ئەو ڕاو بۆچوون و ئایدیۆلۆژیایانە سایکۆلۆژیای گەلەکەی خۆیان نەناسیوە، ئەو نەناسینەش پاڵنەرێکی سەرەکی لێکترازان و یاخیبوون بوو، کە بۆچوونەکانیان پەرت کردووە، ئەمە جگە لەوەی کە ئەو ئایدیۆلۆژیایانە لەکاتێکی نالەبار و ناسرووشتیانە هاتوونەتە ناو کۆمەڵگەی کوردییەوە.

لێرەدا بۆیە گەڕاینەوە بۆ باسکردنی خێڵ، چونکە وەکو باسمان کرد بونیادی کۆمەڵگەی کوردی بونیادێکی خێڵەکییە، ئەم ڕەوشەش بەسەر نەستی خوێندەوار و ڕۆشنبیرەکاندا زاڵ بووە، بۆیە ئەگەر لەکاتێکی دیاریکراودا ئایدیۆلۆژیا ڕایچڵەکاندبێتن، ئەوا بە ئاساییبوونەوەی بارە دیاریکراوەکە هێدی هێدی گەڕاونەتەوە حاڵەتە سرووشتییە کۆنەکەی خۆیان. لێرەدا دەتوانین پەی بە نهێنی ئایدیۆلۆژیای ئیسلام و مانەوەی وەک ڕەگەزێکی چەسپاو لەنێو کۆمەڵگەی کوردیدا ببەین. ئایدیۆلۆژیای ئیسلام تێکەڵ بە هەست و نەستی مرۆڤی کورد بووە و چووەتە ناو تۆڕی دابونەریتە کۆمەڵایەتییەکانی ناو کۆمەڵگەی کوردی، ئەگەر بە شێوەیەکی ناتەواویش بووبێت.

بۆیە دەبینی کە لەکاتێکی ناهەمواردا لادان ڕوویدابێ ئەوا پاش نەمانی ناهەمواریەکە گەڕاونەتەوە سەر بارە ئاساییەکەی پێشوویان، ئەمە جگە لە موقەدەسی ئایین لای مرۆڤەکان بەگشتی و مرۆڤی کورد بەتایبەتی. لەبەرامبەر ئەمەشەوە لە نهێنی شکستهێنان و پاشەکشەکردنی ئایدیۆلۆژیاکانی وەکو کۆمۆنیست و نازییەت (ئاریچێتی) دەگەین!

٢٨. یوسف خورشید مستەفا: ڕەمزی نافیع و...، ل ٦٦.

٢٩. نەوشیروان مستەفا ئەمین: حکومەتی کوردستان، کورد لە گەمەی سۆڤێتیدا، چ٢، هەولێر، ٣٩٩١، ل٦٧.

سەرەڕای نەبوونی زەمینەیەکی لەباری گەشە کردن و نامۆییانە لە کۆمەڵگەی کوردی، ئەوا ڕەچاوی گیانی خێڵایەتی و هۆزایەتیشیان نەکردووە، واتا نەیانتوانیوە تێکەڵ بەدابونەریتی کۆمەڵایەتی کورد ببن! ئەوەش ئەوە دەردەخات ئەگەر نەزانرێت ئایدیۆلۆژیا چۆن دەخرێتە ڕوو و پێشکەش دەکرێت، ئەوا بەزیانی ئایدیۆلۆژیاکە تەواو دەبێت، واتا بڵاونابێتەوە، ئەگەر ئەو ئایدیۆلۆژیایە ڕاست و درووستیش بێت.

لێرەوە دەگەینە ئەو ڕاستییەی کە هەموو چالاکییەکی فیکری یاخود جیهانبینی (تصوری) دەتوانرێت بگۆڕێت بۆ ئایدیۆلۆژیا، جا ئەو ئایدیۆلۆژیایە ئاینیی بێت یاخود فەلسەفی یاخود زانستی بێ و وەیا ڕێبازە فیکرییەکان و...هتد[٣٠].

بەڵام ئایا لە کۆمەڵگەی کوردیدا ئەم چالاکییانە تا چ ئەندازەیەک هەبوون و گۆڕاون بۆ ئایدیۆلۆژیا؟! بێگومان ئەم چالاکییانە لە کۆمەڵگەی کوردیدا هەبوون، گۆڕانیش ڕوویداوە، بەڵام بەشێوەیەکی ڕیشەیی نەبوون و قۆناغبەندیی و پێکهاتەی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەی کوردی ڕەچاو نەکراوە، جگەلەوەی کە چالاکییە فیکرییەکان لاواز بوون، هەربۆیە زیاتر شێوەیەکی ڕووکەشی و تەقلیدگەرایی پێوە دیارە و نەیتوانیوە بچێتە هەناوی کۆمەڵگەی کوردییەوە.

لەلایەکی ترەوە مێژووی مرۆڤی کورد لەگەڵ گۆڕانی ئایدیۆلۆژیاکاندا گۆڕانی بەسەر هاتووە، بەرەو قۆناغێکی پێشکەوتووتر و باڵاتر، واتا نزیک کەوتنەوە لە ئایدیۆلۆژیا نوێیەکان، ئەمەش زیاتر لە بزووتنەوە سیاسییەکاندا دەردەکەوێت، بەڵام وەکو باسمان کرد عاتیفیانە و ڕووکەشییانە و بێ لێکۆڵینەوە و دیاریکردنی خاڵە ئیجابی و سلبییەکانی، ئایدیۆلۆژیاکان لەلایەن کوردەوە پێشوازی لێکراوە و لەکاتێکی دیاریکراودا بڵاوبوونەتەوە، بۆیە جێگای سەرسوڕمان نییە کە بە خێرایی بپوکێنەوە و بەرە و کزی و نەمان بڕۆن.

---

٣٠. فرانسوا شاتلية: تاريخ الايديولوجيا، ج١، (ترجمة: انطوان حمصى)، دمشق، ٧٩٩١، بەرگی کتێبەکە.
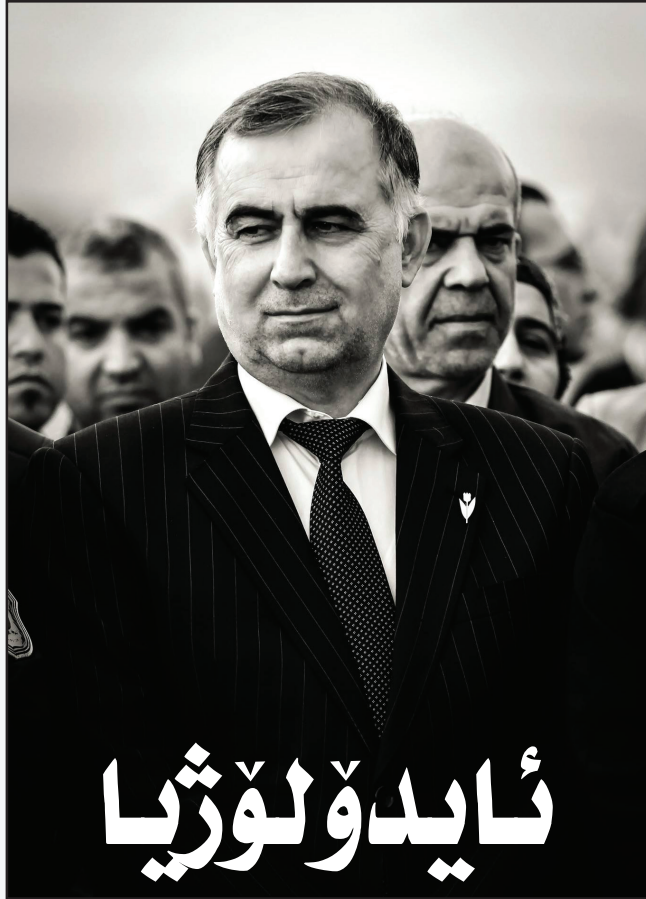
ناسیۆنالیزم و جیهانگیری

چاوپێکەوتن لەگەڵ ئەبوبەکر کاروانی

پرسیار: ڕۆڵی ئایدۆلۆجیا چی لێهاتووە لە سەردەمێکدا کە تاکگەرایی و فرە کەلتووری باڵادەستە؟! داخۆ دەتوانین ناسیۆنالیزمیش وەک ئایدۆلۆژیایەک ببینین یاخود پێویستی بە لێکدانەوەیەکی جیاوازترە؟

پێش وەڵامی پرسیارەکە دەبێت بزانین مەبەست لە چەمکی ئایدۆلۆژیا چیە و لە چ چوارچێوەیەک و بۆ چ مەبەستێک بەکارهاتووە و بەکاردێت؟ چونکە ئایدۆلۆژیا یەکێکە لە چەمکە هەرە نارۆشن و تەمومژاوییەکانی مێژووی فیکری نوێی دونیا، بە جۆرێک نەک هەر پێناسە و لێکدانەوەی جۆراوجۆر و جیاوازی بۆ کراوە و خراوەتە ڕوو، بەڵکو مەسەلەکە لەم ڕووەوە گەیشتۆتە سنووری ناکۆکی و دژبەیەکیش، لێرەشەوە جۆری تێگەیشتنمان لە ناوەڕۆکی چەمکەکە وەڵامدانەوەکەمان جیاواز و دەستنیشان دەکات.

بە گوێرەی ئەو دیدە لۆژیکییەی کە (وێناکردن) پێشەکی و بەشێکە لە داوەریکردن، ئێمە تا وێنامان بۆ ئایدۆلۆژیا و ناوەرۆک و ڕەگەزەکانی و وەزیفەی لە ژیانی فیکریی و سیاسیی و واقیعدا ڕوون نەکەینەوە، ناتوانین داوەری دەربارەی بکەین. لەڕوویەکی ترەوە، پرسی چارەنووس و مانەوە و کارایی و پاساوی ئایدۆلۆژیا بەستراوەتەوە بە تاکگەرایی و فرە کەلتوورییەوە، دیوی نەوتراوی ئەم پێکەوە بەستنەش پێمان دەڵێت: کە لەگەڵ بوونی ئەمانەدا دەبێت ئایدۆلۆژیا، دیارنەمابێت، یاخود لانی کەم لە قەیرانی قوڵی خۆیدا بژیت؟ سەردەمی ئایدۆلۆژیا سەردەمی لاوزایی و باڵادەست نەبوونی تاکگەرایی و فرەکەلتوورییە. بەڵکو ئەم پێکەوەگرێدانە لە خودی خۆیدا، وێنا و پێناسەیەکی ئایدۆلۆژیامان بۆ دیاری دەکات. کە ئەو ڕشتە و نەزمە فیکریی و جیهانبینییە، لەگەڵ تاکگەرایی و فرە کەلتووریدا نایەتەوە، واتە ئایدۆلۆژیا هەڵقوڵاوی ئەو کەلتوور و نەریتە فەلسەفی و فیکریی و سیاسیانەیە، کە (کۆمەڵ) نەک تاک بە بنەڕەت دەزانن و لەم پێناوەشدا قوربانی بە ئازادی تاک دەدەن، یاخود بەلانی کەمەوە، ئامانجی لە پێشینەیان نیە و لە ڕوانگەی بەرژەوەندی گشتی کۆمەڵەوە لە پێگەی یاسایی و ڕۆڵ و مافەکانی دەڕوانن.

لە ڕوانگەی تێگەیشتنێکی لەم جۆرەشەوە، لیبراڵیزم بە حوکمی ڕێباز و سستمێک جەخت لەسەر بنچینە و ڕەسەنبوونی تاک دەکاتەوە، لە داڕشتنی سستم و دیاریکردنی مافەکاندا، دەکرێتە دەرەوەی پێناسەکردنی بە ئایدۆلۆژیا، لێرەشەوە ئایدۆلۆژیا دەبێت بە مۆرکی سستمە هەمەلایەن و تۆتالیتارەکانی هاوێنەی: کۆمۆنیزم، فاشیزم، نازیزم، کە بەناوی کۆی کۆمەڵگە و ڕۆح و هاواری مێژووەوە دژ بە هەموو تاکگەراییەکی لیبراڵیانە بوون، کە پێشمەرج و پێویستی دیموکراسیبوونە، بەم جۆرەش لە سۆنگەی ڕووخانی ئەو ڕژێمانەوە، کە دوایەمینیان یەکێتی سۆڤیەت و بلۆکی ڕۆژهەڵاتی کۆمۆنیستی بوو. جیهان

پێی ناوەتە قۆناغی پاش ئایدۆلۆژیا، چونکە (چین)یش ئەگەر لەڕووی سیاسییەوە هێشتا کۆمۆنیزم ئاڕاستەکەری کۆمەڵگە بێت و سستمی تاک حیزبیش ئاماژە بەوە دەکات، ئەوا لەڕووی ئابوورییەوە، خۆی لەگەڵ لۆژیک و یاساکانی بازاڕی ئازاد و سەرمایەداریدا گونجاندووە، هەربۆیە لە ئێستادا هێندەی مەترسییەکی ئابووریی و جیۆبۆلۆتیکییە بۆ ئەمریکا و خۆرئاوا، هێندە مەترسییەکی ئایدۆلۆژی نیە.

لێرەشەوە ئەگەر ئایدۆلۆژیا بەم ناوەرۆکە وەربگرین کە لە پرسیارەکەدا بە ناڕاستەوخۆ تان و پۆو ناوەرۆک و سیمای دیاریکراوە و یەکسانە بە ئایدۆلۆژیا تۆتالیتارە پاوانخوازە چەقبەستووە کۆنکرێتییەکان، دەتوانین باس لە چارەنووسێکی ڕەش و خراپی ئایدۆلۆژیا بکەین. نەک هەر لەو ڕووەوە کە لە ئێستادا پاشەکشەی کردووە و ڕۆڵی جارانی نیە و لەسەر ئاستی ناوخۆ و نێودەوڵەتیش پاڵنەری دروستکردنی ڕەفتار و ڕووداوەکان نەماوە، بەڵکو لەو ڕووەشەوە کە لەڕووی ئەخلاقیشەوە شکستی خواردووە، ئەویش بە حوکمی ئەو کارەساتە گەورانەی دروستیکردن و ئەو سەرکوتکاریی و تاوان و ستەمکارییەی لێبکەوێتەوە، کە بە چارەڕەشی ملیۆنان مرۆڤی پێخوستکراوی بێتاوان تەواو بوو. گەرچی لەم ڕووەشەوە ناتوانین هێڵێکی جیاکەرەوە لە نێوان قۆناغە مێژووییەکاندا بێنین و بێخەم بڵێین: ئایدۆلۆژیا هەمەلایەنخوازە داپلۆسێنەرەکان، بەشێکن لە مێژووی فیکریی و سیاسی نوێ و هاوچەرخ و ئیدی جارێکی تر سەرهەڵنادەنەوە.

بەواتایەکی تر، قبوڵی تێزی کۆتایی مێژووی لیبراڵیزم بکەین و پێمان وابێت سەرکەوتنی لیبراڵیزم و سەرمایەداری بەسەر کۆتا خەنیمی ئایدۆلۆژی خۆیدا، واتە کۆمۆنیزم، یەکسانە بە نەبانبوونی ئەبەدیی مێژوو بۆ دووبارە لەخۆگرتنەوەی ئایدۆلۆژیایەک یاخود ئایدۆلۆژیگەلێکی لەو جۆرە، چونکە ئەگەر سەرهەڵدانی ئەو جۆرە ئایدۆلۆژییانە بەرهەمی هەلومەرجێکی دیاریکراوی مێژوویی بن، بەتایبەتی زادەی ساتەوەختی سەرهەڵدانی قەیرانە گەورە ژیاریی و کۆمەڵگەییەکان بن، ئەوا هیچ دەستەبەرەیەک نیە، لەهەلومەرج و قەیرانێکی نوێدا، جارێکی تر فاشیزم و نازیزم و کۆمۆنیزم و هاوشێوەکانیان بە سیما و ناوی نوێوە، سەرهەڵنەدەنەوە و تەشەنە نەکەن و سەر بەرز نەکەنەوە و لە هەندێ شوێنیشدا دەسەڵات بەدەستەوە نەگرنەوە و باڵادەست نەبنەوە، چونکە وەک بیرۆکە و خەیاڵدان، هیچ کام لە کۆمۆنیزم و فاشیزم و نازیزم، نەمردوون. ئەوەی هەیە فڕێدراونەتە پەراوێزی کۆمەڵگە و بێدەسەڵات کراون.

هەربۆیە دەکرێت لە هەلومەرجێکی مێژوویی قەیراناویدا، دووبارە هەوڵی هەژموون پەیداکردن بدەنەوە، لە ئێستاشدا هێزە ڕاستڕەوەکان، لەناو دڵی خۆرئاوای لیبراڵیزمدا لە گەشەکردنێکی نیمچە بەردەوامدان و هێواش هێواش لە پەراوێزەوە بەرەو نێوجەرگەی

ململانێی سیاسی دەکشێن، خودی دەرفەت و میکانیزمە دیموکراسییەکان بەکاردەهێنن، بۆ بەرتەسککردنەوەی هەندێ دەسکەوت و مافی تاک و بەتایبەتیش لەسەر ئاستی هەندێ توێژی کۆمەڵگە لەوانەش کۆچبەرەکان، هەربۆیە زەحمەتە بتوانین باڵادەستی تاکگەرایی فرە کەلتووری بکەین بە بەڵگەی کۆتایی مێژووی ئایدۆلۆژیا بە واتا فۆکۆیامایییەکەی، بە حوکمی ئەوەی دۆخە مێژووییەکان سیما بە مەنزومە فیکریی و سیاسییەکان دەدەن و ئەوانیش بارمتەی گۆڕانکارییە گەورە دەستنیشانکەرەکانن، قوڵبوونەوەوی قەیرانەکانی خودی تاکگەرایی لە خۆرئاواشدا کە نامۆیی لێدەکەوێتەوە، دەشێت ببێتە سەرچاوەی دووبارە سەرهەڵدانەوەی هەندێ ئایدۆلۆژیای مژدە بەخش و کۆمەڵ ئاراستە . ئەمە جگە لەوەی لە ئێستادا لە مەڵبەندە مێژووییەکانی هەندێ لەو ئایدۆلۆژیایانەدا، لەوانەش ڕووسیا، شایەتی سەرهەڵدانی ئایدۆلۆژیایەکی نوێی توندی ناسیۆنالیزمی موتوربەکراو بە ئەرسەدۆکسیەتی دینین، کە ڕەنگە ئاسەوارەکانی لەسەر ئاستی ناوخۆ و جیهانیشدا لە ئایندەدا گەورە بن، ئاماژەکانیش لە ئێستاوە دەرکەوتوون، خۆ ئەگەر (ئایدۆلۆژیا) بەواتای جیهانبینی و تێگەیشتنێکی دیاریکراو بۆ گەردوون و ژیان و جیهان و گۆڕانکاریی و مافەکان و مرۆڤ وەربگرین، ئەوا دەبێت بە سەرلێکردنەوەوە باس لە چارەنووسی خراپ و کۆتایی ئایدۆلۆژیا بکەین. چونکە بە حوکمی بوونی مرۆڤ و کۆمەڵگە مرۆڤایەتییەکان، ناکرێت دەست لەم ئاستە لە ئایدۆلۆژیا هەڵگرین، کە ئەگەر ئایدۆلۆژیا بەواتا تۆتالیتارەکەی وەربگرین، دەبێت بە (ئایدیا)ی بێ (لۆژیک). لەم ئاستەشدا، ناکرێت باس لە قۆناغی پاش ئایدۆلۆژیا بکەین، گەر بەواتا سیاسییە زەرفییەکەشیەوە بێت، بەڵکو دەتوانین باس لە شێواویی و قەیرانی ئایدۆلۆژیا بکەین، لەڕوانگەی وێناکردن بۆ مرۆڤ و چارەسەرکردنی قەیرانەکانی و جۆری ڕێکخستنی کۆمەڵگە و لادانەکان.

هەروەها ئایدۆلۆژیا لەم بەرگەیدا یەکسان دەبێت بە جۆرێکی دیاریکراو لە تێگەیشتن و کێشەی لەگەڵ تاکگەرایی و فرەکلتووریدا نابێت، چونکە خودی تاکگەرایی و فرەکلتووریش بەو واتایە دەبن بە ئایدۆلۆژیا و تێگەیشتنێکی تایبەت بۆ ڕێکخستن و ئاراستە کردن و بەڕێوەبردنی کۆمەڵگە و سستەمە سیاسییەکەی، هەر لە هەمان بازنەشدا دەتوانین باس لە دیدی میانڕەو و توندڕەو بکەین. واتە باس لە دیدێکی ئایدۆلۆژی تاکگەراییانەی توندڕەو بکەین کە سەردەکێشێ بۆ تەنیایی و نامۆبوون و شێوانی دەروونی و ئەخلاقی، لەگەڵ دیدێکی میانڕەودا، هاوسەنگی لە نێوان تاک و کۆمەڵگە و بەرگری لە مانەوەی واتای ژیان و مرۆڤ دەکات وەک هەڵگری ڕۆحێکی باڵا و کەرامەتێکی خواپێدراو.

هەرچی پەیوەندی بە ئایدیا و ناسیۆنالیزمیشەوە هەیە، بیروڕاکان لەم ڕووەوە جیاوازن، هەندێ بیرمەند و توێژەری بواری زانستە کۆمەڵناسییەکان پێیانوایە دەکرێت

ناسیۆنالیزمیش وەک ئایدۆلۆژیایەک ببینین. بەڵام هەندێکی تریان بەلای ئێمەوە بۆچوونەکەیان پەسەندە لەوانەش (ئەرنست گێلنەر)خاوەنی کتێبی (نەتەوەکان و کەڵکەڵەی ناسیۆنالیزم)، ئەو بۆچوونە ڕەتدەکەنەوە و پێیانوایە ناسیۆنالیزم خۆی لەخۆیدا یایدۆلۆژیا نیە و سەرەتا پرەنسیپی سیاسییە. چونکی هەڵگری دیدێکی دیاریکراوی چوارچێوەدار نییە دەربارەی مرۆڤ و ژیان و گەردوون و تەنانەت ئەو سستەمە سیاسیەش حوکم دەکات. ناسیۆنالیزم پێش هەر شتێک هەست و هۆشیارییە بە جیاوازی نەتەوەیی و دەرەتانی نەتەوە وەک سەرچاوەی ڕەوایەتی و ئەو جوگرافیایەی دەوڵەتی نەتەوەیی لەسەر دادەمەزرێت. بۆیە دەکرێت ـ ئیسلامی ناسیۆنالیست ـ چەپی ناسیۆنالیست و ڕاستی ناسیۆنالیستمان هەبێت، بە حوکمی ئەوەی بڕوای بەوە هەبێت نەتەوەکان مافی خۆیانە لەسەر قەڵەمڕەوی نەتەوەیی و نیشتمانی خۆیان قەوارەی سەربەخۆی خۆیان دابمەزرێنن و حوکمی خۆیان بکەن و چارەنووسی خۆیان بەدەست خۆیانەوە بێت، ناسیۆنالیست بەدەر لەو ڕژێمەی لە ناوەوە حوکمی وڵاتەکە دەکات، لێرەشەوە ناسیۆنالیزم چوارچێوەیەکی ئینتیمایە پێویستی بە دیدێکی فەلسەفی هەیە بە ناوەرۆکە فکرییەکەوە. جیاوازی نێوان بزووتنەوە ناسیۆنالیستەکان لە هەندێ ڕووەوە پەیوەستە بە جیاوازی ئەو ناوەرۆکە.

پرسیار: لێرە بەدواوە سستمێکی دیاریکراوی تەسک دەتوانێت لە بەرامبەر سۆشاڵ میدیا و ڕادەربڕین خۆی بگرێت؟ کاریگەری سۆشیال میدیا بەسەر ناسیۆنالیزمەوە چیە و تا چەند دەتوانێ پارێزگاری لە پێدراوەکانی بکات؟!

نازانم مەبەستتان لە سستمێکی دیاریکراوی تەسک چییە؟ چون دەستەواژەیەکی تەمومژاوی پێناسە نەکراوە. بەهەرحاڵ، سستمێکی تەسک و دیاریکراو، دەبەسنەوە بە کۆمەڵگەی یەک ڕەنگ و دەنگ و هەژموون لەسەر کراوی ئایدۆلۆژیی و دید و خوێندنەوەی تاک ڕەهەندانە بۆ ڕووداو و چارەسەرەکان. هەروەها ناکارایی عەقڵ و میکانیزمەکان لەوەی توانای لەخۆگرتنی فرەیی و جیاوازیی و هەمەڕەنگی ژیان و واقیعیان هەبێت. بێگومان ئەگەر مەبەست لەمە بێت لە هەردوو بازنەی (عەلمانی) و (ئیسلامی) کوردستاندا، گومانی تێدا نیە، کە ناتوانێت خۆی بگرێت. خۆ ئەگەر خۆشی گرت دەبێتە بار بەسەر کۆمەڵگە و نەوەکان و وڵاتەوە. کێشەی ئەم جۆرە دید و سستمەش لە هاتنەکایەی سۆشال میدیاوە دەستپێناکات، بەڵکو پێشتر دەستیپێکردووە و سۆشال میدیا قوڵتری کردۆتەوە و ڕەهەندی نوێی بۆ زیاد کردووە. کێشەی سەرەکی ئەو جۆرە ئایدۆلۆژیا و سسستمە داننەنانە بە (جیاوازی) وەک ماف، داننەنان بە جیاوازیش هێمایەکی گرنگی ڕژێمە سەرکوتکار و تۆتالیتار یاخود زۆردار و دەسەڵاتخوازەکانە،

به حوکمی ئەوەی ستەمکاری سیاسیی و دەرەوەی ئەویش تەنها لە (تۆتالیتاریزم)دا کورت ناکرێتەوە و شێواز و فۆرمی جۆراوجۆری تری هەن و تۆتالیتاریزم لوتکەکەی پێکدەهێنێت، بەحوکمی ئەوەی نزیک دەبێتەوە لە سنوورەکانی سستەمی ڕەهاوە نەفەس چنینی کۆمەڵگە.

دیارە سۆشیال میدیا ئاماژەیە بە کۆمەڵێ گۆڕانکاری لە پەیوەندی نێوان تاک و تاک، تاک و کۆمەڵگە، تاک و دەسەڵات و تەنانەت تاک و خۆی. سۆشال میدیا کە سەرەتا مەبەست لێی گاڵتە و ڕابواردن و سەرگەرمی لەگەڵ هاوڕێیان و کات بەسەربردن بوو، دوایی گۆڕا بۆ مینبەرێ بۆ چالاکی فیکریی و سیاسی و کۆمەڵایەتی جۆراوجۆر، بەوەش کێشە و دەرفەتی نوێی بۆ دەسەڵات دروستکردووە.

یەکێک لەو کێشانەی بۆ دەسەڵاتیشی دروستکردووە، کەمبوونەوەی توانای دەسەڵاتە لە چاودێریکردنی تاک و کۆمەڵگە و پێچەوانەبوونەوەی بەشی لە ڕۆڵەکانیش لەم ڕووەوە، واتە تاک و کۆمەڵگە چاودێری دەسەڵات و حکومەت دەکەن. بەڵام ئەمەش ڕەها و بێ سنوور و یەک ئاڕاستە نیە. چونکە دەسەڵات لەڕێی یاسا و دادگا و دووبارە بەکارهێنانەوەی سۆشیال میدیا بۆ زانیاری کۆکردنەوە دەربارەی تاک و گرووپەکان و بەکارهێنانی بە قازانجی خۆیی و ڕەوایەتیدان بە هەنگاو و سیاسەتەکانی، توانیویەتی لە هەندی ڕووەوە دۆخەکە بە قازانجی خۆی بقۆزێتەوە. بەڵام هەرچۆنێک بێت دەتوانین کێشەکە بەم جۆرە بخەینە ڕوو: کێشەی بنەڕەتی ئایدۆلۆژیا و سستمی بەرتەسک و دیاریکراو، کەمتوانابیە لە لەخۆگرتن (استیعاب)ی جیاوازیی و هەمەڕەنگی و ئاڕاستە و بەرژەوەندییە جیاوازییەکانی ناو کۆمەڵگە، هەربۆیە بۆمانەوەی خۆی پەنا دەباتە بەر: پۆلێنکردن، پەراوێزخستن، بەزۆر بێدەنگ کردن و خۆگونجاندنی ناچاریی و ئیدارەکردنی ناکۆکییەکان. چونکە (جیاوازی) دانپیانەنراو دەگۆڕێت بە (ناکۆکی) و ناکۆکیش ئیدارە دەکرێت و دەکرێت لە سۆنگەی خراپ ئیدارەکردنیشەوە بەرەنجامی نەخوازراو و جۆراوجۆریشی لێبکەوێتەوە. سۆشیال میدیا، بە حوکمی ئەو فەزا کراوە بی سانسۆرە هاوڕایەتی، کێشەی نوێ لەم ڕووەوە بۆ سستم بە دەزگا ئایدۆلۆژیی و سیاسیی و کارگێڕییەکانیەوە دروست دەکات، چونکە تاک دەکات بە ڕۆژنامەنووس و ئاستی بەشداری فراوان دەکات و کۆنترۆڵکردنیشی هەروا ئاسان نیە. بەڵام دیسانەوە دوای ئەمەش دەبێت پەلە نەکەین لە داوەریکردن و حوکمداندا، چونکە سۆشال میدیا هەندێ جار بەڕووە ناڕازیی و ئۆپۆزیسیۆنەکەشییەوە دەچێتەوە خزمەتی ڕژێم، ئەویش بەهۆی:

(١) هەندێ جار فەزای مەجازی جێگای ڕووبەری گشتی دەگرێتەوە و بەشداری لە ژیانی ساسیدا کەم دەکاتەوە.

(٢) هۆکاری گەشەسەندنی ڕەوتە عەوامگەرا و پۆپۆلیستەکانە، لێرەشەوە، لە حاڵەتی بەرزکردنەوەی بنمیچی داواکارییەکان و دابەشکردنە توندڕەوەکان و بەدینەهاتنیان، خەڵکی دووچاری نائومێدیی و کشانەوە لە ژیانی سیاسی دەبن.

لە هەموو حاڵەتێکدا سستمی دیاریکراو و بەرتەسک، کە نەرمی و توانای کرانەوە و خۆگونجاندنی لەدەستدابێت، گەر لە هەموو کات و شوێنێکی دونیای نوێدا خراپ بووبێت، ئەوا لەم سەردەمەدا کە مانای زەمەن گۆڕانی قوڵی بەسەردا هاتووە و مرۆڤ و مرۆڤایەتی لە دۆخی نامۆبوونێکی وجودیدا دەژین و کۆمەڵگەکان دووچاری شڵەژان و قەیرانی ناسنامە بوونەوە، ئاسەوارەکانی خراپتر دەبێت.

زەحمەتە بتوانین باڵادەستی تاکگەرایی فرە کەلتووری بکەین بە بەڵگەی کۆتایی مێژووی ئایدۆلۆژیا بە واتا فۆکۆیاماییەکەی

هەربۆیە دەستگرتن بە دیدگای سنوردار و فۆرم و شێوازەکانی کارکردن و بەڕێوەبردن و سیاسەتکردن، هەندێ هێز دەخاتە ئەو دیوی مێژوو و واقیعی جیهانی نوێ و نامۆی دەکات. بۆیە گەر بەتەواوەتیش تیا نەچن و بمێننەوە، مەودای نێوانیان لەگەڵ نەوە نوێکاندا ڕۆژ بە ڕۆژ فراوانتر دەبێت و زمانی بە یەکگەیشتن و لێک تێگەیشتنی نێوانیان لاواز تر دەبێت، چونکە کێشەکە لەوە قوڵترە تەنها وەک ئامرازێکی بێلایەن سەیری سوشیال میدیا و فەزای مەجازی بکرێت، لەبەرئەوەی ڕەهەندی دەروونی و کۆمەڵایەتی و پەروەردەیی و سیاسیی و ئابووری جۆراوجۆری هەیە و، توانایەکی گەورەی بەدواداچوون و کرانەوە و لەخۆگرتن و ئاڕاستەکردنیشی دەوێت.

هەرچی پەیوەندی بە سۆشیال میدیا و فەزاری کراوە و ناسیۆنالیزمەوە هەیە، پرسێکی ئاڵۆز و فرە ڕەهەندە. پێویستی بە توێژینەوەی زانستی و مەیدانی هەیە بۆئەوەی کاریگەریی و جۆری کارلێکەکان زانستیانە و بابەتیانە سەرنج بدرێن و دیاری بکرێن.

بەڵام ئەوەندەی لێرەدا دەرفەتی ئاماژە پێدانێکی گشتی

هەبێت ئەوەیە کە، سۆشیال میدیا کاریگەری جیاوازی بەسەر ناسیۆنالیزمەوە هەیە، کە لەڕوویەکەوە دژ بەو لۆژیکەیە ناسیۆنالیزم کاری لەسەر دەکات، کە ئەویش تۆخکردنەوەی ناسنامەی دەستەجەمعی و تەماهی نێوان تاک و گرووپی نەوتەوەیی و ئامادەیی قوربانیدانە بۆ بەرژەوەندییە گشتیەکان و کەسێتی مەعنەوی نەتەوە. بەحوکمی ئەوەی سۆشال میدیا ئاماژەیە بە زیاتر بە تەوەرەبوونی تاک بەرامبەر کۆمەڵ و لەوانەش کۆمەڵی نیشتمانی. لەڕووییەکی ترەوە سۆشیال میدیا بەشێوەیەکی گشتی دید و هەڵوێستەکان دەبەستنەوە بە داخوازییە ماددییەکانەوە. لە هەندێ ڕووەوە ڕێ دەگرێت لە خەملێنی ڕایەکی گشتی نەتەوەیی و پارێزگاریکردن لە ڕەمزەکان و گیانی هاوچارەنووسی و یەکێتی ناوخۆیی. بەڵام لەڕوویەکی ترەوە دەتوانرێت وەک ئامرازێک بخرێتە خزمەت بانگەشەکردن و بەرگریکردن لە پرسە نەتەوەییە هاوبەشەکان.

سەبارەت بە کورد لەم ڕووەوە تێپەڕاندنی سنوورە دەستکردە دابەشکارەکان و ئاسانتر خەیاڵکردنی وێنای نەتەوە و دەربڕینی هاودەردی نەتەوەیی. لە هەموو حاڵەتێکدا، لەگەڵ ئەوەی دەتوانین باس لە هەندێ کاریگەری سۆشال میدیا و ئەو گۆڕانکارییانە بکەین لەگەڵ خۆیدا لەسەر هەردوو ئاستی بیرکردنەوە و ڕەفتاردا هێناونی، بەدەر لە ژینگە نەتەوەییە جیاوازەکان، جۆری کاریگەرییەکەی بەحوکمی ئامراز بوونی، دەوەستێتە سەر بارودۆخ و ژینگە جیاوازەکان و لە ئاستی خۆشگوزەرانی و پابەندی نوخبە دەسەڵاتدارەکان بە بەڵێنەکانیان و فراوانکردنی دیدی نەتەوەییان بەجۆرێک حوکمی باشیش ببێتە پێکهێنەرێکی سەرەکی.

پرسیار: ناسیۆنالیزم و سنووری قایمی نەتەوە کە بەهۆی جیهانگیرییەوە تووشی هەڵتەکان بووە، دەتوانێت لە سەردەمی شۆڕشی تەکنۆلۆژیادا بمێنێتەوە؟

هەندێ قەناعەت لە پرسیارەکەدا هاتوون، وەک بەڵگەنەویست و پێدراوی واقیع مامەڵەیان لەگەڵ کراوە. کە مەرج نیە مەسەلەکە بەو جۆرە بێت، بۆ نموونە پەیوەندی نێوان جیهانگیریی و نەتەوە و ناسیۆنالیزم و لێرەشەوە دەوڵەت و سنوورە نەتەوەییەکان، بابەتێکی فیکری یەکلاکەرەوە نیە. بەڵکو دیدی جیاواز و جۆراوجۆری دەربارەی خراوەتە ڕوو، لە نێوان بیرمەندانی بوارەکە مشتومڕی لەسەرە، بەشێک لە سیاسەتمەدارانیش لەم ڕووەوە ڕای خۆیان هەیە و بۆچوونی پێچەوانە دەخەنە ڕوو، چونکە پەیوەندییەکی ماتماتیکی میکانیکی پێچەوانە لە نێوان جیهانگیریی و نەتەوایەتیدا نیە، بەومانای هەر ئەوەندەی جیهانگیری هەبوو نەتەوایەتیمان نیە یاخود لە پاشەکشەدایە. یان بەپێچەوانەوە، بەشێک لە بەڵگەکانیش لەم ڕووەوە هێندەی لەسەر ئاستی گوزارشت لەخۆدانەوە و فۆرمەکانی نەتەوایەوەتیدایە هێندە پەیوەندییان بە جەوهەرەوە نیە. سەرەتاکانی

جیهانگیریش خۆشباوەڕییەک دەربارەی ئەم پرسە هەبوو، لە ئێستادا کەمبووەتەوە، بەحومکی ئەوەی ئەزموونی خۆی کرد و بە کردەوە نەک بە تیۆر و بنەما میتافیزیکییەکانی شتەکان دەرکەوتن، ئەوەش وایکردووە جۆرێک لە ئەزموونگەرایی سیاسیی و ئابووریی و تاڕادەیەک فیکریش ببێتە ڕەگەزی هەڵسەنگاندنی ئاستی کاریگەریی و ڕەنگدانەوەکانی جیهانگیریی و پەیوەندییان بە نەتەوایەتییەوە.

جیهانگیری بەو ئەندازەی لە هەندێ ڕووەوە فشار دەخاتە سەر دەوڵەتی نەتەوەیی، ناسنامەی نەتەوەیی و تەنانەت ناسنامە کەلتووریی و ئایینی و کۆمەڵایەتییەکانی خوار نەتەوەییش دەبوژێنێتەوە، بەڵکو لەسەر ئاستی دەوڵەتی نەتەوەیی نوێشدا، هەڵگەڕانەوە و زەبردان لە ڕەوتی جیهانگیری دەبینن، بۆ نموونە سیاسەتەکانی سەرۆکی پێشووی ئەمریکا (دۆناڵد ترەمپ) و هەڵگرتنی درووشمی (یەکەمجار ئەمریکا) بەزەبرێ لە ڕەوتی جیهانگیری لە قەڵەم دەدرێت، وەزیری دەرەوەی ئەمریکا (بلینکن) دەڵێت: کێشەی ناوەندی ئەوەیە بێ کەم و زیاد، جیهان پێویستی بە کارێکی دەستەجەمعییە، بەڵام هەڵکشانی نەتەوایەتی وایکردووە ئەو هاریکارییە نێودەوڵەتییەی پێویستمانە، لە هەموو کات سەختتر بێت. هاوشێوەی ئەمەش لە ڕاپۆرتی یانەی (فالدای) ڕووسی بۆ دیالۆک دوای کۆنگریەک بەناونیشانی (خەیاڵپلاوی جیهانی فرەیی: چۆن مێژوو بەردەوام دەبێت؟) دەبینین.

لە ڕاپۆرتەکەدا دەربارەی وێناکردنی دۆخی جیهان لە ساڵی ٢٠٤٥دا هاتووە:" ئەوەی لەمرۆدا ژێر پێ دەدرێت، پارێزراویی و یەکتر تەواوکردنی جیهانییە، لە پشتی قسەکردن لەکاری هاوبەشەوە، خۆپەرستی نەتەوایەتی گەشەی کردووە و جیهان لەبەریەک هەڵوەشاوەتەوە و مۆرکێکی توندی بەخۆوە گرتووە".

(قومیة العولمة و عولمة القومیة، رفیق خوری) جیابوونەوەی بەریتانیا لە یەکێتی ئەوروپا، گەشەکردنی ڕاستڕەوەکان و گەورەبوونی ڕەوتی پۆپۆلیزم و توندتربوونی جەمسەرگیریيە جیهانیەکان و زۆر دیاردەی تر، ئاماژەن بە ئامادەبوونەوەیەکی توندتری نەتەوەیی، لە تورکیای نزیکیشماندا توندڕەوە نەتەوەییە تورکەکان لە دوایەمین هەڵبژاردندا زیاتر لە (١٠٠) کورسیان هێنا.

دووبارە پەرەسەندنەوەی نەتەوایەتی لە هەندێ وڵاتی وەک (مەجەر) و (پۆڵەندا)ش لە ئەوروپای خۆرهەڵات، بۆتە جێگەی سەرنج و تەنانەت مەترسیش، هەربۆیە سەرۆکی فەرەنسا بە: (خیانەتی نیشتمانی) وەسفی دەکات. ئەوەش وادەکات بڵێین ئەو ڕۆڵەی نەتەوایەتی دیبینێ لە دروستکردنی ڕووداوەکان و شکڵدانی پەیوەندییەکان هێشتا گەورە و گرانە. زووە باس لە دیارنەمانی و جێگرتنەوەی بە فۆرمێکی تری ڕێخەری کۆمەڵگەی سیاسی، یاخود حکومەت و کۆمەڵگەیەکی جیهانی بکەین، تەنانەت دڵ بە هاوکارییەکی

گەورەتر و بەرفراوانتری هاوکاری نێودەوڵەتی و کەم کردنەوەی گرژییەکان و ئاشتییەکی پایەدار و درێژمەودای جیهانی خۆش بکەین. لەم چوارچێوەشدا مێژوونووسێکی ئەمریکی بەناوی (جون لوکاس) بڕوای وایە: هێزی سەرەکی لە سەدەی بیستەمدا نەتەوایەتی بوو نەک کۆمۆنیزم، تاکو ئێستاش لە سەدەی (٢١)دا هەر بەو چەشنەیە. نوسەرێکی تریش بەناوی (فیتان اوتول) لە کتێبێکی خۆیدا بەناوی (سیاسەتی ئازار: بەریتانیا دوای جەنگ و هەڵکشانی نیشتمانێتی)دا دەڵێت:"دەوڵەت ـ نەتەوە، چەترێکە لە بارانی هێزە جیهانگیرییە نیولیبراڵییەکان دەتپارێزێت". لە ڕۆژهەڵاتیش تاکو ئێستا چارەسەر لە دەوڵەتی نەتەوەیدا دەبینرێت، بە ئامانجی زاڵبوونی بەسەر ململانێ تایەفی و خێڵەکی و ناسنامەییە خوار نەتەوەییەکاندا، کە هەناوی کۆمەڵگەیان وێرانتر کردووە و لە هەندێ شوێن بوونەتە توخمی جەنگی ناوخۆ و ڕووخاندنی (دەوڵەت).

سەبارەت بە ئێمەی کوردیش، کە تا ئێستاش نەمانتوانیوە دەوڵەت بەرهەم بهێنین یاخود دروستبکەین، خەیاڵدانمان هەر لای ئەوەیە چۆن و کەی و بەچی بتوانین قەوارەیەکی سەربەخۆ دابمەزرێنین و بەوەش بچینە ڕیزی نەتەوە دانپیانراوەکانی جیهان و بۆماوەیەکیش بووە هەست بە کەرامەتی نەتەوەیی خۆمان و تایبەتمەندییە نەتەوایەتیەکانمان بکەین، تەنانەت کاتێک خەڵکی ئێمە لە ڕێبەران و دروشم هەڵگرانی ئەم پرۆژە و ئامانجەش نائومێد دەبن، هەر ئاماژەیە بە دەرخەری یاخیبوونی چوارچێوەی نیشتمانی دانپیانراو بۆ خۆپێناسەکردن و هەست بە بوونی خۆکردن. ئەو گوتارەش کە داخوازی مرۆڤی کورد لەم دنیایەدا لە ورگیدا کورت دەکاتەوە بەناوی باو نەمانی نەتەوایەتی و بەسەرچوونی، لە دوو حاڵەت بەدەر نیە، یان تێگەیشتن بۆ واقیعی ئەمڕۆی جیهان و جیهانگیریی و نەتەوایەتی و ململانێ نێودەوڵەتییەکان و خۆرهەڵات و تایبەتمەندی دۆخی کوردی شێواو و نامەنهەجی و کرچ و کاڵە، یان بەخۆی بزانێت یاخو نەزانێت لەچوارچێوەی ستراتیژێکی دوژمنانی نەتەوەیی کورددا بیردەکاتەوە، کە دەخوازێت: مرۆڤی کورد، لە هەندێ غەریزەی سەرەتاییدا کورت بکاتەوە و کوردستان لە وێنەی ئۆردووگایەکدا ببینێت.

لەڕوانگەی ئەوەی سەرەوە دەتوانین بڵێین: لە ئێستای جیهاندا هێشتا نەتەوایەتی ڕۆڵێکی گەورەی هەیە، دەوڵەتی نەتەوایەتی تاکو ئێستاش تاکە چوارچێوەی ڕێکخستنی کۆمەڵگەی سیاسی و ناسنامەی هاوبەشی دەستەجەمعی و ژێرخانی هاووڵاتیبوونە.

هێزە نێودەوڵەتییە گەورەکان و جەمسەرە جیهانییە ڕاگەیەنراو و ڕانەگەیاراوەکان، نەک سنوورەکانی نەتەوایەتیان بەجێنەهێشتووە، بەڵکو جیهان بەرەو لێواری تەقینەوە گەورەکە دەبەن لەپێناو پاراستنی هەژموونی خۆیان بەسەر سستمی نێودەوڵەتی

باڵادەست یاخود دووبارە پێناسەکردنەوەیی و دابەشکردنەوەی ڕۆڵەکان لەچوارچێوەیدا، بەدەر لەوە جیهانگیری لە هەندێ ڕووەوە، کەرەستە و میکانیزمی زۆرتر و کاریگەرتری خستۆتە بەردەم دەوڵەت ـ نەتەوەی خاوەن هێز، بۆ ئاڕاستەکردن و کاریگەرتر کردنی ڕۆڵی لە جیهاندا و زیاتر بەدەستهێنانی مافەکانی، خودی ئەمەش کە لە بەشێکی گرنگیدا هاوکاتە لەگەڵ دەرکەوتنی زەقتری سیماکانی (نیو لیبراڵیزم) هەژاریی و جەنگ و ململانێ و پەراوێزکەوتن لە هەندێ لە وڵات و ناوچەی جیهاندا بەدوای خۆیدا دەهێنێت.

لەم چوارچێوەشدا دەتوانین باس لەوە بکەین کە میکانیزم و دەرفەتەکانی جیهانگیری لەلایەن دەوڵەتە گەورەکانەوە، ئەوانەی جیهانگیری بەناویانەوە تۆمارە بەکاردەهێنرێت، بۆ لاوازکردنی بونیادی دەوڵەتە هەژار و کەمدەستەکان یاخود دەستەمۆکردنیان، لەپێناو هێشتنەوەیان لەچوارچێوەی پەیوەندییەکی هێزی ناعادیلانەی جیهانیدا.

تەنانەت دەتوانم باس لەوەش بکەم کە ئەوەی (هنتنگتون) دەربارەی پێکدادانی شارستانیەتییەکان وەک جێگرەوە بۆ کۆتایی ململانێی ئایدۆلۆژی لەگەڵ کۆمۆزیزم و بە یەکگرتوویی هێشتنەوەی خۆرئاوا ورووژاندبووی، لە بەرەنجامی کۆتاییدا، لە متوربەبوونی دووبارەی ناسیۆنالیزم بە ڕەگەز و توخمە ئانییەکاندا خۆی بینییەوە، بەوجۆرەی ئێستا لە ناسیۆنالیزمی ڕووسی و چەندین نموونەی تردا هەستی پێ دەکەین. بەواتایەکی تر، بۆئەوەی ناسنامەی شارستانی کۆتایی کارابوونی لە جیهانی نوێدا هەبێت، دەبێت خۆی لەگەڵ ناسنامەی نەتەوەیدا بگونجێنێت و لەو ڕێیەوە ململانێکان بەڕێوەبەرێت لەچوارچێوەی بارودۆخە نوێکان و واقیعی دەوڵەت ـ نەتەوە و کۆمەڵگەی نێودەوڵەتیدا بەدوای ڕۆڵ و پێگەیەکی نوێی خۆیەوە بێت.

پرسیار: ئایا هەستی نەتەوەیی هیچ کاریگەرییەکی دەمێنێت لەسەر نەتەوە لەکاتێکدا تەنانەت بە زمانەکەی خۆشی نامۆ بێت . لە سایەی بچووکبوونەوەی جیهاندا؟

پێموایە پرسیارەکانی پەیوەندیدار....... پەیوەندی نێوان نەتەوایەتی و جیهانگیری لەوێوە سەرچاوەیان گرتووە، کە نەک گریمانەی ئەوە دەکرێت جیهانگیری نەتەوایەتی خامۆش و پەراوێز دەخات، بەڵکو وەک ڕاستییەک ئەوە وەرگیراوە، وەک ئەوەی زۆر جێگەی مشتومڕ نەبێت، هەست دەکەم هەناسەی دوای پرسیارەکەش هێندەی بۆ ئەوەیە ئەو پێدراو و بەڵگە نەویستە بەڵگەدار بکرێت و ناوی لێ بنرێت، بۆ ئەوە نەبێت دووبارە بخرێتەوە بەردەم سەرنجی هەڵسەنگاندن و بابەتێک بێت بۆ دووبارە بیرلێکردنەوە، لەکاتێکدا هەروەک لە وەڵامی پرسیاری پێشوودا ئاماژەمان پێکرد مەسەلەکە زۆر لەوە ئاڵۆز ترە، کاریگەری جیهانگیریش لەسەر نەتەوایەتی تاکو ئێستاش هێندەی پەیوەندی بە فۆرم و جۆری گوزارشت دانەوەیە بەو ئەندازەیە پەیوەندی بە بونیاد و پاساوی

بوونەوە نیە، تەنانەت لەم ئاستەشدا ئەوە پشتڕاست ناکرێتەوە کە جیهانگیری بە حوکمی ئاڕاستە جیهانییە تێپەڕەکەی سنووری دەوڵەتان و دامەزراوە جیهانییەکانی یەکسان بە نەرمبوونەوەی نەتەوایەتی، بەواتایەکی تر، ئەوەی باس دەکرێت لەبارەی کاڵبوونەوەی سنوورەکان و سەروەرییەکانەوە گواستنەوە نیە بەرەو دنیایەکی فرە کەلتوورتر و لێبوردەییەکی فراوانتر و ئاشتییەکی پایەدار تر و دیموکراسیەکی سەقامگیر تر. ئێمە دەبێت ئەو شەپۆلە دیموکراسییەی لەدوای هەشتاکانی سەدەی ڕابردووەوە دەستیپێکرد، تەنانەت ئەو شەپۆلەیش لە دە بۆ پانزە ساڵی ڕابردوودا، خۆرهەڵاتی ناوەڕاستی گرتەوە و ناوی بەهاری عەرەبی لێنرا، بەرەو پاشەکشە ڕۆیشتەوە، تەنانەت لەسەر ئاستی جیهاندا باس لە قەیرانی دیموکراسی و دووبارە بووژانەوەی ڕەوتە دەسەڵاتخوازەکان و ناکارایی میکانیزمەکانی بەشداری سیاسی دەکرێت، جگەلەوەی دەبێت ئەو چەمکانەی لە پرسیارەکەدا هاتوون پێناسە بکرێن و مەبەست لێیان ڕوون بکرێتەوە، لەوانەش هەستی نەتەوەیی، دوای ئەوەش کاتێ باس لە لاوازبوون دەکەین، دەریبخەین ئەو لاوازبوونە، جیهانگیریی لە پشتە یاخود دەبێت لەسەر زەمینی تردا بەدوایدا بگەڕێین. بەواتایەکی تر، ساتەوەختی مێژوویی ئێستا تاکە ساتەوەخت نیە مەسەلەی لاوازبوونی هەستی نەتەوەیی تێدا ورووژێنرابێت، بەڵکو زۆر لەوە لەپێشتر ورووژێنراوە و جێگرەوە گریمانەکراوەکانیشیان ئەزموون کراون بۆ نموونە کۆمۆنیزم، هەروەها ئایدۆلۆژیای ئیسلامی نوێ لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا دوای شکستی ساڵی ١٩٦٧ی عەرەبەکان لە جەنگی شەش ڕۆژە بەرامبەر ئیسرائیل.

لێرەشەوە ئاساییە باس لە هەستێکی نەتەوەیی لاواز بکەین بەڵام ئاسایی و ئاسان نیە وەک کۆی پرسەکە ببەستینەوە بە میکانیزمەکانی جیهانگیرییەوە و لە دەرەوەی ئەوەوە تێگەیشتنێکی تری جیاوازمان بۆی نەبێت. بەو واتایەی پێمان وابێت: لاوازبوونی هەستەکە لە ئێستادا پەیوەندی بە هەلومەرجی مێژوویی وڵاتان و ئەزموونە نەتەوەییەکانەوە نیە و بەرهەمی تێپەڕاندنی بزووتنەوەی مێژووە بۆ نەتەوە و هەستی نەتەوەیی، کە جیهانگیری بەرجەستەی دەکات و گوزارشتی لێ دەداتەوە.

بەڵام با لێرەدا هەستی نەتەوەیی زۆر بە سانایی بەوە لێکبدەینەوە کە: دڵخۆشی کەسێکی سەر بە نەتەوەیەکی دیاریکراوە بە سەرکەوتنی نەتەوەکەی و ئازارچەشتنی دەروونی و پێناخۆشبوونێتی بە شکست و خەمەکانی. واتە هاودەردییە لە هەردوو حاڵەتی ئەرێنی و نەرێنیدا، دوای ئەمە دەبێت لەپێش هەموو شتێکدا بپرسین: داخۆ هیچ توێژینەوە گەلێکی زانستی هەیە پشتڕاستی ئەم لاوازبوونە لەناو نەوەی نوێدا بکاتەوە؟ ئایا نەوەیەکی نوێی هارمۆنی و هاوشێوەمان هەیە؟ ئەگەر هەیە چۆنە و خەسڵەتەکانی

کامانەن؟ یاخود نەوەی نوێ بوون بەدەر لە پاشخان و ژینگەی خێزانی و کۆمەڵایەتی و سیاسیو هەلومەرجی دەسەڵاتداری لە ئارادا بوو، دەبێتە سەرچاوەی جیاوازییەکی ڕادیکاڵ لەم ڕووەوە؟

دوای ئەوە بچووکبوونەوەی جیهان یانی چی؟ جیهان لە چ ڕوویەکەوە بچووک بووەتەوە؟ ئایا بچووکبوونەوە چی بەدوای خۆیدا دەهێنێت؟ ئایا یەکێک لە دەرکەوتنەکانی تێپەڕاندنی ناسنامە پێشووەکان و خەملاندنی ناسنامەیەکی هاوبەشی جیهانییە کە هەمووان کۆبکاتەوە؟ بەواتایەکی تر، ئایا بچووکبوونەووەی جیهان یەکسانە بە کۆتایهاتنی فرەڕەنگیی و جیاوازییەکانی جیهان و سەرگرتنی هاوشێوە بوون؟ یان لانیکەم جیاوازییەکان تەماحی گوزارشتدانەوەی سیاسی و فەرهەنگی لەخۆیان وەلا نێن و بڕوا بە دادپەروەرییەکی جیهانی و بە هەمووانبوونی کەلتووری زاڵ بکەن. ئەگەر وابێت داخۆ سروشتی ژیان و گەردوون و ویستی خود، لە بوون و مرۆڤ دەتوانێ لە وەها بارودۆخێکدا هەڵبکات؟ ئایە بچووکبوونەوەیەک واتای هەیە، کە یەکسانە بە ناسینی زۆرتری کەلتوور و گەل و تاکەکان بۆ یەکتر و تێپەڕاندنی هەستیارییەکان؟ ئەمانە و چەندین پرسیاری تر ڕەوایەتی کردنیان هەیە و جۆری وەڵامدانەوەش دەکەوێتە سەر جۆری وەڵامدانەوە بەو پرسیارانەی سەرەوە، ئەم پرسیار و ڕێبازەم لە قسەکردن بۆ ئەوەیە بڵێم: دیاردەکە زیاد لە پێویست سادە نەکرێتەوە، چونکە هەر لە بنەڕەتدا سادە نییە، ئەگەر چەمکەکانیش چاویلکەکانی بینینی واقیع و جیهان بن، ئەوا پێناسەکردن و قوڵ تێگەیشتنیان یەکجار گرنگن، بۆئەوەی تێگەیشتنێکی ڕاست تر، زانستی تر و هاوسەنگ ترمان بۆیان هەبێت، تەنانەت ئەو تێگەیشتنەی لە برگەیەکی مێژوویدا بۆیان دەخرێتە ڕوو، دەبێت ناوبەناو پشکنینیان بۆ بکرێت، چونکە چەمکەکان تەنها زادەی، بیرکردنەوەی پەتی فەلسەفی نین، بەتایبەتیش لە بواری زانستە مرۆییەکاندا، بەڵکو بەشێکیان پەیوەندییان بە سروشتی واقیعی لە ئارادا بووی کات و شوێنەوە هەیە، هەر لە بنەڕەتەوە مرۆڤ بۆئەوەی بیربکاتەوە پێویستی بە کات و شوێنە، کات و شوێنیش واتە، بینینی چەمکەکان لە دۆخی بە بوون (صيرورة)دا، واتە وەلانانی ڕەهایی لە داوەری کرن و دەستنیشان کردنی ئاسۆکاندا.

لێرەوە بەش بە حاڵی خۆم گومانم هەیە لەوەی ئەم نەوە هەستی هاودەردیی نەتەوەیی لەژێر کاریگەری جیهانگیریدا بەواتای وشە بەرەو لاوازی چووبێت! بێباکی و خەمساریش لەم ڕووەوە هەموو کات گوزارشت لە لاوازی هەستەکە ناکات، هێندەی گوزارشتنە لە ڕێز نەگرتنی ئەو هەستە و بێماناکردنی لەلایەن کاربەدەستان و دەسەڵاتدارانەوە.

با لێرەشدا لەمەڕ کوردستان پرسیارێک بکەین و بڵێین: ئایا ئەگەر هەرێمێکی

کوردستانی یەکگرتوو، دیموکرات، خۆشگوزەران و سەقامگیرمان هەبووایە، ئەو ناکۆکیی و گەندەڵیی و دابەشبوون و ناعەدالەتیەی ئێستا دەبینرێت نەبووایە و هاوڵاتیان لە نوخبەی حوکمڕان ڕازیبوونایە و لە ئاست چاوەڕوانییەکانی ئەوان و بەتایبەتیش نەوەی نوێ بوونایە، ئەو خەمساردیی و بێباکییە نەتەوەییەی ئێستا لەناو نەوەی کۆن و نوێدا دەبینرێت، بە هەمان شێوە و قەبارە دەبینراو هەستی پێ دەکرا؟ چونکە ئەگەر لاوازی هەستی نەتەوایەتی نەوەی نوێ بە کاریگەری جیهانگیری لێکبدەینەوە، دەبێ وەڵامەکە بە ئەرێ بدەینەوە و وادابنێین جۆری حوکمڕانی و ئاستی شادبوونی ئەم نەوەیە بە مافەکانی و بەدیهاتنی چاوەڕوانییەکانی هیچ کاریگەرییەکی لەسەر جۆری بیرکردنەوە و هەستی ئەوان لەم ڕووەوە نیە، لەکاتێکدا بیرکردنەوەیەکی لەم شێوە و قەناعەتێکی لەم جۆرە سەلماندنیان ئاسان نیە. ئەمە جگەلەوەی خەمساردی نەتەوەیی لەلای ئێمە زۆر پەیوەندی بە نەوەکانەوە نیە و دیاردەیەکی گشتییە لەسەر ئاستی نەوە جیاوازەکان. ئەوەش جارێکی تر گومان دەخاتە سەر پەیوەندی ڕاستەوانەی نێوان جیهانگیریی و لاوازبوونی هەستی نەتەوەیی نەوەی نوێ.

خۆخواردنەوەی مرۆڤی کورد و خەمساردی نیشاندان بەرامبەر پرسە نەتەوەییەکە وەک شێوازێک بۆ دەربڕینی ناڕەزایەتی، واتە نەبوونی برینی بەسوێ و ئازار چەشتنی ڕۆحی ئەم مرۆڤە نیە، ڕوانگەی جیهانگیریش لە هەندێ ڕووەوە، ئازارەکەی بۆ سارێژ ناکات هێندەی بەسوێ تری دەکات، بە حوکمی گەورەبوونی توانای خۆبەراوردکردن بە میللەتان و وڵاتانی تر. لەگەڵ مانەوەی ئەو ڕاستییە جیهانییەی کە لە جیهاندا شوێنی نییە بۆ ژیان کردن لە دەرەوەی قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی دەوڵەت ـ نەتەوەدا بێت. کاتێک ئەم مرۆڤە سەری خۆشی هەڵدەگرێت و لە وڵاتێکی خۆرئاوادا دەبێتە پەناهەندە، ئەو هەستە هاودەردییەی نەک

ناسیۆنالیزم پێش هەر شتێك هەست و هۆشیارییە بە جیاوازی نەتەوەیی و دەرەتانی نەتەوە وەك سەرچاوەی ڕەوایەتی و ئەو جوگرافیایەی دەوڵەتی نەتەوەیی لەسەر دادەمەزرێت.

هەر لەکار ناکەوێت، بەڵکو بۆ هەندێکیان چالاکتر دەبێت. بۆیە مرۆڤی کورد و کوردستانی لە سایەی ئەم دۆخەی ئێستادا، هەست بە جۆرێ لە دووفاقیی و تەنانەت دژبەیەکیش لە دەروونی خۆیدا دەکات، سەرچاوەی هەندێ لە داوەرییەکانی و ناعەقڵانییەکانیشی لێرەوە سەرچاوە دەگرێت، بۆ نموونە هەر لەوکاتەی دەڵێت: با نەوت ڕادەستی بەغدا بکرێت، قەوارەی هەرێم چی بۆ من کردووە با بڕوخێت مادام ئەمانەی ئێستا تیایدا حوکمڕانن، لە ناخیدا هەست بە ئازار و جۆرێ لە شەرمەزاریی و نیگەرانی ڕۆحی دەکات، چونکە دەزانێت لەم قسە و هەڵوێستەیدا دژ بە مێژوو و کەرامەتی خۆی و نەتەوەکەی قسە دەکات.

ئەگەر مەسەلەکەش، واتە لاوازی هەستی هاودەردی نەتەوەیی بە زمانەوە ببەستینەوە، دەبێ بڵێین لەگەڵ ئەوەی زمانی دایک ڕۆڵێکی گرنگ لە داڕشتنی هەست و ناسنامەی مرۆڤدا دەگێڕێت، بەڵام لاوازبوونی یەکسان نییە بە کۆتایی هەستەکە، باکووری کوردستانیش لەم ڕووەوە نموونەیە، بەشێک لەوانەی لە ئێستادا ڕێبەرایەتی ئەو هێزانە دەکەن داکۆکی لە ناسنامەی کوردی و لێکەوتەکانی لە تورکیادا دەکەن، لەکاتی خۆیدا زمانی کوردیان نەزانیوە و ئێستاش هەندێکیان نایزانن، لێرەشەوە زمان لەگەڵ ئەوەی هەست بە کوردبوونی تێدایە و ئامرازی مرۆڤێکە خۆی وا پێناسە بکات کوردە، بەڵام ئامرازی یەکلاکەرەوە نییە.

هەربۆیە بۆ تێگەیشتن لە پەیوەندی نێوان هەستی هاودەردی نەتەوەیی و جیهانگیریی و جیاوازی نەوەکان لەم ڕووەوە، پێویستە پەنا بۆ شێوازێکی تری تاوتوێ و بەراوردکردن و پێوانەکردن ببەین. ئەویش جیاوازی تێگەیشتنی نەوەی نوێیە لە هەندێ ڕووەوە بۆ مەسەلەی نەتەوایەتی. بەڵام دیسان ئەم دیاردەش تەنها تایبەت نیە بە نەوەی نوێ و دیاردەیەکی گشتیشە لەسەر ئاستی نەتەوەییدا، تەنها ئەوەندە هەیە دەکرێت لای نەوەی نوێ زەقتر بێت، چونکە مەسەلەکە هێندەی پەیوەندی بە ئەزموونکردنی دروشمی نەتەوەیی لەسەر ئاستی دەسەڵات و پیادەکردن هەیە، هێندە پەیوەندی بە جیاوازی نەوەکانەوە نیە. لە هەموو حاڵەتێکدا کاتێک دەبێت خاکی نەتەوەیی بگۆڕێت بە نیشتمان، لەسەر بناغەی نیشتمانیش هاونیشتمانی خاوەن ماف و ئەرکێ وەک یەک بێتە کایەوە و خێروبێری وڵات بۆ گەل و هاوڵاتیان تەرخان بکرێت نەک گرووپ و دەستە و بنەماڵەگەلێکی دیاریکراو.

لەم شوێنەوە چاوەڕوانی و تێگەیشتنی بۆ نەتەوایەتی لە هەندێ ڕووەوە دەگۆڕێت، دەبەسترێتەوە بە جۆری حوکمڕانی و بوون و نەبوونی دادپەروەری کۆمەڵایەتی و دیموکراسی و سەروەری یاسا و خۆشگوزەرانی گشتی. هەڵەکە لەم ڕووەشەوە لەناو کورد بەتایبەتی کوردی باشووردا لەوەدایە، کە لە دنیای ئەمڕۆدا جێگرەوەی نیشتمانێتی

و نەتەوەیی هەر نەتەوایەتی و نیشتمانێتیەکی عەقڵانی ترە نەک شتی تر. بە حوکمی ئەوەی کاتێک پشت دەکەیتە نەتەوایەتی خۆت، بتەوێت و نەتەوێت، دەچیتە چوارچێوەی نەتەوایەتی عێراقیی و عەرەبیەوە، کە فۆرمێکی نادیموکرات و دواکەوتوو لە هەندێ ڕووشەوە دژە کوردی ناسیۆنالیزمە.

لەبەر تیشکی ئەمەشدا ڕەخنەی سەرەکی نەوەی نوێ، لە (کوردایەتی) وەک فۆرمێکی شکستخواردووی ناسیۆنالیزمی کوردی، نەک خودی نەتەوەیی، هەروەها ڕەخنە لەو هێز و نوخبانەیە دروشمی نەتەوایەتی بەرز دەکەنەوە و خۆیان بە میراتگری بزوتنەوەی نەتەوەیی کوردی دەزانن، کەچی ڕەفتار و سیاسەتکردنیان لە کۆمەڵێ ڕووەوە نەتەوەیی نیە. لەناو گێژاوی ناکۆکی و نادامەزراوەیی و خراپ بەکارهێنانی دەسەڵات و دەوڵەمەندبوونی ناڕەوا و بێ توانایی لە بنیاتنانی هەرێمێکی بەهێز و خۆشگوزەران و یەکگرتوو و سەقامگیردا دێن‌و دەچن. بەکورتی، دەخوازن نەتەوایەتی، یاخود نیشتمانێتی ببەسترێتەوە بە مافی هاوڵاتێتی و دیموکراسی و حوکمی باشەوە. ئەمەش مافە و ڕاستیشە، تەنها لەو ڕووەوە ڕەخنەی لێ دەگیرێت بکرێتە بیانووی بانگەشەکردن بۆ کۆتایهێنان نەتەوایەتی و عەدەمیەت و پوچگەرایی و گوێنەدان بە جێگرەوەکان و خۆخستنە بەردەم چارەنووس و قەدەرێکی نادیارەوە، چونکە ئەم ئاستە لە بیرکردنەوە و کاردانەوە نەک عەقڵانی نیە، بەڵکو جۆرێکە لە پوچگەرایی و خودکوژی مەعنەوی.

ماوەتەوە بڵێین: بچووکبوونەوەی جیهان خۆبەخۆ مانای کەمبوونەوەی کەلێن و شەبەقی نێوان مرۆڤ و گەل و کۆمەڵگەکان نیە، واتای کەمبوونەوەی هەست بە نامۆبوونیش نایەت، بەڵکو لە هەندێ ڕووەوە یەکسانە بە جیهانێکی تێکڕژاو تر و ژینگەیەکی پیستر و بەریەککەوتنێکی زۆرتر و ئێرەیی و هەست بەبێ بەشییەکی توندتر، بەریەککەوتنەکانیش هەندێ جار بریندار بوون و کاردانەوەیان لێدەکەوێتەوە. هەربۆیە لە سەردەمی جیهانگیریدا، هاوار لەدەست بە جیهانیبوونی پیسبوونی ژینگە و تیرۆر و ڕاستڕەویی و پۆپۆلیزمیش بەرزتر دەبنەوە.

هەموو ئەوەی وتمان واتای نەفیکردنی کاریگەری جیهانگیری بەسەر نەتەوایەتی و هەستی نەتەوایەتییەوە نییە، هێندەی پەیوەندیدارە بەجۆری ئەو کاریگەرییە و ئەگەری بوونی پەیوەندی پێچەوانە و دووبارە تەقینەوەی توندڕەوی نەتەوەیی لە بەرگی جۆراوجۆردا.

بوخاری عەبدوڵڵای قەسریٚ

دەنگی ئەدەب لە بەرانبەر چەپاندنی کۆلۆنیالیزمدا

کاتێک خاک لە مرۆڤ داگیردەکرێت و، شکۆی مەعنەویی و سامانی نەتەوە دەخرێتە ژێرچنگی داگیرکەرەوە، لە ناچارییدا مرۆڤ هانا دەباتە بەر (دەق) و (چیرۆک) وەک ئامرازێک بۆ خاڵیبوونەوەی پەستیی و، دەرچەیەکی نەفەسی ئازادی. نەتەوە بندەستەکان لەژێر هەژموونی بێدەنگگردنی کۆلۆنیالیستییانەدا، تاکە دووانگەیەک بۆ هەڵبڕینی (دەنگ) شک ببەن، بریتییە لە چیرۆکخوانی و ئەدەب، چ لە ڕێگەی چیرۆکەخەیاڵ fiction یاخود دیرۆکی ڕاستەقینە، خەم و پەژارەی ژێردەستەیی و، خەونی سەربەخۆییان بەشێوەی گێڕانەوە و حکایەتخوانیی دەربڕیوە، ئەم وتارەم تەرخان دەکەم بۆ تیشک خستنە سەر ئەم پێوەندییە بە بایەخە و هەوڵدەدەین بە کورتی لێی بکۆڵینەوە.

سەرەتا گرنگە بزانرێت کە زۆرینەی ئەو توێژینەوانەی کە لە بواری کۆلۆنیالیزم و قۆناغی دوای کۆلۆنیالیزمیشدا ئەنجامدەدرێن، ڕەهەندێکی فرەپسپۆڕی interdisciplinary وەردەگرن، چونکە دەخالەت دەکەن بە دۆخی دەروونی مرۆڤی چەپێنراوی ستەملێکراو، هەروەها ئاماژەن بۆ دنیای دەروونشیکاریی کۆمەڵگە، چ ئەوانەی سەردەستن و چ ئەوانەش کە ژێردەستەن، ئەمە لەپاڵ خوێندنەوەی کۆمەڵناسانە و پێکەوەگرێدان لەگەڵ ڕژێمی ئابووریی و سیاسیی و کەلتووری کۆمەڵایەتییشەوە. بۆیە قسەوباس لەبارەی ئەدەب لە کۆمەڵگەی داگیرکراودا، شرۆڤەکردنیشە لەبارەی دۆخی کۆمەڵناسیی و سیاسیی ئەو کۆمەڵگایانە. بۆ وێنە، ناشێت خوێندنەوەیەکی دروست بکرێت بۆ دەقێکی ئەدەبیی لە کۆمەڵگەیەکی کۆلۆنیالیزمدا بەبێ گەڕانەوە بۆ ڕەهەندی ئابووریی و بەرژەوەندیی دارایی و سەرمایەگوزاریی وڵاتانی زلهێز، کە بێگومان ئەمە خۆی دەخزێنێتە نێو تیۆرەکانی (مارکسیزم Marxism)یشمەوە، بەوپێیەی کارل مارکس کاکڵەی ڕەوتی مێژوو لە ململانێی نێوان چینی سەرمایەدار و کرێکار کورت و پوخت دەکاتەوە، ئینجا بەوپێیەی کە سەردەستەکان وەک چینی ساماندار و بۆرژوا هەمیشە بەدوای (سامانی سروشتی)دا گەڕاون تا سەرمایە و سامان و کەرەستەی خاو بدۆزنەوە، هەروەها لەنێو خاکی داگیرکراودا ویستویانە (بازاڕ marketplace)ێکیش بدۆزنەوە بۆ ساغکردنەوەی بەروبووم و بەرهەمە بازرگانییەکانیشیان، چونکە وڵاتانی ژێردەستە و ناگەشەکردوو لەڕووی بازاڕ و کەلوپەلی بازرگانییەوە بەکاربەرن و توانستی بەرهەمهێنانیان کەپتکراوە. یاخود وڵاتانی سەردەستە دەستی کار (labour force) لە هێز و بازووی گەنجانی نەتەوەی ژێردەستە فەراهەمدێنن، ئەم دووانەییە دژ بە یەکە، گەرچی دیوێکی ئابوورییانەی پەتیی هەیە، بەڵام وەک شێوەژیان و کاردانەوەی لەسەر ئاستی بژێوی تاک، لەنێو دەقە ئەدەبییە جیهانییەکاندا بوونی هەیە، کە بەرژەوەندی ئابوورییانەی وڵاتانی سەردەستە، چۆن کەلتوور و فەرهەنگ و شێوەژیان و دەروون و ئاستی هزری ژیانی نەتەوەی ژێردەستەیان داڕشتووە.

یەکێک لە نمونە بەرچاوەکانی ڕۆمانی (دوای کۆلۆنیالیزم post-colonialism) کە تیشک دەخاتە سەر هەژموونی سەرمایەداریی بەسەر ئابووریی وڵاتانی داگیرکراو و ژێردەستە، بریتییە لە ڕۆمانی (١٠٠ ساڵ تەنیایی) نوسەری ئەمریکای لاتینی (گابرێل گارسیا مارکێز)، کە وەرگری خەڵاتی نۆبڵە، ئەم ڕۆمانە تەنزێکی سیاسییە لەژێر ناوی لادێیەکی خوازراودا بەناوی (ماکۆندۆ) کە ئاماژەیە بۆ واقیعی وڵاتی کۆلۆمبیا و ڕووداوەکانی ناو ئەم ڕۆمانە ئاماژەن بۆ ململانێی کۆلۆمبیا لەگەڵ دەرهاویشتەکانی کۆلۆنیالیزم، لە ڕۆمانەکەدا کۆمپانیایەکی ئەمریکی بۆ میوەجات، لەم لادێیەدا کارگەیەک

دادەمەزرێنێت، ئەم کۆمپانیایە کێڵگەیەکی بەرهەمهێنانی میوە بەڕێوەدەبات، کە تێیدا هەزاران کرێکار دەستدەکەن بە مانگرتن و ڕووبەڕووی خەڵتانی خوێن و کوشتن دەبنەوە، کە ئەم ڕووداوە ئاماژەیە بۆ ڕووداوەکانی (قەتڵ و عامی مۆز) کە لە ساڵی ١٩٢٨ ڕوویاندا. ڕووداوی (قەتڵ و عامی مۆز) لە شاروچکەی (شێناگا)ی کۆلۆمبیا ڕوویدا، کاتێک کرێکارەکانی کۆمپانیا بڕیاریاندا دەست لە کار هەڵبگرن و مان بگرن، تاوەکو خواستەکانیان و داواکارییەکانیان جێبەجێ دەکرێن، کە بریتی بوون لە دابینکردنی ڕێز و کەرامەت و چاککردنی سەختی کارەکانیان و کەمکردنەوەی ماوەی کار و باشکردنی مووچەیان، چونکە وەک کۆیلە لەلایەن «یەکێتی کۆمپانیای میوەجات» United Fruit Company مامەڵەیان لەگەڵ کراوە، بەڵام دوای ئەوەی سەرمایەدارانی کۆمپانیاکە نەهاتنە ژێر خواستی کرێکارەکان، سوپای کۆلۆمبیا کە چینی ئەرستۆکرات بەسەریدا فەرمانڕەوا بوو دەستی تێوەگلاند و، بە فەرمانی پارێزگار قەتڵ و عامێک دەستپێکرد کە ٢٠٠٠ کرێکار تێیدا بوونە قوربانی، تەرمی ئەو قوربانییانە هێندە زۆر بوو، فڕێدرانە نێو دەریاوە، یان لەنێو گۆڕی بە کۆمەڵ نێژران (Carbo ١٩٩٨).

بۆ توێژینەوە لەبارەی کۆلۆنیالیزم و لەپێوەندیدا بە ئەدەبدا، تێگەیشتن لە دەستەواژەی (دیاسپۆڕا) ئەرزش و بایەخی لەبنەهاتووی خۆی هەیە. دیاسپۆڕا چەمکێکە کە لە بنەچەیەکی یۆنانییەوە هاتووە، لە دوو بڕگەی speiro (چاندن و دوربین) و، dia (بەسەر)ەوە وەرگیراوە، بە واتای (کۆچکردن بەسەر خاکی ئاودێریی و چاندن) دێت، بەڵام لە بنەچەی مێژووییدا بۆ مەبەستی «کۆچی بە کۆمەڵی جولەکە لە خاکی بابلیۆن» بەکارهاتووە، کە لە قۆناغێکی دیاریکراوی مێژووی ڕۆمانیدا دووچاری قەتڵ و عام هاتوون، دواتر بۆتە دەستەواژەیەک بۆ مەبەستی «کۆچی بەکۆمەڵ و بەجێهێشتنی مەملەکەتی باب و باپیران، بەتایبەت بەهۆکاری کۆلۆنیالیزم» لە فەرهەنگی ئەدەبیی و سیاسییدا جێگیر بووە (Lisa and Berthomière, p. 262). لەنێو ئەدەبیاتی جیهانیدا، هۆنراوەی دیاسپۆڕا سەرهەڵدانێکی تازەی تۆمارکردووە، بریتییە لە گوزارشتی جوانیناسانەی پڕخەمی ئەو ئێشە بە کۆمەڵییەی کە لە دوای کۆچ، مرۆڤ بەهۆکاری دووربوون لە خاکی باب و باپیرانی بۆی پەیدابووە. هۆنراوەی دیاسپۆڕا غوربەتی مرۆڤە بەهۆکاری دابڕان لە (ماڵ)، خەمێکە بۆ ڕووبەڕوونەوەی ئێشی تەنیایی، بێکەسیی، دووریی و نامۆیی.

ڕابیندرات تاگور سنبولی نەتەوەیی ئەدەبی هیندی و بەنگالیی بوو، کە ئەمیش وەرگری خەڵاتی نۆبڵە لە بواری (ئەدەب)دا، بەجۆرێک کە شاعیرانی ڕۆژئاوا بە «کەسێکی مەزنتر لە ئێمە« وەسفیان کردووە، لە شیعرەکانیدا، هەموو خەمە قوڵەکانی لەبارەی

خاکی هیندستان و نەتەوەکانی ناویدا، بەوپەڕی ناسکیی ئەدەبییانە و، دەنگی دڵسۆز و پەرۆشپەروەریی ناخی شاعیرانەی خۆی دەردەبڕێت، لە سەردەمێکدا کە خاک و زێدی باپیرانی لەژێر چنگ و لولەی تفەنگی بەریتانیادا پەرێشان بوو. ئەم شیعرانەی (تاگور) ڕەهەندێکی ڕۆحیی تێدایە، کە لە دەقی ئەدەبییانەی نەرم و جواندا، هێزی مەعنەویی و نەتەوەیی و نیشتیمانپەروەریی پێکەوە دەبەستێتەوە، بەتایبەت کاتێک دەزانین شاعیر لەژێر چنگی هەژموونی کەلتووری ئینگلیزدا حاڵپەشێوو بێ لانەیە، بەتایبەت لەژێر سایەی کۆلۆنیالیزمدا دوو پەتای کوشندە قورگی خاکی هیندیان گرتووە و (تاگور) بەچنگیانەوە دەناڵێنێت: ئەمانیش هەژاریی و نەزانینن (Mahasweta; 1990).

ئەدیب و ڕۆماننووسەکانی وڵاتانی داگیرکراو وەك پرۆسەی ڕزگاریی نیشتیمانیی لە بایەخی (ئەدەب) دەڕوانن و، پێیان وایە ئەدەب هۆکارێکی هەڵسانەوەی فەرهەنگیی نەتەوەیە.

تاگور لە شیعرەکانیدا بانگەشەی ئەوە دەکات کە سەرجەم چین و توێژەکانی هیندستان تەنها لەڕێگەی (پەروەردە) و خۆپێگەیاندن و فێربوونەوە، دەتوانن ڕووبەڕووی تفەنگی ئینگلیز بوەستنەوە، ئەمەش بەڕای تاگوری شاعیر پێویستی بە هێزی مەعنەویی و بەهاکانی ئایین و مۆراڵ و ئەخلاقپەروەریی هەیە. بەڕای تاگور مرۆڤی هیندی هەتا لەڕێگەی پەروەردەی ڕۆح و ویژدانەوە ئازاد نەبێت لە کۆتوبەندی ماددەگەری، ناتوانێ خۆی لە چنگی سەرمایەداریی کۆلۆنیالیزمی بەریتانیا ئازاد بکات. بۆیە ئەو خەمەی تاگور ئەوسا هەڵیگرتووە لە شیعرەکانیدا بریتییە لە خەمی نیشتیمانسازی بۆ هەڵسانەوەی مرۆڤی خۆرهەڵاتی، بەتایبەت هیندستان بەرانبەر مرۆڤی خۆرئاوایی. بەگشتی شیعرەکانی تاگور خەمی دوورە وڵات و تەنیایی و غوربەت هەڵدەگرن، بەتایبەت کاتێک بۆمان دەردەکەوێت کە تاگور بۆماوەیەک لە دەرەوەی وڵات ژیاوە و خەمی دواکەوتوویی هیندستان لەڕووی ژیاریی و سیاسیی و ئابوورییەوە هەمیشە هزری جەنجاڵ کردووە (Bernd-Peter Lange; 2015).

تەوەرەیەکی سەرەکیی کە کۆلۆنیالیزم شوێنپەنجەی خۆی تێدا جێدەهێڵێت، بەتایبەت لە شوناسی نەتەوەدا، و پەیوەندیدارە بە زمان و کەلتوور لە ڕەهەندی (پەروەردە). بێگومان ئەوەش لە پرۆسەیەکدا کە ناسراوە بە هزرشۆرینindoctrination کە وڵاتانی سەردەستە و کۆلۆنیال چ بەر لە هێرش و پەلامارخوازییان بۆ وڵاتانی ژێردەستە، هەڵبستن بە داشۆرینی هزر و هۆش و مۆرالی تاکەکانی لەڕێگەی فەرزکردنی (زمان) ی خۆیان و، چاندنی خۆبەکەمزانین و مافی خۆپێڕەوا نەبینین، چ دوای داگیرکردنیشیان لەڕێگەی گۆڕینی پرۆگرام و سیستەمی فێرکردن و خوێندن، بۆ ئەو ئاڕاستە و مەبەستەی کە خزمەت بە مانەوە و سەقامگیریی بەرژەوەندییان لە ناوچەکەدا بکات. تاوەکو تاکەکانی وەها پەروەردە بکرێن و ڕابهێنرێن، کە خۆ بە (کەم) بزانن، و هونەر و کەلتوور و دابونەریت و زمان و ڕژێمی بیرکردنەوەیان بە (پلە دوو) لە بەرانبەر کەلتوور و زمانی وڵاتانی زلهێز هەژمار بکەن. ئەم جۆرەی داگیرکارییی، وردتر و بە بەرنامەتر و هێواشتر و لەڕاستیدا کاریگەرتریشە. لەڕاستیدا هەموو داگیرکارییەکی سیاسیی و ئابووریی فۆرمێک لە هەژموونی زمان و خۆبەسەرداسەپاندنی فەرهەنگیی و ئەدەبیی بەدوای خۆیدا دەهێنێت.

نمونەیەک لە گەورە بیرمەندان و توێژەرانی بواری دیراسەی کۆلۆنیالیزم، کە قسەوباسی لەسەر ڕەهەندی (کەلتوریی) داگیرکاریی کردووە و، پەنجەی خستۆتە سەر هێزی (پەروەردە) و (زمان) لە گۆڕینی ئاڕاستەی فەرهەنگی وڵاتانی ژێردەستە و هەژموونی وڵاتانی سەردەستە بەسەریانەوە، بریتییە لەبیرمەندی مارتینیک دۆمەنیکی-فەرەنسی (فرانز فانۆن). لە سەردەمی ململانێی جەزائیرییەکان لەگەڵ فەرەنسادا، فانۆن لە تونس ڕۆژنامەنووس بووە، بیرهات و سەرنج و تێبینییەکانی لەبارەی کۆلۆنیالیزم پاڵی پێوە دەنێن، دەستبداتە پێنووس و کتێبێک بنوسێت بەناوی: Black Skin White Masks واتە: «پێستی ڕەش و دەمامکی سپی»، کە تێیدا باس سایکۆلۆژیای (ڕەگەزپەرستیی) دەکات، بەوپێیەی کە ئەوسا خۆی فەیلەسوف و دەروونناس بووە. گەرچی هێندێک ڕەخنەگر دەڵێن کە کاریگەریی مارکسیزم و بیری شۆڕشگێڕانەی چەپگەریی بەسەردا زاڵ بووە، بەڵام پوختەی بیر و هزری فانۆن ئەوەیە کە وڵاتانی سەردەستە و بەهێز تەنها دەتوانن لەڕێگەی چاندنی تۆوی خۆبەکەمزانینەوە، نەتەوەکان بخەنە ژێر ڕکێفی خۆیانەوە، بۆ ئەم مەبەستەش شوناسیان لێ دەشێوێنن، بەجۆرێک کە هەندێک لە خودی ڕەنگ ڕەشەکانیش شەرمیان بە ڕەنگی خۆیانە و، هەموو هەوڵێک دەدەن شێوەی ڕەنگی تر بدەن، یان لەژێر ناو و ڕەگەزی تردا (بوون)ی خۆیان بسەلمێنن، تا «کەمتر» دەرنەکەون.

ئەم هەستە دژیەک و ناڕەحەتییەی نەتەوە ژێردەستەکانی ئەفریقیا وایان لێدەکات کە هەست بکەن بە (دووانە ئاگایی double consciousness)، واتە لەناخیاندا دژیەک و دوانەیی (ئیزدیواجییەت) و تێکپڕژان هەیە، لە ناخی خۆیاندا هەست دەکەن دوو دەروونن لە یەک جەستەدا، ڕارایی شوناس بوونی هەیە، دوو شوناسی دژ بەیەک، یەکێکیان ئەسڵ و ڕەنگی ڕاستەقینەی خۆیانە، ئەویتریش ئەو ڕەنگەیە کە دەیانەوێت خۆیانی پێوە بچوێنن و شوهرەتی پێوە دەربکەن. ئەم هەستە بریتییە لە خۆبەکەمزانین بەرانبەر «ئەویتر»، بەجۆرێک کە خەسڵەتی باشی خۆت نابینی، وەک نەتەوەیەکی سەربەخۆ سەیری خۆت ناکەی، بۆیە هیچ کات هەست بەوە ناکەیت کە (ئازاد)یت! ئەمەش لەلایەن دەروونناس و بیرمەند فرانز فانۆن ناونراوە بە (گرێی خۆبەکەمزانین inferiority complex). بەڕای فانۆن نەتەوە تەنها ئەوکاتە دەبێتە کۆیلە و پاشکۆ بۆ نەتەوەی تر کە لە ئەقڵی ناهۆشەکیی دەستەجەمعیی خۆیدا دایبنێت کە «کۆیلە«یە، بۆیە وەک ڕێگەچارە تەنها سیستەمی ئازادیخوازانەی پەروەردە، کە دووربێت لە بەکارهێنانی وشەی «دواکەوتوو» یان «بەربەریی» بۆ نەتەوە ژێردەستەکان، دەتوانێت ئەم گرێ دەروونییە نالەبارە ئاسایی بکاتەوە و، مرۆڤ بخاتەوە دۆخی سەربەرزانەی خۆی و هەڵسانەوەی کەلتووریی و فیکریی و سیاسی بخولقێنێت. (Stanford Encyclopedia of Philosophy)

یەکێک لەو شاعیرانەی کە دەگونجێت کۆی گشتی شیعرەکانی بکرێنە نمونەیەک بۆ ئەو بیروڕایەی کە فانۆن لێوەی دواوە، بریتییە لە (لانگستۆن هیو Langston Hugh) کە بە یەکێک لە ڕێبەرانی شیعری ئەمریکی ڕەشپێست دادەنرێت و، خەباتی لەپێناو هۆشیاربوونەوەی دژە کۆلۆنیالیستی ڕەشپێستەکان کردووە تاوەکو لەسەر ماف و کەرامەت و ئازادیی خۆیان دەنگ هەڵبڕن و، نەکرێنە سوتەمەنیی ڕەگەزپەرستی و داگیرکاریی. لانگستۆن یەکێک بووە لە دامەزرێنەرانی ڕەوتی بوژانەوەی فیکریی و کەلتووریی ڕەشپێستەکان لە ئەمریکا بەناوی (ڕێنیسانسی هارلێم) کە بزوتنەوەیەکی ڕزگاریخوازیی ئەدەبیی و کەلتووریی بوو لە ئەمریکا لە دوای جەنگی یەکەم جیهانی، بۆ بەئاگاهێنانەوەی ڕەشپێستەکان لەبارەی هەژموونی «ڕەگەزپەرستانە«ی فەرهەنگ و نەریت و کەلتووری سپیپێست بەسەریانەوە (Encyclopaedia of Britannica).

(هیو) لە شیعرێکدا بەناوی (هەروەها منیش! 'I too) خەمی قوڵی خۆی دەردەبڕێ لەبارەی کردەوەی ڕەگەزپەرستی لە بەرانبەر ڕەشپێستەکاندا. شیعرەکە وێنەیەک لە مێشکی خوێنەردا دەخولقێنێت بەشێوەیەک کە سۆزی خوێنەر بۆ لای خۆی ڕاو دەکات، دەیەوێت نیشانی بدات کە لە ئەمریکای ئەوسا ڕەشپێست مافی ئەوەی نەبووە کە

لەسەر کورسی نانخواردن بەرانبەر سپی پێستێک نان بخوات، بەڵام (هیو) دەیەوێت بە دەنگێکی بەرز بیسەلمێنێت کە «ئەویش» مافی ئەوەی هەیە هاوڵاتی ئەمریکی بێت و، بەشێکە لە شوناسی ئەمریکا، لە شیعرەکەدا «گاڵتە« بەو ڕووانینە سپیپێستییە دەکات کە بەرانبەری نوێنراوە، پێیوایە کە ڕۆژێک دێت کە ئەویش ئەتوانێت بە سەربەرزی و بەبێ دوودڵی بەشداربێت لە هەموو کۆڕ و کۆبونەوەیەکی ڕەسمی و نیشتیمانیانە و نەتەوەیی ئەمریکا، و لە ڕیزی پێشەوە دابنیشێت، بەبێ ئەوەی لە کەرامەت و شکۆی بدرێت. بۆیە شیعرەکە ڕەخنە و تەنزە لە «دووڕوویی» ئەو سپیپێستانەی کە دەیانەوێت لە شوناسی ڕەشپێستەکان کەم بکەنەوە، لە شیعرەکەدا ئاماژە بەوە دەکات کە گەرچی نەیانهێشتووە لەگەڵ سپیپێستەکاندا لەسەر هەمان مێز نان بخوات، چونکە بە شایستەیان نەزانیوە و وەک پلەدوو و خزمەتکار هەژماریان کردووە، بەڵام بەگوتەی خۆی: «ڕۆژێک دێت بەهێزتر دەبم» 'I grow stronger ، ئەم شیعرەی (هیو) هیوابەخشینێکە بۆ ڕەشپێستەکان کە لە دەروونی خۆیاندا شوناسی خۆیان نەڕووخێنن و، ئومێدیان بەوە هەبێت کە ڕۆژێک دێت ماف و شکۆی ئەوان ددانی پێدا بنرێت (Utama, Khaimara).

لە پێوەندی نێوان ئەدەب و کۆلۆنیالیزمدا، گرنگە بزانرێت کە سێ دەلاقەی زۆر گرنگ هەن کە لە چیرۆک و ڕۆماندا، یان هەر دەقێکی دیکەی ئەدەبیی، وێنەی گشتی کۆمەڵ و نەتەوەی داگیرکراو دەکێشن: ئەمانیش بریتین لە: گۆشەی گێڕانەوە، خاک، دیرۆک. کە دەکرێت لە پوختی ڕانانێک لەسەر هەرکامیان بکەین.

یەکەم، گۆشەی گێڕانەوە point of narration کە بۆتە جێبایەخی توێژنەوە و وتارە ڕەخنەییەکان. لەڕاستیدا هەر دەقێکی ئەدەبی لەژێر مەبەست و هێما و ئایدۆلۆژیایەکی دیاریکراوەوە دەنوسرێت، بۆیە نوسەر هەم خۆی لەژێر ڕکێفی ئایدۆلۆژیایەکی دیاریکراوەوە، بە مەبەستێکی سیاسیی، سیاقی ڕووداوەکان ڕێکدەخات، هەمیش ئەو کاریگەرییە هزرییە بۆ خوێنەر ڕەنگپێدەداتەوە کە خۆی دەیەوێت نمایشی بکات بۆ هێنانەدی مەبەستێکی سیاسییانە، بۆیە نوسەرانی کۆلۆنیالیست بە نەفەسێکی داگیرکارانەوە وشەکانیان هەڵدەچنن، دەیانەوێ بەشێک بن لە پرۆسەی مێشک شۆرینەوە، تا خوێنەر وەهای لەلا گەڵاڵە ببێت کە فەرهەنگی داگیرکەر جوان و ڕازاوە و بەهێزە، بەڵام ئەم دیدگایە کۆلۆنیالیستییە لەلایەن ئەدیبە خۆماڵییەکانەوە هەڵدەوەشێنرێتەوە، بۆیە ئەدیب و ڕۆماننووسەکانی وڵاتانی داگیرکراو وەک پرۆسەی ڕزگاریی نیشتیمانیی لە بایەخی (ئەدەب) دەڕوانن و، پێیان وایە ئەدەب هۆکارێکی هەڵسانەوەی فەرهەنگیی نەتەوەیە، هەوڵدەدەن بە نەفەسێکی جیاواز و، لەنێو ڕووانگە و ڕووانینی خودییەوە، بە گۆشەنیگای

داگیرکراویی و ژێردەستەییەوە نەخشی ڕووداوەکان بکەن، کە لەپاڵ بەخۆماڵیکردنی نشینگە و خاک و وڵات و ئاڵا، بە چاوی (ئەویتر) سەیری داگیرکەر دەکات، بگرە وێنەیەکی قێزەونی دوژمن و داگیرکەر نمایش دەکات، و بە (دوژمن) یان (نەیار) لێی دەڕوانێت. بۆیە ئەمجارە خوێنەر پەلکێش دەکرێت بۆ بڕواهێنان و هاوسۆزیبوون لەگەڵ ئەو گۆشەنیگایەی کە کۆی گشتی ڕووداوەکان بۆ بەرژەوەندیی خاکی داگیرکراو بەکاردەهێنێت. لێرەوە چیرۆک و ڕۆمان تەنها دوو کەرەستەی چێژبەخش نین، بەڵکو دوو ئامڕازی جەنگی هۆشیاری و کەلتووریشن.

دووەم، خاک، کە لە ژانرەکانی ئەدەبدا بە setting هەژمار دەکرێت، کاتێک سەرنج لە دەقێکی ئەدەبیی دەدەین، بۆمان ڕووندەبێتەوە کە شوێن و نشینگە و خاک، ڕەهەندێکی هەرە گرنگ و بەبایەخی ژانرە ئەدەبییەکانی دوای کۆلۆنیالیزمن. لەناو هەناوی خاکدا مرۆڤ لەدایک دەبێت و چاو بەدنیا هەڵدێنێت، لەوێوە گەشەی مرۆڤ باڵا دەکات و فێری کەلتوور و (بکە و مەکە) دەبێت، هەر لەنێو سینەی خاکیشدا مرۆڤ شوناس و ناسنامە وەردەگرێت و، زمان فێر دەبێت. بۆیە کاتێک دەقێکی ئەدەبیی (وەک ڕۆمان یان چیرۆک) جەخت لەسەر شوناسی مرۆڤ دەکاتەوە، هەموو ئاریشەکانی تایبەت بە کۆلۆنیالیزم و داگیرکاریی، لێک دەبەستێتەوە بە پێوەندی نێوان خۆی و (خاک)ی، و ئەو وەسفە ورد و دورودرێژەی کە بۆ شوێن و نشینگە لە ڕۆمان تەرخانکراوە، لە وەسفی سروشت و ناو و نیشانی شار و لادێ، بۆ ئەم هۆکارە دەگەڕێتەوە. نابێت ئەوەشمان لەبیر بچێت کە لە ئەدەبدا، خاک تەنها شوێنی ژیان نییە، بەڵکو شایەدحاڵێکیشە witness بۆ وردودرشتی ئەو ڕووداو و بەسەرهاتانەی کە لێوەی ڕوودەدەن، بۆیە ناشێت ڕۆمان و چیرۆک سەرگوزەشتەی تراژیدیا و خەمهێنی کۆلۆنیالیزم بگێڕنەوە، یان چەردەیەک بن لە گێڕانەوەی مێژوویی و تۆماری ڕابردووی نەتەوەیەک، بەبێ وەسفی ئەو شوێن و نشینگەیەی کە ڕووداوەکانیان لەخۆگرتووە.

سێیەم خاڵ بریتییە لە گرنگی حەکایەتخوانیی (Narration) لە پرۆسەی پاراستنی شوناسی نەتەوە ژێردەستەکان و گەڕانەوەی شکۆی مرۆیی و هەست و هێزی دەروونییان. حەکایەت، بەتایبەت دیرۆکی فۆلکلۆریی و نەزیلە و نەستەق و ئەفسانە و پەندی پێشینیان، هەمیشە چەکێکی گرنگی دەستی نەتەوە بوون بۆ بەخشینی هێزی مەعنەویی بۆ تاکەکانی کۆمەڵگە و، خۆڕاگرتن لە بەردەم لێشاوی فەرهەنگی کۆلۆنیالیزمدا. تەنانەت ئەو نەزیلە و هەقایەتانەی کە ناسراون بە«ئەفسانە« یان «قسەی پیرەژنان» جۆرێک بوونە لە پاراستنی ئەدەبی میللی و فەرهەنگی نەتەوە، خوڕافە و چیرۆک ڕۆڵی گرنگیان بینیوە

لە پاراستنی شوناسی کەلتوریی نەتەوە، بەخشینی لۆکاڵییەت و خۆماڵیبوون، هەستی ئینتیما بۆ خاک، لەڕێگەی دەستاودەستکردنی دەق لە وەچەیەکەوە بۆ وەچەیەکی تر، لە ناوەندی گێڕانەوەی (زار)ەوە مرۆڤ ئەو هەستە ئەدەبییەی بۆ دروستبووە کە ئەمیش خاوەنی (دەنگ) و (مێژوو) و (شوناس) ی خۆیەتی و دەگونجێت لەڕێگەی زمانەوە گوزارشت لە هەبوونی خۆی بدات. بەپێچەوانەی ئەو هەستە فەرهەنگییە باوەی کە تەنها نەتەوەی سەردەستە و زلهێز ئەتوانن خاوەنی فۆلکلۆر و دیرۆک و حەکایەتخوانی و نەزیلە و مێژووی ئەدەبی بن، بۆیە ئەگەر لە سیاسەت و ئابووریی و ماکینەی ژیاریشدا نەتەوە بندەستەکان نەیانتوانی بێت دەنگ هەڵبڕن لە بەرانبەر کۆلۆنیالیستدا، ئەوا لە فەرهەنگ و ئەدەب و چیرۆکخوانییدا خاوەنی دەنگی خۆیان بوونە و مت و کپ لێی دانەنیشتوون. چیرۆک بووە بە بەشێک لە دەنگهەڵبڕین و تەعبیرکردن لە مانەوە و بەردەوامیی نەتەوەکەیان، ئەم گێڕانەوانە خۆڕاگرتنێکی فەرهەنگیی گرنگ بوونە و لە بواری توێژینەوەی کۆلۆنیالیزمدا دەکرێت شتی زیاتریشیان لە ناوەندە ئەکادیمییەکاندا لەسەر بنوسرێت.

بۆ ئەم مەبەستە، دەکرێت نمونە بە نەتەوەی کورد بهێنرێتەوە، بەوپێیەی کە کورد ئەزموونێکی دووردرێژی تاڵ و سوێری لەگەڵ کۆلۆنیالیزمدا بینیوە، هەمیشە ڕۆحیەتی (خۆهێشتنەوە) بەسەر کۆنەستی کورددا زاڵ بووە و تاڕادەیەکیش لێی سەرکەوتوو بووە. پاراستنی زمان و فەرهەنگی فرەزاریی و دەوڵەمەندی هەزارەهای زاراوە و دەستەواژەی کوردی، هەروەها هەبوونی کەشکۆڵێکی دەوڵەمەندی (ئەفسانە) ی کوردی، لەپاڵ هەبوونی هەزاران نەزیلە و هەقایەت و چیرۆکی پێشینان، کە تائێستا بە زیندوویی لە کۆنەستی تاکی کورددا وەک پیرۆز هەڵگیراون و بوونێکی هەقیقییان هەیە، بەڵگەن لەسەر خۆڕاگرتنی کورد لە بەرانبەر ستەمی کۆلۆنیالیزم و، مانەوەی کورد وەک نەتەوە سەرەڕای بێکەسیی و بێ پەنایی سیاسییانەی کورد لە ناوچەکەدا، کە خۆ ئەگەر ئامادەیی فەرهەنگیی کورد لاواز بوایە بەوشێوەیە وجودی مەعنەویی بۆ مانەوە لەبار نەدەبوو و ئەو شوناسە کوردیبوونە لەو نێوەندەدا دەسڕایەوە، بەڵام هێزی (وشە) و دەربڕینی چیرۆکییانە، فەرهەنگ و مێژووی فەرهەنگییانەی کورد، فاکتەرەکانی زمانی ئەدەبیی، ئەگەرچی بایەخیشی وەک پێویست پێنەدرێت لە ئێستادا، دەروونی کوردی تا ئەم لەحزەیە وەک فاکتەرێکی بەهێزی (مانەوە) لە بەرانبەر نەتەوەکانی دراوسێ بە زیندوویی هێشتووەتەوە.

پوختە و ئەنجام:

ئەدەب، گەرچی لە ڕواڵەتدا هێزێکی (زارەکیی oral)یە، بەڵام بەرهەڵستییەکی کاریگەری دژە کۆلۆنیالیزمە، لە ڕێگەی گێڕانەوەی هەقایەت و شیعر و شانۆ، پێمان دەڵێن کە بەدرێژایی مێژوو دەشێت نەتەوە شوناسی فەرهەنگییانەی خۆی لە بەرانبەر لێشاوی سەرمایە و سیاسەتی کۆلۆنیالیزمدا بپارێزێت، دەنگی خۆی بە بیستراو بهێڵێتەوە لە بەرانبەر هێزی چەپێنەری ستەمی کۆلۆنیالییانە، بەجۆرێک کە هەم بەشێک بێت لە پێکهێنانی کۆنەستی نەتەوەییانەی خاوەن متمانە لەنێو تاکەکانیدا، هەمیش بەشێک بێت لە کەرەستەی هۆشیارکردنەوە بەرانبەر بە هەژموونی سەرمایەداریی و میدیایی و سیاسیی وڵاتانی سەردەستە و کۆلۆنیالیست، تا وەک خۆی بمێنێتەوە و لە فەرهەنگی «ئەوانیتر»دا نەتوێتەوە.

ژێدەرەکان

Sengupta, Mahasweta, «Colonial poetics: Rabindranath Tagore in two worlds» (1990). Doctoral Dissertations Available from Proquest. AAI9110213.

https://scholarworks.umass.edu/dissertations/AAI9110213

Lange, Bernd Peter. Tagore in the Diaspora: Presence, Ritual, Nostalgia. Journal of Zeitschrift für Anglistik und Amerikanistik, 2015.

Stanford Encyclopaedia of Philosophy. Frantz Fanon. published Thu Mar 14, 2019. Web.

Lisa Anteby-Yemini and William Berthomière, “Diaspora: A Look Back on a Concept”, Bulletin du Centre de recherche français à Jérusalem [Online], 16 | 2005, Online since 09 October 2007, connection on 21 September 2021. URL: http://journals.openedition.org/bcrfj/257

Utama, Fajri Khaimara. Racial Segregation in Langston Hughs ‘I, too. A study in Semarang University. http / https://media.neliti.com/media/publications/191601-EN-racial-segregation-in-langston-hughess-i.pdf/

Carbo, Eduardo Posada. Fiction as History: The Bananers and Gabriel Garcia Marquez›s One Hundred Years of Solitude. Journal of Latin American Studies, Vol. 30, No.2. (May, 1998), pp. 395-414.

Kaur, Gurpreet. Post-Colonialism and Literature: A Brief Survey. IJIRT 153231 INTERNATIONAL JOURNAL OF INNOVATIVE RESEARCH IN TECHNOLOGY. © November 2021| | Volume 8 Issue 6 | ISSN: 2349-6002.

Kizel, Arie. Homelessness, Restlessness and Diasporic Poetry. Policy Futures in Education. Volume 8 Numbers 3 & 4 2010.

د. موئمین زەڵمی
مامۆستا لە زانکۆی جیهان، سلێمانی

دیدگا نوێیەکان بۆ

کۆلۆنیالیزم و ناسیۆنالیزم

پەردەلادان لەسەر پێگەی تاک و پێشنیازی ستراتیژیی بەرخودان و ئاڵەنگاری

پوختە

ئەم وتارە باس لە دیاردە مێژووییە ئاڵۆزەکانی کۆلۆنیالیزم و ناسیۆنالیزم و کاریگەرییەکانیان لەسەر تاکەکان دەکات، کە هەردوو دیاردەکە لە دەرکەوتنە کلاسیکەکانیانەوە پەرەیان سەندووە بۆ فۆرمەکانی هاوچەرخ، کۆلۆنیالیزم لە کۆنترۆڵی کلاسیکی و نەریتییەوە پەرەی سەندووە بۆ نیوکۆلۆنیالیزم، ئیمپریالیزمی کولتووریی و کۆلۆنیالیزمی دیجیتاڵی، کە بە باڵادەستی ئابووریی و کاریگەریی کلتووریی و کۆنترۆڵی تەکنەلۆژی تایبەتمەندە، لەلایەکی تریشەوە ناسیۆنالیزم هەمەچەشن بووە بۆ ناسیۆنالیزمی نەتەوەیی، ناسیۆنالیزمی مەدەنی، ناسیۆنالیزمی پۆپۆلیستی و ناسیۆنالیزمی ئایینی، و ڕۆڵی بەرچاوی لە دارشتنی شوناس و ململانێ سیاسییەکان بینیو. تەوەرێکی تری وتارەکە تەرخانکراوە بۆ باسکردن لە پێگەی تاک لەچوارچێوەی ئەم چوارچێوەدا کە بەندە بە هۆکاری جۆراوجۆرەوە، لەوانە باری ئابووری کۆمەڵایەتی، نەتەوە و ئایین، هەروەها نوسەر لەم بابەتەدا لە ستراتیژییەکانی تاکەکان بۆ گەشتکردن بەم سیستمانە دەکۆڵێتەوە، و تیشک دەخاتە سەر گرنگی پەروەردە، هۆشیاری، گونجاندن، هاودەنگی، پەرەپێدانی کارامەیی، پاراستنی کولتووری، شارەزایی/ خوێندەواریی دیجیتاڵی و بەشداریکردنی سیاسی، لەکۆتاییشدا پێگەی ئایین و ئایینناسی لە هاوکاریکردنی تاک بۆ دەربازبوون لە کۆتوبەندەکانی کۆلۆنیالیزم و ناسیۆنالیزم لە هەردوو دۆخە جیاوازەکەدا شیکراوەتەوە.

وشە کلیلییەکان:

کۆلۆنیالیزم، ناسیۆنالیزم، ناسیۆنالیزمی مەدەنی، ناسیۆنالیزمی پۆپۆلیستی، ناسیۆنالیزمی ئایینی، ستراتیژییەکانی مانەوە.

پێشەکی:

کۆلۆنیالیزم و ناسیۆنالیزم هەردووکیان دیاردەی مێژوویی ئاڵۆزن کە بەشێوەیەکی جیاواز بە تێپەڕبوونی کات پەرەیانسەندووە و سەرکەوتن یان شکستیان بەپێی ڕوانگە دەتوانێ بخرێتە ژێر لێکدانەوە جیاوازەکانەوە.

بەشێوەیەکی نەریتی کۆلۆنیالیزم ئاماژەیە بۆ سیاسەتێک یان پراکتیکێک کە وڵاتێک دەسەڵاتی خۆی بۆ بەبێ ڕەچاوکردنی سنوور بۆ خەڵک/خاک یان گەلانی تر درێژ دەکاتەوە، زۆرجار بە دامەزراندنی کۆلۆنیالیزم و قۆرخکردنی لەڕووی ئابوورییەوە، لەکاتێکدا سەردەمی ئیمپراتۆریەتی کۆلۆنیالیزمی فەرمی کە زاڵبوو بەسەر سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا تا ڕادەیەکی زۆر لە ناوەڕاستی سەدەی بیستەمدا بە بزووتنەوەکانی کۆلۆنیالیزم کۆتایی هات، هەندێک دەڵێن فۆرمەکانی نیوکۆلۆنیالیزم لە سیستەمی جیهانی ئەمڕۆدا بەردەوامن، ئەمەش بە کۆنترۆڵی ئابووری، کاریگەری ل ڕێگەی یارمەتی دارایی، قەرز، پەیوەندی بازرگانی، یان کۆنترۆڵی سیاسی ناڕاستەوخۆ نەک حوکمڕانی ڕاستەوخۆی سیاسی تایبەتمەند، زۆرجار لەگەڵ نایەکسانی جیهانی و قۆرخکردنی سەرچاوەکان لە وڵاتانی ناپێشکەوتوودا(جیهانی سێیەم) تێکەڵ بووە. بۆیە لەکاتێکدا کە کۆلۆنیالیزمی کلاسیک وەک ئەوەی لە مێژوودا ناسراوە دەتوانرێت بە «شکستخواردوو» یان کۆتاییهاتوو هەژمار بکرێت، بەڵام میراتەکەیی و هەندێک لە بنەماکانی بەشێوەی جیاواز بەردەوامن.

بەڵام، ناسیۆنالیزم، چەمکێکی فرەلایەنەیە کە پەیوەندی بە هەستی سەربەخۆیی و ناسنامەی پەیوەست بە نەتەوەیەکەوە هەیە، بەشێوەیەکی تایبەت بە بەرەوپێشبردنی کولتوور و بەرژەوەندی و بەهاکانی نەتەوەیەک لە سەرووی ئەوانی دیکەوە تایبەتمەندە. ناسیۆنالیزم ڕۆڵێکی ناوەندی بینیوە لە پێکهێنانی نەتەوە مۆدێرنەکان و بەردەوامە لە هێزێکی بەهێز لە سیاسەتی جیهانیدا و دەتوانێت لایەنی ئەرێنی هەبێت وەک پەروەردەکردنی هاودەنگی و سەربەخۆیی و چارەی خۆنووسین، بەڵام دەتوانێت ببێتە پریشکی خۆشکردنی ئاگری دابەشبوون و بێگانەپەرستی و ململانێش بکات ئەگەر بگاتە فۆڕمی توندڕەوی ، ئەمڕۆ دەرکەوتەی نوێی ناسیۆنالیزم دەبینین، لەوانە پۆپۆلیزمی ڕاستڕەو لە ئەوروپا و ئەمریکا، ناسیۆنالیزمی ئایینی لە بەشێک لە ئاسیا و ناسیۆنالیزمی نەتەوەیی لە ناوچە جیاجیاکان، بەم مانایە ناسیۆنالیزم «شکستی نەهێناوە» بەڵکو بەردەوامە لە پەرەسەندن و ڕۆڵی سەرەکی لە سیاسەتی جیهانیدا دەگێڕێت.

بە کورتی، نە کۆلۆنیالیزم و نە ناسیۆنالیزم ناتوانرێت بە سادەیی وەک «شکستخواردوو»

پۆلێن بکرێن؛ بەڵکو بە تێپەڕبوونی کات گۆڕاون بۆ فۆڕمی نوێ و بەردەوامن لە کاریگەریکردن لەسەر دینامیکی جیهانی هاوچەرخ بەشێوەیەکی بەرچاو، هاوکات چەمکەکانی سەرکەوتن و شکست بۆ ئەم دیاردانە بەکاردەهێنرێن، بەپێی ئەو دیدگایەی مرۆڤ دەیگرێتەبەر، بابەتیین.

کۆلۆنیالیزم و ناسیۆنالیزم لە فۆڕمی نوێدا

هەردوو کۆلۆنیالیزم و ناسیۆنالیزم لە ڕەگ و ڕیشەی مێژووییەوە گۆڕانکارییەکی بەرچاویان بەسەردا هاتووە و «ڕووخساری نوێ»یان لە واقیعە جیهانییەکانی ئێستادا ڕەنگ دەداتەوە.

- فۆڕمی نوێی کۆلۆنیالیزم:

کۆلۆنیالیزمی نوێ، ئەم دەستەواژەیە لەلایەن سەرۆکی غاناوە کوامێ نکروما لە ساڵانی شەستەکاندا داڕێژراوە بۆ وەسفکردنی فۆرمێکی نوێی کۆنترۆڵکردن و قۆرخکاری ئابووری کە وڵاتانی پێشکەوتوو بەسەر وڵاتانی تازەپێگەیشتوودا دەیکەن، دەتوانێت شێوەی جۆراوجۆری هەبێت، وەک ڕێککەوتنی بازرگانی نادادپەروەرانە، یارمەتی دەرەکی کە هێڵەکانی بەستراوەتەوە و کۆمپانیا فرەنەتەوەییەکان کە سەرچاوە و هێزی کار لە وڵاتانی کەم پێشکەوتوودا دەقۆزنەوە.

یەکەم: کۆلۆنیالیزمی کولتووری- ئەم فۆرمەی کۆلۆنیالیزم ئاماژەیە بۆ زاڵبوونی کولتوورێک بەسەر کولتوورەکانی دیکەدا، زۆرجار لە ڕێگەی میدیا و زمان و پەروەردە و ئامرازەکانی دیکەی کولتوورییەوە، بۆ نموونە دەتوانرێت بەکارهێنانی بەربڵاوی زمانی ئینگلیزی و زاڵبوونی نۆرم و بەها کولتوورییەکانی ڕۆژئاوا وەک فۆرمەکانی کۆلۆنیالیزمی کولتووری سەیر بکرێت، بەتایبەت کاتێک نەتەوەکان بەبێ بیرکردنەوە یان تەنانەت بوونی سیاسەت و پلاندانانی زمانەوانی پێشوازییەکی نادروست لە هەژموون و کاریگەری زمانی ئینگلیزی دەکەن.

دووەم: کۆلۆنیالیزمی دیجیتاڵی- ئەم زاراوەیە تاڕادەیەک نوێیە باس لەوە دەکات کە چۆن کۆمپانیا و وڵاتە تەکنەلۆژییە باڵادەستەکان دەتوانن تەکنەلۆژیا و ستاندارد و ئایدۆلۆژیاکانیان بەسەر وڵاتانی دیکەدا بسەپێنن، بەتایبەتی کە زۆرجار دەبێتە هۆی دەستبەسەرداگرتنی داتا و زانیاری مافە دیجیتاڵییەکان و لەدەستدانی سەروەری تەکنەلۆژی.

- فۆڕمی نوێی ناسیۆنالیزم:

ناسیۆنالیزم لە زەمەنی نوێدا، جگەلە تێپەڕاندنی زەمەنی کۆن و کلاسیکی خۆی بە چەند فۆڕم و ڕووخسارێکی نوێ دەردەکەوێتەوە:

یەکەم: ناسیۆنالیزمی نەتەوەیی- ئەم فۆرمەی ناسیۆنالیزم جەخت لەسەر میراتێکی هاوبەش دەکاتەوە، کە زمان و باوەڕ و ڕەچەڵەکی نەتەوەیی لەخۆدەگرێت، لە ناوچە جۆربەجۆرەکانی جیهان پەرەی سەندووە و زۆرجار دەتوانێت ببێتە هۆی سیاسەتی دوورخستنەوە و گرژی لە نێوان نەتەوە جیاوازەکاندا.

دووەم: ناسیۆنالیزمی مەدەنی- بەپێچەوانەی ناسیۆنالیزمی نەتەوەیی، ناسیۆنالیزمی مەدەنی جۆرێکە لە ناسیۆنالیزم کە بە ئایدۆلۆژیا سیاسییەکان دەستنیشان دەکرێت، وەک ئازادی و ماف و ئەرکەکانی هاووڵاتی لە کۆمەڵدا، میللەت وەک پێکهاتەیەک لەو کەسانە پێناسە دەکات کە بەشدارن لە پاراستن و بەهێزی دەوڵەت و هەوڵی پاراستنی ماف و ئازادییەکانی هەموو هاووڵاتییان دەدات، بەبێ گوێدانە نەتەوە و ڕەچەڵەک.

سێیەم: ناسیۆنالیزمی پۆپۆلیستی- ئەم فۆرمەی ناسیۆنالیزم زۆرجار لە بێزاری ئابووریی و نامۆبوونی سیاسی و ترس لە لەدەستدانی ناسنامەی کولتوورییەوە سەرهەڵدەدات، لەم ساڵانەی دواییدا زیاتر دەرکەوتووە، سەرکردە پۆپۆلیستەکان لە ناوچە جیاوازەکانی جیهان دەسەڵاتیان بەدەستهێناوە، لەڕووی دارایی و ئابوورییەوە تێر و پڕ بوون و لەڕووی سیاسییەوە توانیویانە دەنگی گەنجان و هاوڵاتیانی تووڕە کۆبکەنەوە، زۆرجاریش قسەی ناسیۆنالیستی بەکاردەهێنن بۆ کۆکردنەوەی پشتیوانی.

چوارەم: ناسیۆنالیزمی ئایینی- ئەم جۆرە ناسنامەی ئایینی و نەتەوەیی تێکەڵ دەکات و زۆرجار نەتەوە لەڕووی ئایینێکی باڵادەستەوە لە چوارچێوەیەکدا دادەنێت، نموونە لە وڵاتانی جۆراوجۆردا دەبینرێت کە بیروباوەڕی ئایینی بە توندی بەستراوەتەوە بە ناسنامەی نەتەوەییەوە. لە جیهانێکی جیهانگیریی و تەکنەلۆژیدا، ئەم «ڕوو وروخسارە نوێیانە»ی کۆلۆنیالیزم و ناسیۆنالیزم بەردەوام بەشێوەیەکی ئاڵۆز یەکتر دەبڕن و کارلێک دەکەن و سیاسەت و ئابووری و کۆمەڵگەکان لە قاڵب دەدەن.

پێگەی تاک لە فۆڕمی نوێی ناسیۆنالیزم و کۆلۆنیالیزمدا

پێگەی تاک لەم فۆرمە نوێیانەی کۆلۆنیالیزم و ناسیۆنالیزمدا بەپێی زەمینە تایبەتەکە دەتوانێت زۆر جیاواز بێت، لێرەدا چەند دۆخێکی گشتی دەخەینەڕوو:

یەکەم: پێگەی تاک لە فۆڕمی نوێی کۆلۆنیالیزمدا:

لە دۆخە نیوکۆلۆنیالیزمەکاندا، ڕەنگە تاکەکان هەست بە کاریگەرییەکانی قۆرخکاری ئابووریی و گەشەسەندنی نایەکسانی بکەن، لەوانەیە لەلایەن کۆمپانیا فرەنەتەوەییەکانەوە لەژێر بارودۆخێکدا دامەزراو بن کە ستاندارده نێودەوڵەتییەکانی کاریان لەگەڵدا

نەگونجێت. جگە لەوەش، ڕەنگە ئەوان قورسایی ئەو تێکچوونە ژینگەییەش هەڵبگرن کە زۆرجار لەگەڵ دەرهێنانی سەرچاوە ڕێکنەخراوەکاندا دێتە ئاراوە.

کۆلۆنیالیزمی کولتووری: لەوانەیە ئەو تاکانەی لەژێر کۆلۆنیالیزمی کولتووریدا دەژین، هەست بە فشار بکەن بۆئەوەی خۆیان لەگەڵ کولتووری باڵادەستدا رابێنن ، لەوانەیە تووشی لەدەستدانی ناسنامەی کولتووری ببن یان هەست بە ناکۆکی لە نێوان کولتووری نەریتی خۆیان و کولتووره سەپێنراوەکەدا بکەن، لەلایەکی دیکەوە، ڕەنگە سوود لە ئاڵوگۆڕی بیرۆکە کولتوورییەکانیش وەربگرن و لە ڕێگەی وەرگرتنی زمانێکی باڵادەستی جیهانی یان پراکتیزە کولتوورییەکانەوە دەرفەت بەدەست بهێنن.

کۆلۆنیالی دیجیتاڵی: کۆلۆنیالیزمی دیجیتاڵی دەتوانێت تاکەکان زیاتر بەرەوڕووی قۆرخکاری داتا و پێشێلکردنی تایبەتمەندییەکان بکاتەوە، و لەوانەیە کۆنترۆڵی ژیانی دیجیتاڵی خۆیان نەبێت، و دەتوانرێت زانیارییە کەسییەکانیان بەشێوەیەک بەکاربهێنرێت کە ڕەزامەندییان لەسەر نییە، هەروەها لەوانەیە ڕووبەڕووی نایەکسانی دیجیتاڵی ببنەوە لەگەڵ دەستڕاگەیشتنێکی سنووردار بە تەکنەلۆژیا، بەشێوەیەک زانیاریی و دەرفەتەکان ڕۆژبەڕۆژ زیاتر دیجیتاڵی دەبن.

دووەم: پێگەی تاک لە فۆڕمی نوێی ناسیۆنالیزمدا

ناسیۆنالیزمی نەتەوەیی: لە کۆمەڵێکدا کە ناسیۆنالیزمی نەتەوەیی باو بووە، ڕەنگە ماف و پێگەی کۆمەڵایەتی تاکێک تاڕادەیەکی زۆر بەپێی پاشخانی نەتەوەیی خۆی دیاری بکرێت. ئەمەش دەتوانێت ببێتە هۆی دروستبوونی گرژی لە نێوان نەتەوە جیاوازەکاندا و دەتوانێت ئەو کەسانە پەراوێز بخات کە سەر بە نەتەوەی باڵادەست نین.

ناسیۆنالیزمی مەدەنی: لەژێر هەژموونی ناسیۆنالیزمی مەدەنیدا، ماف و بەرپرسیارێتی تاک بەشێوەیەکی تایبەت بە کۆمەڵێک بەهای مەدەنی و سیاسی هاوبەش پێناسە دەکرێن نەک بە نەتەوە یان ڕەگەز. بەشێوەیەکی ئایدیاڵ ئەم فۆرمەی ناسیۆنالیزم مافی یەکسان بۆ هەموو هاوڵاتیان بەرەوپێش دەبات، بەڵام هێشتا دەتوانێت ببێتە هۆی دابەشبوون ئەگەر ئەو بەها هاوبەشانە هەندێک گرووپ بەدەر بکەن.

ناسیۆنالیزمی پۆپۆلیستی: لەو کۆمەڵگایانەی کە تووشی هەڵکشانی ناسیۆنالیزمی پۆپۆلیستی دەبن، ڕەنگە تاکەکان زیاتر هەست بە دابەشبوون بکەن بە درێژایی هێڵە سیاسییەکان، ئەوانەی هەست بە پشتگوێخستن یان بێبەشبوون دەکەن، ڕەنگە پشتگیری لە سەرکردە پۆپۆلیستەکان بکەن، بەڵام ئەمە دەتوانێت ببێتە هۆی زیادبوونی گرژییە کۆمەڵایەتییەکان، جەمسەرگیریی و ئەگەری پەراوێزخستنی گرووپە کەمینەکانیش.

ناسیۆنالیزمی ئایینی: ئەگەر تاکێک سەر بە گرووپی ئایینی باڵادەست بێت لە نەتەوەیەکدا کە ناسیۆنالیزمی ئایینی هەیە، لەوانەیە هەست بە ئاسایش و پشتیوانی زیاتر بکات، بەڵام ئەوانەی سەر بە ئایین و مەزهەب و ڕەوتێکی ئایینی باڵادەست نین ڕووبەڕووی هەڵاواردن یان پەراوێزخستن دەبنەوە.

بە کورتی ، تاکەکان کاریگەرییەکی بەرچاویان لەسەرە بەهۆی ئەم فۆرمە نوێیانەی کۆلۆنیالیزم و ناسیۆنالیزمەوە و ئەم کاریگەرییانەش بە پشتبەستن بە پێگەی ئابووریی و کۆمەڵایەتی و نەتەوە و ئایین و هۆکارەکانی دیکە دەتوانن جیاواز بن. هەروەها گرنگە لەبیرمان بێت کە تاکەکان دەتوانن بەرەنگاری ئەم هێزانە ببنەوە و تەحەدای ئەم هێزانە بکەن و وەک چۆن ئێستا زۆرێک لە بزووتنەوە کۆمەڵایەتییەکان لە سەرانسەری جیهان چالاکانە ئەو کارە دەکەن.

بەراوردکردنی ڕۆڵی تاک لە هەردوو چوارچێوەی کلاسیک و هاوچەرخدا

ڕۆڵی تاکەکان لە چوارچێوەی کۆلۆنیالیزم و ناسیۆنالیزمدا، هەروەها ڕووخساری تازەتریان، تاڕادەیەکی زۆر بەو سیستەمە دیاری دەکرێت کە تێیدا کاردەکەن، با ئەم ڕۆڵانە لەژێر هەردوو بارودۆخی مێژوویی و هاوچەرخدا پارچە پارچە بکەین.

تاک لە کۆلۆنیالیزم و ناسیۆنالیزمی کلاسیکدا:

لە کۆلۆنیالیزمی کلاسیکدا ڕۆڵی تاکەکان تاڕادەیەکی زۆر بە پێگەی خۆیان وەک کۆلۆنیالیزم پێناسە دەکرێ، کۆلۆنیالیستەکان (داگیرکەرەکان) پۆستی دەسەڵاتیان بەدەستەوە بوو و حوکمڕانی خۆیان بەسەر کۆلۆنیالیزەکراوەکاندا(داگیرگەکاندا) سەپاند و بۆ کار و سەرچاوەکان دەیانقۆزنەوە، ڕەنگە تاکە کۆلۆنیالیستەکان وەک دادوەر یان پارێزگار، ئەفسەری سەربازی، یان بازرگان مامەڵە بکەن، لەکاتێکدا تاکەکانی کۆلۆنیالیزم(داگیرگەکان) زۆرجار وەک کرێکاری زۆرەملێ کاریان دەکرد، کە قورسایی پراکتیزە قۆرخکاریی و بەکارهێنانی کۆلۆنیالیستەکانیان ل ئەستۆ دەگرت.

لە چوارچێوەی ناسیۆنالیزمی کلاسیکدا تاکەکان وەک ئەندامانی »نەتەوە» ڕۆڵێکی گرنگ دەگێڕن، ئەوان بەشداری دەکەن لە پێناسەکردنی ناسنامەی نەتەوە لە ڕێگەی کولتوور و زمان و مێژووی هاوبەشەوە، ناسیۆنالیزم دەتوانێت هێزێکی یەکگرتوو بێت، تاکەکان بەهێز بکات بۆ هەوڵدان بۆ چارەنووس و سەربەخۆیی، بەڵام ئەو تاکانەش پەراوێز دەخات کە لە گرووپی ناسنامەی باڵادەستی میللەتدا جێیان نابێتەوە و دابەشبوونە کۆمەڵایەتییەکان تۆختر دەکاتەوە.

تاک لە کۆلۆنیالیزم و ناسیۆنالیزمی نوێدا:

لە نیوکۆلۆنیالیزمدا، ڕەنگە تاکەکان خۆیان لە پەیوەندییەکی هاوشێوەی کۆلۆنیالیزمی کلاسیکدا ببیننەوە، کە گەلانی دەوڵەمەندتر نەتەوە کەم گەشەسەندووەکان دەقۆزنەوە، بەڵام ڕەنگە قۆرخکاریی و بەکارهێنانەوە ناڕاستەوخۆتر بێت، وەک لە ڕێگەی فشارە ئابوورییەکان یان هەژموونی کولتوورییەوە، ئەوانەی لە کۆتایی وەرگرتنی پراکتیکەکانی نیوکۆلۆنیالیزمدان، لەوانەیە لە پیشەسازییەکاندا کار بکەن کە لەلایەن کۆمپانیا بیانییەکانەوە کۆنترۆڵ دەکرێن، زۆرجار کە پاراستنی کاریان سنووردارە، بەپێچەوانەوە، ڕەنگە بەکارهێنەری بەرهەم یان کولتوری بیانیش بن، بەمشێوەیە کاریگەریی نیوکۆلۆنیالیزم بەردەوام دەبێت.

کۆلۆنیالیزمی کولتووری تاکەکان دەخاتە دۆخێکەوە کە ڕەنگە ناسنامەی کولتوورییان لەگەڵ کولتوورێکی باڵادەست و زۆرجار بیانیدا ناکۆک بێت، لێرەدا تاکەکان دەتوانن تووشی لەدەستدانی ناسنامەی کولتووریی و فشارێک بۆ دەستەمۆبوون ببن، هەرچەندە ڕەنگە هەندێک دەرفەت لە وەرگرتنی نۆرم یان زمانە جیهانییەکاندا وەربگرن.

کۆلۆنیالیزمی دیجیتاڵی تاکەکان وەک بەکارهێنەر یان بەکارهێنەری تەکنەلۆژیا دیجیتاڵییەکان کە کۆمپانیا تەکنەلۆژییە بیانییەکان زاڵن بەسەریاندا دادەنێ، دەتوانن بەرەورووی قۆرخکاری داتا و پێشێلکردنی مافی تایبەتی و نهێنیەکان ببنەوە، لەهەمانکاتدا بە ئەگەرێکی زۆرەوە سوودمەند دەبن لەو دەرفەتە دیجیتاڵییانەی کە ئەم تەکنەلۆژیایانە پێشکەشی دەکەن. لە ناسیۆنالیزمی نەتەوەییدا ڕۆڵی تاک لەناو کۆمەڵگەدا بە نەتەوەی خۆی پێناسە دەکرێت. ئەمە لەحاڵێکدا کە دەتوانێ هەستێکی بەهێزی ناسنامە و سەربەخۆیی بۆ هەندێک بەرەوپێش ببات، بەڵام دەتوانێ پەراوێز بخات و هەڵاواردن لەگەڵ ئەوانی تردا بکات کە سەر بە نەتەوەی باڵادەست نین.

ناسیۆنالیزمی مەدەنی ڕۆڵی تاک وەک هاووڵاتییەک لە پێشەوە دادەنێت، جەخت لەسەر ئایدۆلۆژیا سیاسییەکان و بەرپرسیارێتیەکان دەکاتەوە، ئەم فۆرمەی ناسیۆنالیزم ئامانجی پاراستنی ماف و ئازادییەکانی هەموو هاوڵاتیانە، هەرچەندە هێشتا دەتوانێت ببێتە هۆی دابەشبوون ئەگەر بەها هاوبەشەکان هەندێک گرووپ بەدەر بکەن. بەڵام زۆرجار ناسیۆنالیزمی پۆپۆلیستی لە هەستکردن بە بێزاری ئابووری یان نامۆبوونی سیاسییەوە سەرهەڵدەدات، کە دەتوانێت دابەشبوون لە نێوان تاکەکاندا زیاد بکات و بە ئەگەرێکی زۆرەوە گرووپە کەمینەکان پەراوێز بخات. لە لایکی ترەوە، ناسیۆنالیزمی ئایینی ناسنامەی ئایینی و نەتەوەیی تێکەڵ دەکات، ئەمەش دەتوانێت ببێتە هۆی هەستکردن بە ئاسایش بۆ

ئەوانەی سەر بە گرووپ و مەزهەب و ڕەوت و قوتابخانە ئاینییە باڵادەستەکەن، بەڵام جیاکاری یان پەراوێزخستن بۆ ئەوانەی سەر بە گرووپە ئاینییە باڵادەستەکە نین.

لە هەردوو چوارچێوەی مێژوویی و هاوچەرخدا، ڕۆڵی تاک لەناو ئەم پێکهاتانەدا زۆرجار پەیوەستە بە پێگەی ئابووریی و کۆمەڵایەتی و نەتەوە و ئایینەکەیەوە، لەکاتێکدا ڕەنگە هەندێک بەهێزکردن و هەستکردن بە سەربەخۆیی بدۆزنەوە، هەندێکی تر لەوانەیە ڕووبەڕووی قۆرخکاری و بەکارهێنان و جیاکاریی و پەراوێزخستن ببنەو، جگەلەوەش باسە تاکەکان دەزگایان هەیە و دەتوانن بەرەنگاری ئەم پێکهاتانە ببنەوە و ئاڵەنگاری بکەن، وەک لە بزووتنەوە کۆمەڵایەتییە جیاوازەکانی جیهاندا دەبینرێت.

ستراتیژەکانی مانەوەی تاک لە هەردوو کۆلۆنیالیزم و ناسیۆنالیزمی کلاسیک و هاوچەرخدا

مانەوە و خۆڕاگری تاک لە بەرامبەر کۆلۆنیالیزم و ناسیۆنالیزمدا، بە هەردوو شێوەی کلاسیکی و هاوچەرخ، تا ڕادەیەکی زۆر پەیوەستە بە چوارچێوەی تایبەت و ئەو سەرچاوانەی کە لەبەردەستی تاکەکاندا بوون، لێرەدا چەند ستراتیژییەکی گشتی دەخەینەڕوو کە دەتوانرێت لەبەرچاو بگیرێن:

پەروەردە و هۆشیاری: زانین ئامرازێکی بەهێزە بۆ تێگەیشتن و بەڕێوەبردنی ئەم سیستەمە ئاڵۆزانە، ڕێگە بە تاکەکان دەدات دان بەو هێزانەدا بنێن کە لە کاردان و مافەکانیان و ڕێگاکانی یارایی (پۆتێنشیاڵی) چارەنووسی خۆیان بناسن، ئاگایی دەتوانێت یارمەتی تاکەکان بدات بڕیار بدەن کە لەگەڵ بەرژەوەندییەکانیاندا بگونجێت.

خۆگونجاندن و دانوستان: بە درێژایی مێژوو تاکەکان بە خۆگونجاندن لەگەڵ کولتوور یان نۆرمە باڵادەستەکان لە هەمانکاتدا لایەنەکانی تایبەت بە خۆیان ماونەتەوە، لە بەرامبەر کۆلۆنیالیزمی کولتووری یان ناسیۆنالیزمدا، پاراستنی هۆشیارییەکی دووانەی و دانوستان لە نێوان کولتوورەکاندا دەتوانێت ستراتیژی مانەوە بێت، بەڵام زۆر گرنگە ئاماژە بەوە بکەین کە ئەم جۆرە گونجاندنە دەبێ هەڵبژاردنێک بێت نەک پەیڕەوکاریی و خۆبەدەستەوەدانی زۆرەملێ.

تۆڕ و هاوپشتی: پێکهێنانی هاوپەیمانی و تۆڕ لەگەڵ کەسانی دیکە لە دۆخێکی هاوشێوەدا دەتوانێت هەستکردن بە کۆمەڵایەتی و پشتیوانی دابین بکات، ئەمەش ڕەنگە پەیوەست بێت بە دروستکردنی ڕێکخراو یان بزووتنەوەیەک کە داکۆکی لە ماف و یەکسانی دەکەن.

چالاکی و خۆڕاگری: تاکەکان دەتوانن ڕاستەوخۆ بەرەنگاری هێزە ستەمکارەکان ببنەوە، کە سیستەمی قۆرخکاریی و جیاکاری دەخاتە بەردەم ئاڵەنگارییەوە، ئەمەش

چالاکیی سیاسی، داکۆکیکردن، یان بەشداریکردن لە بزووتنەوە کۆمەڵایەتییەکان لەخۆدەگرێت. پەرەپێدانی کارامەیی و خۆبژێوی ئابووری: بەدەستهێنانی کارامەیی کە خواستی لەسەرە دەتوانێت سەربەخۆیی ئابووری دابین بکات، ئەویش دەتوانێت وەک فۆرمێک لە بەرخۆدان لە دژی قۆرخکاریی بازاڕ و ئابووری لەژێر نیوکۆلۆنیالیزمدا ڕەوایەتی پێ بدرێت.

پاراستنی ناسنامەی کولتووری: پاراستن و پێشخستنی پراکتیک و زمان و نەریتەکانی کولتووری مرۆڤ دەتوانێت جۆرێک بێت لە بەرخۆدان لە دژی کۆلۆنیالیزمی کولتووری. ئەمەش یارمەتیدەرە بۆ پاراستنی هەمەجۆریی و هەستێکی بەهێزی خود و کۆمەڵ.

شارەزایی تەکنەلۆژی و دیجیتاڵی: لە بەرامبەر کۆلۆنیالیزمی دیجیتاڵیدا، خوێندەوار/ شارەزایی دیجیتاڵی و تێگەیشتن لە مافە دیجیتاڵییەکان زۆر گرنگە، شارەزابوون و خوێندەواربوون لەڕووی دیجیتاڵییەوە ڕێگە بە تاکەکان دەدات کە بە سەلامەتی بە تەکنەلۆژیادا بگەڕێن و نهێنی خۆیان بپارێزن و تەکنەلۆژیا بۆ سوودی خۆیان بەکاربهێنن.

بەشداری سیاسی: لە بەرامبەر فۆرمە جیاوازەکانی ناسیۆنالیزمدا، بەشداری سیاسی زۆر گرنگە، ئەمەش بریتییە لە تێگەیشتن لە ئەرکە مەدەنییەکان، مافەکان و بەشداریکردن لە پرۆسەی دیموکراسی وەک دەنگدان، ناڕەزایەتی ئاشتیانە، یان تەنانەت خۆکاندیدکردن بۆ پۆستە جیاوازەکان، ڕێگایەکە بۆ دڵنیابوون لەوەی کە دەنگ و بەرژەوەندییە جۆراوجۆرەکان نوێنەرایەتی دەکرێن.

ئایین چی پێشکەشی تاک دەکات؟

ڕۆڵی ئایین لە کۆمەڵگەی مرۆڤایەتیدا ناتوانرێت کەم بکرێتەوە، بەتایبەتی کاتێک ڕەچاوی ئەرکەکەی دەکرێت لە یارمەتیدانی تاکەکان بۆ گەشتکردن و مانەوە لە قۆناغەکانی گۆڕانکاری کۆمەڵایەتی-سیاسی چڕوپڕەکاندا، وەک لە سەردەمی کۆلۆنیالیزم و ناسیۆنالیزمدا، ئەم بابەتە لێکۆڵینەوەیەکی کراوە دەخاتە ڕوو کە چۆن ئایین بە ئاماژەیەکی تایبەت بە ئیسلام دەتوانێت ڕۆڵێکی سەرەکی بگێڕێت لە پێشکەشکردنی پشتیوانی تاک و کۆمەڵ، ڕێنمایی ئەخلاقی، فۆرمەکانی بەرخۆدان و میکانیزمەکانی ڕووبەڕووبوونەوە لە هەردوو سەردەمی کلاسیکی و هاوچەرخی کۆلۆنیالیزم و ناسیۆنالیزمدا، ئەو ڕۆڵە هەمەچەشنانەی کە ئایین لەم دۆخانەدا دەیگێڕێت.

بەدرێژایی مێژوو، کۆمەڵگە ئاینییەکان زۆرجار سیستەمێکی پشتیوانی کۆمەڵایەتی چارەنووسساز و هەستکردن بە سەربەخۆییان بۆ ئەو تاکانە دابینکردووە کە ڕووبەڕووی

واقیعە سەختەکانی دەسەڵاتی کۆلۆنیالیزم یان ستەمی ناسیۆنالیستی دەبنەوە، ئەو هێزەی کە لە ناسنامەی کۆمەڵایەتی و هاودەنگییەوە وەرگیرابوو زۆرجار وەک قەڵایەک پشتیوانی تاکی دەکرد، بەردەوامی بە بەرخودانی تاکەکانی لە قۆناغەکانی ململانێدا دەدا، لێرەوە دەگەینە ئەو ڕاستییەی کە ئیسلام وەک ئایینەکان تر هەستێکی بەهێزی کۆمەڵایەتی پێشکەش دەکات لە ڕێگەی چەمکی ئوممەت، یان کۆمەڵگەی موسڵمانی جیهانی، ئەم ناسنامە کۆمەڵایەتییە دەتوانێت سەرچاوەی دڵنەوایی و خۆڕاگری بێت، تاکەکان بتوانن بەرگەی فشارەکانی کۆلۆنیالیزم و ناسیۆنالیزم بگرن.

جگە لە پێشکەشکردنی پشتیوانی کۆمەڵایەتی، زۆرجار ئایینەکان چوارچێوەی ئەخلاقی دابین دەکەن کە ڕێنمایی پرۆسەکانی بڕیاردان دەکەن لە کاتی بارودۆخە ئاڵۆز و چالاکەکاندا، بنەما ئیسلامییەکانی دادپەروەری، خێرخوازیی و سەبر و ئارامگری، دەتوانن ڕێنمایی ئەخلاقی و ڕۆحی پێشکەش بە تاکەکان بکەن، یارمەتیان بدەن بەناو دۆخە ئاڵۆز و پشێوەکانی ستەمکاریی کۆلۆنیالیزم یان ناسیۆنالیستیدا بڕۆن، ئەم بنەمایانە دەتوانن هانی تاکەکان بدەن کە لە بەهاکانیاندا چەسپاو بمێننەوە، خاڵێکی گرنگی وەرچەرخان لە گێژاوەکاندا پێشکەش بە تاکەکان دەکان.

هەروەها ئایین دەتوانێت وەک سەرچاوەیەکی بەرخۆدان و داکۆکیکردن لە دژی دەسەڵاتە ستەمکارەکان مامەڵە بکات . بۆ نموونە ئیلاهیاتی ڕزگاریخوازی لە ئیسلامدا بنەما و وابەستەگی ئایینەکە بە شێوەیەک لێکدەداتەوە کە پشتگیری لە بەرەنگاربوونەوەی ستەم و نادادپەروەری دەکات، ئەم لێکدانەوەیە لە مێژوودا بزووتنەوەکانی دژە کۆلۆنیالیزم و لایەنگری دیموکراسی هان داوە، ڕۆڵی ئایین وەک کاریگەرێکی ڕاستەوخۆی گۆڕانکاری کۆمەڵایەتی-سیاسی بەهێزتر کردووە.

جگە لەوەش، بیروباوەڕ و پراکتیزە ئاینییەکان دەتوانن وەک میکانیزمی ڕووبەڕووبوونەوە خزمەت بکەن، کە خۆڕاگری دەروونی لە بەرامبەر ناخۆشییەکاندا دابین بکەن، پراکتیزە ڕۆحییەکانی ئیسلام، وەک نوێژ، ڕۆژوو و پشتبەستن بە خودا ، دەتوانن تاکەکان دڵنەوایی بدەن و ئیرادەیان بۆ بەرگەگرتنی بارودۆخە پڕ ئاڵەنگارییەکان بەهێزتر بکەن.

بەڵام ڕۆڵی ئایین لە چوارچێوەی کۆلۆنیالیزم و ناسیۆنالیزمدا بەشێوەیەکی یەکسان ئەرێنی نییە، هەروەها پراکتیزە و تێگەشتنی نادروستی ئایین ڕۆڵی هەیە لە ململانێ و چەوساندنەوە، بۆ نموونە ناسیۆنالیزمی ئایینی کە ئایین و ناسنامەی نەتەوەیی لەیەکتردا تێکەڵ دەبن، دەتوانێت هاندەری وەدەرنان و جیاکاریی و تەنانەت توندوتیژی بەرامبەر

بەو کەسانە بێت کە لە دەرەوەی گرووپی ئایینی و مەزهەبی باڵادەستن. بە هەمان شێوە ئایین لە دەرەوەی مانا و تێگەشتن و پراکتیزە ئەرێنییەکانی دەتوانرێت لەلایەن ئەو کەسانەوە بە هاوبەشی هەڵبژێردرێت کە دەیانەوێت فۆرمەکانی ستەمکارانەی کۆلۆنیالیزم یان ناسیۆنالیزم ڕەوایەتی پێبدەن، ئەمەش دەبێتە هۆی دابەشبوونی کۆمەڵایەتی و لێبوردەیی.

جگە لەوەش، لە سەردەمی کۆلۆنیالیزمدا، ئایین ڕۆڵی هەبووە لە بڵاوکردنەوەی بەها کولتووریی و ئایینییەکانی دەسەڵاتی کۆلۆنیالیزم، بەشداری لە ئیمپریالیزمی کولتووریی و سڕینەوەی بیروباوەڕ و پراکتیزە ڕەسەنەکاندا کردووە، بۆیەش ئەم دیوە تاریکە لە تێوەگلانی ئایینی لە کاروباری کۆلۆنیالیزمدا، بیرهێنانەوەیەکی تاریکە بۆ دووانەیی کاریگەریی ئایین.

بەڵام ئیسلام لەگەڵ ئەوەی وەک هەر ئایینێک لێکدانەوە و ڕۆڵی جۆراوجۆری هەیە لە سەرانسەری کولتوور و کۆمەڵە جیاوازەکاندا، ئاواش ڕۆڵی لە یارمەتیدانی مانەوەی تاکەکان لە ژێر کۆلۆنیالیزم و ناسیۆنالیزمدا بینیوە و دەتوانێت زۆر جیاواز بێت، بۆیە زۆر گرنگە لە کاتی لێکۆڵینەوە لە ڕۆڵی ئایین لەم شوێنانەدا، زەمینە مێژوویی و کۆمەڵایەتی و سیاسییە تایبەتەکان لەبەرچاو بگیرێن.

لە کۆتاییدا دەتوانین بڵێین ئایین دەتوانێت ڕۆڵێکی بەرچاو لە پشتیوانیکردنی تاکەکاندا لە هەردوو سەردەمی کلاسیک و هاوچەرخی کۆلۆنیالیزم و ناسیۆنالیزمدا بگێڕێت، ڕۆڵی فرەلایەنەیە، پشتگیری کۆمەڵ، ڕێنمایی ئەخلاقی، فۆرمەکانی بەرەنگاربوونەوە و میکانیزمەکانی ڕووبەڕووبوونەوە پێشکەش دەکات، بەڵام کاریگەرییەکەی دەتوانێت دابەشکەریش بێت، ململانێ گەورەتر بکات یان بەشداری بکات لە سڕینەوەی کولتووری. بەم پێیە، ڕۆڵی ئایین، لە چوارچێوەی کۆلۆنیالیزم و ناسیۆنالیزمدا، دیاردەیەکی ئاڵۆز و فرەلایەنە و دینامیکییە.

ئەنجام:

لە هەردوو سەردەمی کلاسیک و هاوچەرخی کۆلۆنیالیزم و ناسیۆنالیزمدا، ڕۆڵی تاکەکان تاڕادەیەکی زۆر بە پێگەی خۆیان لەناو ئەم پێکهاتانەدا دیاری دەکرێن، کە زۆرجار بەهۆی پێگەی ئابووریی و کۆمەڵایەتی و نەتەوە و ئایینیانەوە لە قاڵب دەدرێت، مانەوە و خۆڕاگری لەم چوارچێوەیانەدا پێویستی بە ڕێبازێکی فرەلایەنە هەیە، پەروەردە و هۆشیاری وا دەکات تاکەکان لەم سیستەمە تێبگەن و مافەکانیان لەناو خۆیاندا ڕوونبکەنەوە، لەکاتێکدا پەرەپێدانی کارامەیی و خۆبژێوی ئابووری جۆرێک لە بەرخۆدان لە دژی قۆرخکاریی ئابووری پێشکەش دەکات، تۆڕ و هاودەنگی هەستێکی کۆمەڵایەتی و پشتیوانی دابین دەکات، تاکەکان بەهێز دەکات بۆ داکۆکیکردن لە ماف و یەکسانی خۆیان. هاوکات شارەزایی دیجیتاڵی، لە بەرامبەر کۆلۆنیالیزمی دیجیتاڵیدا، تاکەکان بەهێز دەکات بۆ پاراستنی تایبەتمەندی خۆیان و بەکارهێنانی تەکنەلۆژیا بۆ سوودی خۆیان، لەگەڵ ئەوەشدا پاراستنی ناسنامەی کولتووری وەک بەرخۆدانێک لە دژی کۆلۆنیالیزمی کولتووری و ناسیۆنالیزم و پاراستنی فرەچەشنی و هەستێکی بەهێزی خود و کۆمەڵ کاردەکات، بەشداری سیاسی چالاک دڵنیایی دەدات کە دەنگ و بەرژەوەندییە جۆراوجۆرەکان لە بەرامبەر فۆرمەکانی جیاوازی ناسیۆنالیزمدا نوێنەرایەتی دەکرێن. بۆیەش، تێپەڕبوون بە دیمەنە ئاڵۆزەکانی کۆلۆنیالیزم و ناسیۆنالیزمدا پێویستی بە هاوسەنگییەکی هۆشیاریی و گونجاندن و بەرخۆدان و بەشداریکردن هەیە.

سەرچاوەکان

- Anderson, B. (2006). Imagined communities: Reßections on the origin and spread of nationalism. Verso books.
- Ashcroft, B., GrifÞths, G., & TifÞn, H. (2013). Post-colonial studies: The key concepts. Routledge: New York.
- Bernal, V. (2014). Nation as network: Diaspora, cyberspace, and citizenship. University of Chicago Press.
- Betz, H. G. (1994). Radical right-wing populism in Western Europe. Springer.
- Falola, T., & Heaton, M. M. (2008). Transition to British Colonial Rule, 1850–1903. A History of Nigeria, 85-109.
- Fanon, F. (2004). The wretched of the earth. 1961. Trans. Richard Philcox.

New York: Grove Press, 6.
- Fox, J., Sandler, S., & Sandier, S. (2004). Bringing religion into international relations (pp. 9-10). New York: Palgrave Macmillan.
- Fukuyama, F. (2019). Identity: The Demand for Dignity and the Politics of Resentment; Farrar Straus & Giroux: New York, NY, USA, 2018. Available online: Books. google. gr/books, 1-240.
- Gellner, E. (1983). Nations and Nationalism Cornell University Press. Ithaca NY.
- Hall, S. (1996). The West and the Rest: Discourse and Power. In S. Hall, D. Held, D. Hubert, & K. Thompson (Eds.), Modernity: An introduction to modern societies (pp. 184-227). Blackwell Publishers Ltd.
- Nkrumah, K. (1965). Neo-Colonialism: The Last Stage of Imperialism. Thomas Nelson & Sons, Ltd.
- Said, E. W. (1978). Orientalism. Pantheon Books: New York.
- Smith, A. D. (1991). National identity. University of Nevada Press. Originally published: London: Penguin Books
- Taylor, C. (1994). Multiculturalism: Examining the politics of recognition. Princeton University Press, 41 William St., Princeton, NJ 08540.
- Therborn, G. (2011). The world: A beginner›s guide. Polity Press.
- Tilly, C. (2005). Trust and rule. Cambridge University Press.
- Tölölyan, K. (1996). Rethinking diaspora (s): Stateless power in the transnational moment. Diaspora: A journal of transnational studies, 5(1), 3-36.
- Wimmer, A., & Glick Schiller, N. (2002). Methodological nationalism and beyond: nation–state building, migration and the social sciences. Global networks, 2(4), 301-334.

نووسینی: دڵشاد کاوانی

ناسیۆنالیزم و دەرهاویشتە خراپەکانی لە سەدەی بیست و یەکەمدا

ئەگەر مرۆڤایەتی سەر بە تاکە کولتوورێک بێت ئەویش مرۆڤبوونە کە پشکی شێری لە سەختی و دەردە هاوبەشەکانی لە سروشتەوە وەرگرتبێت، ئەی بۆچی نەتەوەکان بەگشتی و نەتەوە سەردەستەکانی وەک ئینگلیز و ئەمریکی و چین و ڕووسی و چەندین نەتەوەی دیکە مەیل و حەز و ئارەزووی ناسیۆنالیستی بەهێزیان هەیە؟ ئایا ناسیۆنالیزم دەتوانێ چارەسەرێک بێت بۆ ئەو سەختی و گرفتە بێ وێنانەی مێژووی مرۆڤایەتی تووشی هاتووە، یان تەنیا مەیلێکە بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی ئەو واقیعە تاڵەی کە مرۆڤایەتی بەدەستییەوە دەناڵێنێت و خەریکە هەموو بایۆسفێرەکە دەخاتە خوارەوە؟!

بۆ وەڵامدانەوەی ئەم پرسە، مرۆڤ سەرەتا دەبێت خورافاتێک بەپێچەوانەی باوەڕی باو لە جیهاندا پووچەڵ بکاتەوە، ناسیۆنالیزم بە جۆرێک لە جۆرەکان بەشێکی سروشتی و ئەبەدی نییە لە دەروونی مرۆڤدا، هەروەها لە تایبەتمەندییە بایۆلۆژییەکانی مرۆڤیشەوە سەرچاوەی نەگرتووە. ناسیۆنالیزم دیاردەیەکی تەواو کۆمەڵایەتییە، واتە هەستی دڵسۆزی مرۆڤە بۆ گرووپێکی کۆمەڵایەتی دیاریکراو، تەواوی ڕەفتارەکانی و تەنانەت جینەکانیشی دەگرێتەوە. مرۆڤ سەدان ساڵە وەک گرووپی کۆمەڵایەتی بچووک ژیاوە کە ئەندامێکی زۆر کەمی هەیە و هەستێکی بەهێزی ئینتیمایان هەیە. مرۆڤەکان بە ئاسانی دەتوانن دڵسۆز بن بۆ گرووپە بچووکە نزیکەکان وەک هۆز، خێڵ، یان کۆمەڵە خێزانییەکان. دڵسۆزی بۆ بوونێکی کۆمەڵایەتی کە لە ملیۆنان کەس پێکهاتووە کە بە مرۆڤایەتی تەواو نامۆن، لەگەڵ سادەیی و سروشتی مرۆڤدا ناگونجێت. دڵسۆزی بۆ جەستەیەکی کۆمەڵایەتی کە لە ملیۆنان کەس پێکهاتووە، ماوەیەکی زۆرە وەک دیاردەیەکی نوێ دەرکەوتووە، بە سەیرکردنی کێشەکە لە یاساکانی پەرەسەندنەوە، ناسیۆنالیزم دیاردەیەکی نوێیە، وەک ئەوەی دوێنێ بووە، چونکە بەڕاستی لە ڕوانگەی کۆمەڵایەتییەوە ئەستەمە بتوانین ئەمە بەدەست بهێنین.

مرۆڤەکان مەیلیان هەیە یەکە نەتەوەییەکان پێکبهێنن، چونکە تاکە خێڵێک ڕووبەڕووی کێشە و گرفت دەبنەوە کە زۆر لاوازن و ناتوانن بەشێوەیەکی سەربەخۆ مامەڵەیان لەگەڵدا بکەن. بۆئەوەی زیاتر تێبگەین، با سەرنجمان لەسەر ئەو هۆزانە بێت کە هەزاران ساڵ لەمەوبەر لە دەوروبەری ڕووباری نیلدا ژیاون: بژێوی ئەم هۆزانە تەنیا ڕووباری نیلە، بەرهەمەکانیان بە ئاوی ئەم ڕووبارە ئاودێری دەکەن، بەرهەمەکانیان بۆ شوێنەکانی دیکە دەگوازنەوە لە ڕێگەی نیلەوە، بەڵام نیل هاوپەیمانێکی متمانەپێکراو نەبوو. ئەگەر کەمتر باران ببارێت، خەڵک بەدەست برسێتییەوە دەناڵێنن، یان ئەگەر زیاتر باران ببارێت، ڕووباری نیل دەتەقێتەوە و لە ناوچەکە لافاو هەڵدەستێت، زەرەر و زیانیان پێ دەگەیێنێت، سەیر دەکەین کە هەر هۆزێک تەنها بەشێکی کەمی ڕووباری نیل خاوەندارییەتی دەکات و لە هەر هۆزێکیشدا تەنها چەند سەد ئەندامێک لە هۆزەکە کۆدەبنەوە و دەتوانرێت لە دۆخە

سەختەکانی وەک ڕووباری نیلدا پرسەکەیان کۆبکرێتەوە، تاکە ڕێگە بۆ خۆپاراستن و سوودبینین لە کۆنترۆڵکردنی ڕووباری بەهێزی نیل دروستکردنی کۆگایەک و هەڵکەندنی بوو بە قووڵایی سەدان کیلۆمەتر. ئەمەش یەکێکە لەو هۆکارانەی کە هۆزەکان وردە کۆببنەوە بۆ دروستکردنی گلدانەوە و بەنداو بۆ کۆنترۆڵکردنی ڕۆیشتنی ڕووبارەکان، بۆ دروستکردنی کۆگای خۆراک بۆ سالانێک لە برسێتی، هەروەها دروستکردنی تۆڕێکی گواستنەوە و پەیوەندیکردن کە بتوانێت هەموو بەشەکانی وڵات بەیەکەوە ببەستێتەوە بۆ دروستکردنی میللەتێکی یەک جەستەیی.

ناسیۆنالیزم دیاردەیەکی تەواو کۆمەڵایەتییە، واتە هەستی دڵسۆزی مرۆڤە بۆ گرووپێکی کۆمەڵایەتی دیاریکراو، تەواوی ڕەفتارەکانی و تەنانەت جینەکانیشی دەگرێتەوە.

سەرەڕای ئەم سوودانە، یەکخستنی خێڵەکان بۆ یەک دەوڵەت، چ لە ڕابردوو و چ لە ئێستادا ئاسان نەبووە. بۆئەوەی درک بە سەختی تێکەڵاوبوون لەگەڵ میللەتێکی لەو جۆرە بکەیت، لە خۆت بپرسە «ئایا من ئەم کەسانە دەناسم کە هاوبەشین؟ » تەنها پرسیارەکە بەسە بۆئەوەی دەمتوانی ڕۆژێکی تەواو بەسەر بەرم بەناوهێنانی سەدان ئەندامی بنەماڵەکەم و وردەکاری کەسایەتی و شتە چەقبەستووەکانیان و پەیوەندییەکانیان لەگەڵ یەکتردا بخەمەڕوو. لەبەرامبەردا دۆخەکە دەکەینە هەنووکەیی بۆ نموونە مەحاڵە من ناوی چل ملیۆن کەس بێنم کە وەک من هاوڵاتی کوردستانن، یاخود ناو ئەو ٨ ملیۆن کەسە بهێنم کە هاوڵاتی ئیسرائیلین وەک من هەڵگری یەک خواست و سیفەتن، سەرەڕای ئەم دۆخە، هەست دەکەم سەر بەو گرووپە مەجازییەم، بەجۆرێک لە جۆرەکان لە باب و باپیرانم لە کۆمەڵگەی سەرەتاییدا میراتم نەگرتووە.

ڕەنگە ئەوە هێزی ڕابردووی ئەم دواییە بووبێت، زانایانی بایۆلۆجی کە زانیارییەکی ئەناتۆمیان لەسەر مرۆڤ هەبوو، هەرگیز پێشبینی ئەوەیان نەدەکرد کە مرۆڤ توانای پەیوەندی کۆمەڵایەتی لەگەڵ ملیۆنان کەسی نامۆدا هەبێت. بۆئەوەی من بڕوا بەوە

بکەم کە دڵسۆز بم بۆ کوردایەتی یان عروبە و «ئیسرائیل» و ٨ ملیۆن هاووڵاتییەکەی، زایۆنیزم و دامەزراندنی سیستەمی پەروەردەی دەوڵەتی ئیسرائیل، دەزگاکانی تەبلیغی و میکانیزمی ئاڵا هەڵدان، ئاسایشی نەتەوەیی، سیستەمی تەندرووستی و خۆشگوزەرانی پێویست بوو.

ئەمەش بەو مانایە نییە کە پەیوەندییە نەتەوەییەکان لاوازن، سیستەمەکانی قەبارەی یەکجار زۆر ناتوانن بەبێ خۆشەویستی یان دڵسۆزی تەواوی نەتەوەیەک کار بکەن، شێوازە میانڕەوەکانی نیشتمانپەروەری لە گرنگترین دروستکراوەکانی مرۆڤن. ئەگەر من باوەڕم بەوە هەیە کە میللەتەکەمان میللەتێکی شەرافەتمەند و ڕەسەنە، بۆیە شایستەی دڵسۆزییە و بەرپرسیارێتی دیاریکراوم هەیە بەرامبەر بە ئەندامانی میللەتەکەم، ئەوا دەبێت ڕێز لە ئەندامانی ئەم میللەتە بگرم و قوربانییان بۆ بدەم. زۆر هەڵەیە کە وا بیر بکەینەوە کە ئێمە لە کۆمەڵگەیەکی لیبراڵدا دەژین کاتێک ناسیۆنالیزم کۆتایی دێت، ئەگەر بەم شێوەیە بیر بکەینەوە، کەواتە سیستەمی خێڵەکیمان دەوێت. لەکاتێکدا هێشتا وڵاتانی ئارام و دەوڵەمەند و پێشکەوتوو و لیبراڵی وەک سوید و ئەڵمانیا و سویسرا هەموویان وڵاتانێکن کە هەستێکی بەهێزی ناسیۆنالیزمیان هەیە.

ناسیۆنالیزمی و توندووتیژی

کێشەی جددی کاتێک سەرهەڵدەدات کە نیشتمانپەروەری میانڕەو بگۆڕێت بۆ ناسیۆنالیزمی توندڕەو و تەنانەت ڕەگەزپەرستی. لەبری ئەوەی باوەڕم بەوە هەبێت کە میللەتەکەم وەک گەلانی تر باشە، باوەڕم وایە کە نەتەوەکەم باڵاترە، تەنیا دەبێ دڵسۆز بم بۆ نەتەوەی خۆم و لەبەرامبەردا جگە لە نەتەوەکەی خۆم هیچ بەرپرسیارێتییەکم نییە بەرامبەر گەلانی تر. هەر کە نەتەوەیەک نەتەوەی خۆی بە باڵادەست و باڵاتر دەبینێت و بە چاوی سووک لە نەتەوەکانی تر دەڕوانێت، ئەمە سەردەکیشێت بۆ توندوتیژی و دواتر پێکدادان ڕوودەدات. لە سەرەتای زەمانەوە، ناسیۆنالیزم وەک هۆکارێکی سەرەکی شەڕ ڕەخنەی لێ گیراوە، پەیوەندی نێوان ناسیۆنالیزم و توندوتیژی بە هیچ شێوەیەک کاری نەکردووە بۆ سنووردارکردنی ناسیۆنالیزمی توندڕەو. لەڕاستیدا هەر نەتەوەیەک دەڵێت دەبێت سەربازی خۆی بەهێزتر بکات بۆئەوەی لە تەڵەی خیانەتکارانەی گەلانی دراوسێ دوور بکەوێتەوە. کاتێک زۆرینەی هاووڵاتیانی میللەتێک هەست بە ئارامیی و سەقامگیری لە ژیاندا دەکەن، خەڵک ئامادەیە بە خوێنی باجەکەی مانەوەی بدات.

لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا ئەم پەیماننامەیەی نێوان دەوڵەت و گەل بەڕاستی سەرنجڕاکێش بوو. هەرچەندە ناسیۆنالیزم بووە هۆی دروستبوونی ململانێی بێ وێنە و خوێناوی، بەڵام دەوڵەتە نەتەوەییەکان شارەزا بوون

لە بنیاتنانی سیستەمی گشتگیری بەرفراوانی تەندروستی و پەروەردە و هاوکاری کۆمەڵایەتی و خزمەتگوزارییە تەندروستییە گشتییە نیشتمانییەکان ئازارەکانی هیندییە سوورەکان و ڕەشپێستەکانی ئەفریقیا و هۆلۆکۆست و ڤێتنام و هیرۆشیما و هەڵەبجە و بۆسنە و هێرزەگۆڤینگ و پاسشێندایل و یورگنیان لەبیر کرد.

لە ساڵی ١٩٤٥دا هەموو شتێک گۆڕا و چەکی ئەتۆمی پرسی نەتەوەیی لە بەرنامەی کار دەرهێنا، دوای ڕووداوی هیرۆشیما خەڵک هەستیان بە نیگەرانی کرد لەوەی کە ناسیۆنالیزم دەبێتە هۆی شەڕی ئەتۆمی نەک شەڕی ئاسایی. ترسی لەناوچوونی تەواوەتی نەتەوەیەک بە چەکی ئەتۆمی مێشکی مرۆڤی کردەوە و شتێک ڕوویدا کە بە بۆمبی ئەتۆمی نەدەکرا ڕووبدات: ناسیۆنالیزم گەڕابووەوە ناو قەپێلکی خۆی، چۆن لە مێژووی کۆندا خەڵکی بیابان کە لە حەوزی نیلدا دەژیان، دڵسۆز بوون بۆ هۆزەکەیان و هەوڵیان دەدا بۆ گەورەترکردنی شانشینەکەیان، چونکە خەڵکی بیابانیش پێیانوابوو کە بەم کارە لە مەترسییەکانی ڕووباری نیل ڕزگاریان دەبێت.

بەکاربردنی هەستی ناسیۆنالیزمی بۆ بەناوبانگترین بانگشەی هەڵبژاردنی سیاسی لە مێژوودا

لەکاتی بانگەشەی هەڵبژاردنی سەرۆکایەتی ساڵی ١٩٦٤ی لیۆنار بی جۆنسن، سەرۆکی پێشووی ئەمریکا، ڕیکلامی بەناوبانگی «بالۆن» کە یەکێک بوو لە هەڵمەتە سەرکەوتووەکانی هەڵبژاردن کە بۆ یەکەم جار لە مێژووی تەلەفزیۆنی پەخش کرا. لە سەرەتای ڕیکلامەکەدا، کچێکی بچووک خەریکی ژماردنی گەڵاکانی سوسنێکی دۆڵە، بەڵام لە ژماردنی (١٠)دا گوێی لە دەنگی پیاوێک دەبێت، کچەکەش لە (١٠)ەوە دەست دەکات بە ژماردنەوەی بۆ خوارەوە وەک ئەوەی گوێی لە دەنگی ناوکی بێت بۆمبێک کە دەخرێتە خوارەوە، کاتێک کچەکە دەگاتە ژمارەی سفر زەویش سفر دەبێتەوە، شاشەکە درەوشاوەیی بۆمبێکی ئەتۆمی دەردەخات و جۆنسۆن سەرۆکی هەڵبژێردراوی ئەمریکا دەردەکەوێت قسە بۆ گەلی ئەمریکا دەکات و دەڵێت: دوو بژاردەمان هەیە: یان جیهانێکی تاریکی دروست دەکەین کە هەموو منداڵەکانی خودا ناتوانن بژین، یان خۆشمان دەوێن، یان ئێمە دەمرین.

بەهۆی ئەمەوە ناسیۆنالیزم لە سەردەمی جەنگی ساردا زاڵ نەبوو بەسەر سیاسەتی نێودەوڵەتیدا و جیهانگیری وەک ڕەوتی باڵادەست لە کۆتایی جەنگی ساردا سەیر دەکرا. لە بەرامبەردا ناسیۆنالیزم باس لەوە کراوە کە وڵاتانی لاواز لە دانیشتووانەکەیان بێ ئاگا دەمێننەوە، یان تەنانەت دەبنە پاشماوەی سەردەمی سەرەتایی. بەڵام ڕووداوەکانی ئەم چەند ساڵەی دوایی ئەوە دەردەخەن کە ناسیۆنالیزم نەک تەنها لە لای ڕووسیا و چین و فارس و عەرەب و هیندستانییەکان هەیە، بەڵکو لەنێو هاووڵاتیانی ئەورووپی و ئەمریکیدا کاریگەری خۆی لەدەست نەداوە. نامۆبوون بە کاریگەرییە نامرۆڤانەکردنی سەرمایەداری

و نیگەرانی ئایندەی سیستەمی تەندروستی و پەروەردە و چاودێری کۆمەڵایەتی، مرۆڤەکان لە سەرانسەری جیهاندا بەدوای دڵنەوایی لە ناسیۆنالیزمدا دەگەڕێن. بەڵام ئەو پرسیارەی کە جۆنسۆن لە ڕیکلامی ڕۆژدا کردوویەتی، سەیر دەکەین کە ئەمڕۆ لە ساڵی ١٩٦٤دا ڕەواترە. ئایا دەتوانین جیهانێک دروست بکەین کە مرۆڤەکان لە ئارامیدا بژین یان جیهانێکی تاریکی؟ ئایا جۆن بایدن، ڕیشی سوناکە، ڤلادیمێر پوتین، ئۆلاف شولتز و ئەندامانی کابینە سیاسییە فەرمانڕەواکان دەتوانن بە بەئاگاهێنانەوەی هەست و هۆشی نەتەوەیی جیهان ڕزگار بکەن؟ یان ناسیۆنالیزمی سەرهەڵدانەوە تاکە چارەسەرە بۆ ئەو کێشە جیهانییانەی کە ڕووبەڕوومان دەبێتەوە؟

هاوسەنگی ئەتۆمی بۆ مانەوەی ناسیۆنالیزم

سەرەتا با سەرنجمان لەسەر شەڕی ئەتۆمی بێت، ئەو دوژمنەی مرۆڤایەتی بە تەواوی لێی ئاگادارە، کاتێک ڕیکلامی «بالۆن» لە ساڵی ١٩٦٤ بڵاوکرایەوە، دوو ساڵ دوای قەیرانی ئەتۆمی کوبا، شەڕی ئەتۆمی بە هەڕەشەیەکی گەورە دادەنرا. هەم شارەزایان و هەم مرۆڤی ئاسایی لە دڵەڕاوکێیەکی قووڵدا دەژیان، چونکە دەسەڵاتیان نەبووە ڕێگری لە لەناوچوونی مرۆڤایەتی بکەن، پێیانوابوو شەڕی سارد دەبێتە هۆی لەناوچوونی جیهان. بە تێپەڕبوونی کات مرۆڤایەتی تاڕادەیەکی دیاریکراو کێشەی ئەتۆمی یەکلایی کردەوە و یەکێتی سۆڤیەت و ئەورووپییەکان و چین نەخشەی سیاسی ماوەی هەزار ساڵی ڕابردووی پراکتیزە جیۆپۆلەتیکییەکانیان گۆڕی و بەبێ خوێنڕشتنی زۆر کۆتاییان بە جەنگی سارد هێنا و لە ئەنجامدا سیستەمێکی نوێی نێودەوڵەتی هاتەکایەوە و بووە سەرەتای سەردەمێکی ئاشتی.

بەوەش نەک هەر شەڕی ئەتۆمی ڕووینەدا، بەڵکو ڕێژەی هەموو جۆرە شەڕێک وەک یەک دابەزی. لە ساڵی ١٩٤٥ەوە لە ئەنجامی دەستدرێژی ئاشکرا سنوورەکان کێشرانەوە و زۆرێک لە وڵاتان وازیان لە بەکارهێنانی شەڕ وەک ئامرازێکی سیاسی فەرمی هێنا. بەپێچەوانەی شەڕە بەردەوامەکانی عێراق و سوریا و ئۆکرانیا و ناوچە پڕ لە کێشەکانی دیکە، لە ساڵی ٢٠١٦دا، کەمترین کەس بەهۆی توندوتیژیی و ململانێی دروستکراوی مرۆڤەوە گیانیان لەدەستداوە بە بەراورد بە نەخۆشییەکانی شێرپەنجە و قەڵەویی و ڕووداوی هاتوچۆ و خۆکوشتن. کەواتە زیادەڕەوی نابێت ئەگەر بە گەورەترین دەستکەوتی سیاسیی و ئەخلاقی سەردەمی ئێمە ناوی بهێنین.

بەداخەوە ئێمە ئەم سەرکەوتنەمان بەشتێکی ئاسایی وەرگرتووە، تەنانەت خوومان پێیەوە گرتووە. هەر ئەمەشە وایکردووە مرۆڤ یاری بە ئاگر بکات، لە ئێستادا ڕووسیا و ئەمریکا سەرقاڵی پێشبڕکێیەکی نوێی چەکی ئەتۆمین، ئامێری نوێی قیامەت دادەڕێژن کە

ساڵانێک سەرکەوتنی بەزەحمەت بەدەستهێنراومان هەڵدەوەشێنێتەوە و دەمانکێشێتەوە بۆ لێواری چەکداماڵینی ئەتۆمی. لە پرۆسەکەدا مرۆڤەکان یان نیگەرانییەکانیان لەدەستدا و دەستیان کرد بە خۆشەویستی بۆمب، یان لەبیریان چووە کە ئالنگارییە مرۆڤایەتییەکان بوونیان هەیە.

هەر لە بەرنامەی ئەتۆمییەوە هەتا دەرچوونی بەریتانیا لە یەکێتی ئەوروپا، زۆر بابەتی گەورە لە دەوری ئابووری و کۆچکردن مشتومڕیان لەسەر دەکرێت، بەڵام ڕۆڵی یەکێتی ئەوروپا لە ئاشتی جیهانیدا تاڕادەیەکی زۆر پشتگوێ خراوە. دواجار فەرەنسی و ئەڵمان و ئیتاڵی و ئینگلیز دوای سەد ساڵ کۆمەڵکوژییەکی دڕندانە، میکانیزمێکی گەورەیان بۆ خەڵکی کیشوەرەکە دروست کرد تاکوو بە ئارامی و یەکگرتوویی بژین، بەڵام گەلی بەریتانیا دژایەتی ئەو میکانیزمەیان کرد و بەدوای ڕێگەیەکدا دەگەڕان بۆئەوەی بچنە دەرەوە.

زۆر قورس بوو ڕژێمێکی نێودەوڵەتی دروست بکرێت کە ڕێگری لە شەڕی ئەتۆمی بکات و ئاشتی جیهانی بپارێزێت. ئەم ڕژێمە دەبوو لەگەڵ گۆڕانی بارودۆخی جیهاندا بگونجێندرێت، وەک کەمتر پشتیوانی ئەمریکا و ڕۆڵی زیاتر بۆ وڵاتانی دەرەوەی بلۆکی ڕۆژئاوایی وەک ئێران و هیندستان و چین و ڕوسیا و کۆریای باکوور. بەڵام ڕووخاندنی ئەم دەسەڵاتە و گەڕانەوە بۆ ڕژێمێکی ناسیۆنالیستی وەک قومارێکی نابەرپرسانە وایە. گەلان لە سەدەی نۆزدەهەمدا بە سەرکەوتوویی گەمەی ناسیۆنالیزمیان ئەنجامدا پێش ئەوەی شارستانیەتی مرۆڤایەتی، سەردەمی پێش هێرۆشیما لەناوببەن. لەو کاتەوە چەکی ئەتۆمی بەتەواوی سروشتی شەڕ و سیاسەتی گۆڕی. مانەوەی مرۆڤ لە ئەگەری زانینی چۆنییەتی بەرزکردنەوەی یۆرانیۆم و پلۆتۆنیۆم پەیوەستە بە گرنگیدان بە ڕێگریکردن لە شەڕی ئەتۆمی، نەوەک بە بەرژەوەندی هەر نەتەوەیەک. پێویستە لە هەموو شوێنێک لە ناسیۆنالیستە هەستیارەکان بپرسین کە هاوار دەکەن «نیشتمانمان باشترینە» کەچی وڵاتەکەیان بەبێ هاوکارییەکی بەهێزی نێودەوڵەتی ناتوانێت خۆی لە مەترسییەکانی چەکی ئەتۆمی بپارێزێت.

کێشە ئیکۆلۆژییەکان

لە ساڵانی داهاتوودا مرۆڤایەتی ڕووبەڕووی کێشەیەکی تری وجودی دەبێتەوە کە جگە لە شەڕی ئەتۆمی، لە ساڵی ١٩٦٤دا لە هەگبەی سیاسیدا نەبووە، ئەویش قەیرانی ئیکۆلۆژییە. مرۆڤ هەموو هەوڵێک دەدات بۆ تێکدانی هاوسەنگی ئیکۆلۆژی جیهان، بە تێپەڕبوونی کات سەرچاوەی زیاتر و زیاتر لە سروشت دەردەهێنێت، بەڵام بڕێکی زۆر پاشماوە و ژەهر لە سروشتدا بەجێدەهێڵێت، پێکهاتەی زەوی و ئاو و بەرگەهەوا لەناو دەبات. ئێمە هیچ بیرۆکەیەکمان نییە کە چەندە خراپ ئەو هاوسەنگییە ئیکۆلۆژییە

ناسکەمان تێکداوە کە لە ماوەی ملیارەها ساڵدا کۆبووەتەوە. بۆ نموونە فسفۆڕ لە پیتاندندا بەکاردێت، فسفۆڕ پێویستە بۆ گەشەکردنی ڕووەک، بەڵام ئەگەر زیادەڕۆیی بەکاربهێنرێت دەتوانێت ببێتە ژەهراویبوونی. ئەمڕۆ کێڵگە چێنراوەکان بەشێوەیەکی دەستکرد دەپیتێنرێن و بڕێکی زۆر لە فسفۆڕ بەکاردەهێنن، کشتوکاڵی پیشەسازیش لەسەر بنەمای پیتاندنی دەستکرد دامەزراوە. بۆ نموونە جووتیارێک کە لە ناوچە نزمەکاندا گەنمەشامی دەچێنێت، ڕەنگە بەبێ ئەوەی بزانێت ببێتە هۆی کوشتنی ماسی لە کەنداوی مەکسیک.

لە ئەنجامی ئەم چالاکییە کشتوکاڵیانەدا زەوییە کشتوکاڵییەکان لەناو دەچن و جۆرەکانی ئاژەڵ و ڕووەک نامێنن و ئیکۆسیستەمی بەرفراوانی وەک خەمۆکی گەورەی ئوسترالیا و دارستانەکانی ئەمازۆن مەترسی لەناوچوونیان لەسەرە، هەزاران ساڵە مرۆڤ زیانی گەورە بە ئیکۆلۆژی دەگەیەنێت، بەواتایەکی تر مرۆڤ بکوژی ئیکۆلۆژیایە. لە ڕابردوودا مرۆڤ زیانێکی کەمی بە ئیکۆلۆژیا گەیاندووە، بەڵام ئێستا خەریکە زیانێکی بەرفراوان و جددی دەگەیەنێت. ئەگەر مرۆڤایەتی بەم ڕێگەیەدا بڕوات، نەک هەر جۆرییەتی لەدەست دەدات، بەڵکو مێژووی کولتووری ئێستاش لەناو دەبات.

ئەو دیاردەیەی زۆرتر ئێمە نیگەران دەکات گۆڕانی کەشوهەوایە. مرۆڤ سەدان هەزار ساڵە بوونی هەیە و لە پرۆسەکەدا چەندین سەردەمی سەهۆڵین و قۆناغی گەرمی تێپەڕاندووە. بەڵام کشتوکاڵ و شار و کۆمەڵگە ئاڵۆزەکان زۆر درێژەیان نەکێشاوە، زیاتر لە ١٠ هەزار ساڵ لەمەوبەر، ناوی ئەو قۆناغە هۆلۆسینە، لەم ماوەیەدا کەشوهەوای جیهان جێگیر بوو، تەنانەت گۆڕانکارییەکی بچووک لە سەردەمی هۆلۆسیندا دەبێتە هۆی کێشە و گرفتی بێ وێنە، هەرچەندە مرۆڤ ڕۆژێک توانای دروستکردنی شارستانیەتی گەورەی دەبێت، بەڵام حەتمییە کە زۆر کەس لە پرۆسەی بنیاتنانی شارستانیەتدا دەمرن.

ناکرێت بێ خەم بین و بڵێین شەڕی ئەتۆمی کە هەموومان بۆ دۆزەخ ڕادەکێشێت لە داهاتوودا ڕوونادات، بەڵام لە ئێستادا لەوە خراپتر ڕووبەڕووی دیاردەیەکی ترسناکی وەک گۆڕانی کەشوهەوا دەبینەوە. بەباشی دەزانرێت کە چالاکییەکانی مرۆڤ بەتایبەتی دەردانی گازە ژەهراوییەکانی وەک دووەم ئۆکسیدی کاربۆن بە خێرایی کەشوهەوای جیهانی دەگۆڕێت. هێشتا نازانرێت پێش ئەوەی دارمانێکی نەگەڕاوە ڕوویدات، چەندە گازی ژەهراوی زیاتر دەتوانرێت بۆ بەرگەهەوا ئازاد بکرێت. بەڵام بەپێی متمانەپێکراوترین بەڵگەی زانستی کە لەبەردەستماندایە، لە ٢٠ ساڵی داهاتوودا ئەگەر بڕی ئەو گازە ژەهراوییانەی کە دەدرێنە بەرگەهەواوە کەم نەکرێتەوە، تێکڕای پلەی گەرمی جیهانی ٢ پلە بەرز دەبێتەوە، بیابانەکان فراوان دەبن، هەروەها سەهۆڵبەندانەکان فراوانتر دەبێت.

نەبوونی دەبێتە هۆی کارەساتی سروشتی سەخت وەک بەرزبوونەوەی ئاستی دەریا

و زریان و زریانی تایپینگ. لە ئەنجامی ئەم گۆڕانکارییانەدا کێڵگە کشتوکاڵییەکان وێران دەبن و شارەکان دەبن بەژێر لافاوەوە و بەشێکی زۆری خەڵی جیهان ئاوارە دەبن و خەڵکانێکی ئێجگار زۆری کۆچبەر ناچار دەبن بەدوایماڵی نوێدا بگەڕێن.

بەکورتی، ئێمە لە زۆر ڕووەوە تا دێت بێدەسەڵات تر دەبین، تەنانەت ئەگەر ڕێژەی دەردانی گازی ژەهراوی بۆ ناو بەرگەهەوا دوای ئەو گۆڕانکارییانەی کە لە سەرەوە باسمان کرد تاڕادەیەک کەم بکرێتەوە، ئەوا ناتوانرێت کەشوهەوا بگەڕێنرێتەوە بۆ دۆخەکەی خۆی. بۆ نموونە لەگەڵ گەرمبوونی زەوی، سەرپۆشە سەهۆڵییەکانی جەمسەرەکان دەتوێنەوە و کەمتر تیشکی خۆر لە ڕووی زەوییەوە بۆ بەرگەهەوا ڕەنگ دەداتەوە، لە ئەنجامدا هەسارەکە گەرمی کەمتر هەڵدەمژێت، ئەمەش دەبێتە هۆی بەرزبوونەوەی پلەی گەرمی زیاتر و سەهۆڵبەندانەکان خێراتر دەتوێنەوە. ئەگەر ئەم دۆخە بگاتە قۆناخێکی خراپتر، ئەوە ناتوانرێت بوەستێنرێت و هەموو سەهۆڵبەندانەکانی ناوچە جەمسەرییەکان تەنانەت بەبێ بەکارهێنانی وزەی مرۆڤ وەک خەڵوز و گازی سروشتیش دەتوێتەوە. بۆیە نابێت تەنها مرۆڤایەتی مژوولی توێژینەوە و لێکدانەوە بێت بۆ ئەوەی بە قووڵی لە کێشەکە تێبگات، بەڵکو دەبێت کاری کردەیی بکات، ئەگەرنا مرۆڤایەتی لە ئەگەری دارمانی ژینگەدا دەمێنێتەوە.

بەداخەوە لە ساڵی ٢٠١٨ەوە ڕێژەی بەرچاو گازە ژەهراوییەکان بۆ ناو بەرگەهەوا لە زیادبووندایە. دەبێت مرۆڤایەتی دەستبەجێ واز لە بەکارهێنانی سووتەمەنی بەردینی بهێنێت، ئەمەش کارەساتی قورسی لێ دەکەوێتەوە ئەگەر بەردەوام بێت لە بەکارهێنانی. لەکاتێکدا مرۆڤایەتی ناتوانێت لە ئێستادا بە جۆرێک لە جۆرەکان دەستبەرداری سووتەمەنی بەردینی ببێت، نەوەک چەند ساڵی داهاتوو یان سەدەیەکی دیکە. بەداخەوە: بەهۆی دابەشبوونی هەژموونی ناسیۆنالیستییەوە وڵاتەکان بۆ پێشبڕکێی سەرداریەتی و پێشخستنیان «مرۆڤەکان لە ئێستاوە ئالوودەی سووتەمەنی بەردینی بوون.» سەرباری زانینی مەترسییەکان ئاسان نەبووە بۆی وازی لێبهێنێت.

لێرەوە زانیمان ناسیۆنالیزم تا چەند مەترسیدارە؟ ئایا ناسیۆنالیزم دەتوانێت مەترسییە ئیکۆلۆژییەکان لەناو ببات؟ ئایا نەتەوەیەکی زلهێز دەتوانێت بە تەنیا مامەڵە لەگەڵ گەرمبوونی جیهان بکات؟ سەیر نییە هەندێک وڵات زنجیرەیەک سیاسەتی سەوزایی جێبەجێ دەکەن کە پەرە بە ئابووریی و ژینگە دەدات، بۆچی حکومەتەکانیش باج و سزا لەسەر ئەو کەسانە دانانێن کە گازی ژەهراوی دەکەنە بەرگەهەواوە؟ پێویستە گرنگی بە جێبەجێکردنی یاساکانی ژینگە بدەین لەبری سیستەمی پیشەسازی کە ژینگە پیس دەکات وزەی نوێبووەوە پێویستە سیستەمی پیشەسازی گونجاو دابنرێت.

پێشکەوتنی تەکنەلۆجیا دەتوانێت سوودێکی گەورەی هەبێت لە بوارەکانی تر جگە لە وزە، وەک بەرهەمهێنانی دانەوێڵە و برنج و ڕۆن و «گۆشتی پاک»، کە ئەمڕۆ یەکێکە لە هۆکارە سەرەکییەکانی گەرمبوونی جیهان جگە لەوەی زیان بە ملیارەها ئاژەڵ دەگەیەنێت، بەپێی ڕاپۆرتێکی نەتەوەیەکگرتووەکان لە ساڵی ٢٠١٣، بەرهەمهێنانی یەک کیلۆ گۆشتی مانگا ١٥ هەزار لیتر ئاوی دەوێت، بۆ بەرهەمهێنانی یەک کیلۆ پەتاتە پێویستی بە ٢٨٧ لیتر ئاو هەیە.

ئەگەر هاوڵاتیانی وڵاتانی تازەپێگەیشتووی وەک چین و بەرازیل واز لە خواردنی پەتاتە بهێنن و بگۆڕدرێن بۆ خواردنی گۆشت، ئەوا فشارەکان لەسەر ژینگە زیاتر دەبن. زۆر ئەستەمە ڕۆژهەڵاتییەکان و چینی و بەڕازیلییەکان دەستبەرداری گۆشتی مانگا و هەمبەرگەر و پیتزا بن و لەوەش قورسترە ئەمریکییەکان و ئەڵمانییەکان دەستبەرداری بن.

چی دەبوو ئەگەر ئەندازیاران ئەو تەکنەلۆژیایەیان دۆزیبێتەوە کە گۆشت لە خانەکانەوە بەرهەم دەهێنێت؟ ئەگەر دەتەوێت هەمبەرگەر بخۆیت، دەتوانیت هەمبەرگەر بەرهەمبهێنیت لەبری ئەوەی ماوەیەکی زۆر بەسەر بەخێوکردنی مانگایەکی گەورە و جووڵاندنی هەزاران کیلۆمەتردا بەسەر بەریت. ڕەنگە شتێک لە فیلمێکی زانستی خەیاڵی دەربچێت، بەڵام وا نییە، یەکەم هەمبەرگەری پاک لە جیهاندا لە ساڵی ٢٠١٣ بەرهەم هێنرا و تاقیکرایەوە، کە نرخی ٣٣٠ هەزار دۆلار بوو. چوار ساڵ لێکۆڵینەوە و کارکردن تێچووی بۆ هەر هەمبەرگەرێک بۆ ١١ دۆلار دابەزاندووە و دە ساڵ لەمەودوا پێشبینی دەکرێت گۆشتی خاوێن بەرهەمهێنراوی پیشەسازی کەمتر بێت لە گۆشتی خاو. ئەگەر ئەم تەکنەلۆجیایە پەرەی پێبدرێت، لەوانەیە ملیارەها ئاژەڵ لە سەربڕین ڕزگار بکات و بە ملیارەها کەسیش لە بەدخۆراکی ڕزگار بکات، هەروەها ڕێگری لە زیانەکانی ئیکۆلۆژی بکات، وەلێ ئەمە ڕوون نییە گرفتێکی دیکە بۆ سروشت دەهێنێتە پێشەوە یاخود نا.

لەکاتێکدا حکومەت و کۆمپانیا و تاکەکان ناتوانن هیچ کارێک بکەن بۆ ڕێگریکردن لە گۆڕانی کەشوهەوا. گۆڕانی کەشوهەوا تەنها کێشەی وڵاتێک نییە، بەڵکو کێشەیەکی جیهانییە. بەداخەوە چارەنووسی کەشوهەوامان بە هەڵەکانی کەسێک دیاری دەکرێت کە لە بەشێکی تری جیهان دەژییێت. تەنانەت ئەگەر کۆماری کیریباتی کە وڵاتێکی دوورگەییە لە زەریای هێمن، دەردانی دووەم ئۆکسیدی کاربۆن بۆ سفر کەم بکاتەوە، ئەوا کێشەکە چارەسەر نابێت ئەگەر وڵاتانی دیکەش هەمان کار نەکەن، هەرچەندە هەموو خانوویەک لە چاد پانێڵی خۆری لەسەر سەقفەکەی دانراوە، بەڵام هێشتا چاد بیابانێکە بەهۆی سیاسەتی ژینگەپارێزی نائاگا و نابەرپرسانەی خەڵکی دیکە.

کردەوەی سەربەخۆی وڵاتان سەبارەت بە گۆڕانی کەشوهەوا زۆر مەترسیدارترە

لە مەترسی شەڕی ئەتۆمی، چونکە شەڕی ئەتۆمی گشتی هەموو گەلان لەناو دەبات، دەوترێت هەموو گەلان پێویستە سەرنجیان لەسەر ڕێگریکردن لەم مەترسییە بێت. لەکاتێکدا گەرمبوونی جیهان کاریگەری جیاوازی دەبێت لە وڵاتانی جیاوازدا، بەڵام ڕەنگە هەندێک وڵاتی وەک ڕووسیا سوود لەم دۆخە وەربگرن، ڕووسیا تاڕادەیەک شاری کەنار دەریای کەمی هەیە و کەمتر نیگەرانی بەرزبوونەوەی ئاستی دەریایە بە بەراورد بە چین و کیریباتی. بەرزبوونەوەی پلەکانی گەرما دەتوانێت چاد بەجێبهێڵێت و سیبیریا بکاتە کۆگای گەنمی جیهان.

بە هەمان شێوە ڕەنگە هەندێک وڵات زیاتر سەرنجیان لەسەر سەرچاوەی وزەی نوێبووەوە بێت لەبری سووتەمەنی بەردینی، وڵاتانی وەک چین و ژاپۆن و کۆریای باشوور بڕێکی زۆر نەوت و گازی سروشتی لە دەرەوەی وڵاتەوە هاوردە دەکەن و ئەم وڵاتانە تاڕادەیەک وابەستەی سەرچاوەی وزەی بیانی ماونەتەوە، ئەگەر ئەم وڵاتانە سەرنجیان لەسەر وزەی نوێبووەوە بێت، ئەوا لە پشتبەستن بە وزەی دەرەکی ڕزگاریان دەبێت، ئابووری ڕووسیا، عێراق و ئێران و کوێت و سعودیە پشت بە هەناردەکردنی نەوت و گاز دەبەستێت. ئەگەر وڵاتانی هاوردەکاری وزە لەم وڵاتانەوە بگۆڕدرێن بۆ وزەی نوێبووەوە، ئابووری ئەم سێ وڵاتە دەڕووخێت.

هەر لەبەر ئەم هۆکارە، وڵاتانی وەک چین، ژاپۆن و کیریباتی نیگەرانن لە کەمکردنەوەی دەردانی دووەم ئۆکسیدی کاربۆن، لەکاتێکدا ڕەنگە وڵاتانی وەک ڕووسیا، ئێران و سعودیە دوودڵ بن لەو کارە، تەنانەت لە وڵاتانی وەک ئەمریکا کە بەهۆی گەرمبوونی جیهانەوە زیانێکی زۆریان پێدەگات، چەندین تاک و ڕەوت هەن کە مەترسییەکانی پشتگوێ دەخەن، بۆ نموونە لە مانگی یەکی ساڵی ٢٠١٨ ئەمریکا باجی ٣٠٪ی دیکەی خستە سەر پانێڵە خۆر و ئامێرە خۆرەکانی هاوردەکراو بۆ پشتگیریکردن لە خاوەنکارە خۆرەکانی ئەمریکا لە بەرامبەر بەکارهێنانی وزەی نوێبووەوە.

بۆمبی ئەتۆمی شتێکی زۆر مەترسیدارە و ناتوانرێت پشتگوێ بخرێت، ڕاستە مەترسییەکانی بۆمبی ئەتۆمی ئاشکرا و ئاسانن بۆ بینین، بەڵام مەترسی گەرمبوونی گۆی زەوی شاراوەیە، دەرئەنجامەکانیش زۆر جددی دەبن و ماوەیەکی زۆری دەوێت تا کاریگەرییەکانی نەهێڵرێت. هەر لەبەر ئەم هۆکارە، کاتێک گرنگی چارەسەرکردنی کێشە ژینگەییەکان دێتە بەرنامەی کار، یەکسەر ناسیۆنالیستەکان دژایەتی دەکەن و دەڵێن کە ماوەیەکی زۆری دەوێت، بۆیە بابەتی گرنگی دیکە هەیە کە دەبێت چارەسەر بکرێن. تەنانەت ڕەنگە هەندێک لە ناسیۆنالیستە توندڕەوەکان چاویان لە دیاردەیەکی

مەترسیداری وەک گەرمبوونی جیهان دابخەن. بەڕێکەوت نییە کە چینە کۆمەڵایەتییەکان کە زۆرترین گومانیان لە گەرمبوونی جیهان هەیە، ڕاستی ناسیۆنالیستین. ناتوانیت شایەتحاڵی کۆمۆنیستێک بیت کە پەیامێک بەوشێوەیە بڵاو بکاتەوە کە «گۆڕانی کەشوهەوا داهێنانێکی چینییە». لەبەرئەوەی دیاردەی گەرمبوونی گۆی زەوی کێشەیەکی جیهانییە، مەحاڵە میللەتێک یان وڵاتێک لەسەر خۆی چارەسەرێک بدۆزێتەوە، بۆیە هەندێک نەتەوە یان وڵاتان تەنانەت دان بەبوونی دیاردەیەکی لەو شێوەیەدا نانێن.

کێشەی تەکنەلۆژی

ڕەنگە هەمان داینامیکی و فاکتەرەکان ناسیۆنالیزم لە گەورەترین هەڕەشە و مەترسییەکانی سەدەی بیست و یەک بێبەش بکەن، هەروەها دژە ژەهری پێشکەوتنی تەکنەلۆژی. وەک لە بەشەکانی پێشوودا ئاماژەمان پێدا، تەکنەلۆجیای زانیاریی و بایۆتەکنەلۆژیا سیناریۆی کارەساتبارەکانی وەک دیکتاتۆری دیجیتاڵی و ناکارامەیی گشتیی لێدەکەوێتەوە. کەواتە، ئایا ناسیۆنالیزم دەتوانێت چارەسەری هەبێت، یان چارەسەرێک بێت بۆ ئەو کێشانە؟

لەڕاستیدا نەک ناسیۆنالیزم چارەسەرێک نییە، دەوڵەتی نەتەوەیی زۆر لاوازە بۆ ئەوەی کێشەیەکی جیهانی وەک گۆڕانی کەشوهەوا چارەسەر بکات. چونکە ئەمە کاری توێژینەوە و پەرەپێدان لە دەستی یەک وڵاتدا نییە، تەنانەت وڵاتێکی فرانتەیشناڵی وەک ئەمریکاش ناتوانێت بە تەنیا چارەسەری بکات. ئەگەر حکومەتی ئەمریکا کۆرپەلە مرۆڤەکان قەدەغە بکات کە لە بواری ئەندازیاری بۆماوەیدا دروستکراون، ئەم قەدەغەکردنە هیچ کاریگەرییەکی لەسەر ژیریارانی بایلۆجی چینی نابێت. ئەگەر چین دەستکەوتی گەورە لە بواری ئەندازیاری جیناتیدا بەدەستبهێنێت و بۆ بەهێزکردنی خۆی لەم بوارەدا بەکاریبهێنێت، ئەوا ئەمریکا دەستبەجێ ئەم سنووردارکردنە لادەبات و هەنگاو دەنێت بۆ بەهێزکردنی ئەم بوارە.

پەسەندکردنی تێگەیشتنێکی تەکنەلۆژی لەلایەن تاکە وڵاتێکەوە کە بە سیستەمێکی دیاریکراو مەترسی گەورە و کاردانەوەی گەورەتری لەدواوە دەڕژێت، بەشێوەیەکی سروشتی وڵاتەکانی دیکە ناچار دەکات هەمان ڕێگە بگرنەبەر، چونکە کەس نایەوێت لەدواوە بمێنێتەوە. مرۆڤایەتی بۆ ئەوەی ئەم کێبڕکێ توند و دڕندانە بەرەو پەرەسەندن و لێکەوتەی جددی نەچێت، پێویستی بە ناسنامەیەکی جیهانی و دڵسۆزی جیهانی هەیە. شەڕی ئەتۆمی و گۆڕانی کەشوهەوا نەک هەر هەڕەشە لە بوونی فیزیکی مرۆڤایەتی دەکات، بەڵکو پێشکەوتنە تەکنەلۆژییەکان هێزی گۆڕینی سروشتی مرۆڤایەتییان هەیە و لەم ڕۆژانەدا بەشێوەیەکی دانەبڕاو پەیوەستە بە عەقڵانیترین بیروباوەڕ و ئەخلاقی

ئایینی مرۆڤایەتییەوە. هەمووان لەسەر شەڕی ئەتۆمی و پێویستی چارەسەرکردنی کێشە ئیکۆلۆژییەکان هاوڕان، بەڵام بۆچوونی جیاواز هەیە لەسەر بەکارهێنانی ئەندازیاری بایۆلۆجی و زیرەکی دەستکرد بۆ پێشخستنی مرۆڤ و دروستکردنی فۆڕمی نوێی ژیان. ئەگەر مرۆڤایەتی قەدەر بێت یاسا ئەخلاقییە گشتگیرەکانی هەبێت و جێبەجێیان نەکات، ئەوا ڕەنگە جیهان پڕ بێت لە نموونەکانی دکتۆر فرانکنشتاین.

کاتێک باس لە دانانی ئەو جۆرە پێوەرە ئەخلاقییانە دەکرێت، ناسیۆنالیزم بیری تەسک و ڕووکەشیانەیە. چونکە ناسیۆنالیزم مەیلی بیرکردنەوە لە دەوری سەدەکانی ململانێی هەیە، بەڵام پێشکەوتن و سەختییەکانی سەدەی بیست و یەک دەبێت چارەسەرێکی جیهانی بدۆزنەوە، دوای چوار ملیار ساڵ لە ژیانی ئۆرگانیک، مەعریفە سووڕێکی ژیانی نائۆرگانیک دروست دەکات کە بە دیزاینە زیرەکەکان لە قاڵب دەدرێت.

کەڵەکەبوونی گرفتەکانی جیهانی و ناسیۆنالیزم

هەریەکێک لەم سێ ڕووداوە گەورەیە- شەڕی ئەتۆمی، دارمانی ئیکۆلۆژی و پێشکەوتنی تەکنەلۆژی- توانای ئەوەیان هەیە کە مەترسی لەسەر داهاتووی شارستانیەتی دروستکراوی مرۆڤ دروست بکەن. ئەگەر ئەم سێ چەمکە هاوپەیمانی بکەن، دەرئەنجامە خراپەکانی بە خەیاڵدا نایەت و بوونی مرۆڤایەتی ڕووبەڕووی قەیرانێکی جددی دەبێتەوە.

بۆ نموونە لە کاتێکدا قەیرانی ئیکۆلۆژی هەڕەشە لە بوونی شارستانییەت دەکات، بەڵام مەحاڵە گەشەسەندنی زیرەکی دەستکرد و ئەندازیاری بایۆلۆجی بوەستێنرێت. بەرزبوونەوەی ئاستی زەریاکان، کەمبوونەوەی سەرچاوەی خۆراک و ڕووداوەکانی کۆچی بەکۆمەڵ ناتوانێت سەرقاڵمان بکات لە پێشخستنی ئەلگۆریتم و جینەکان. لەگەڵ توندبوونەوەی قەیرانی ئیکۆلۆژی، ئەو تەکنەلۆژیایانەی کە مەترسی زۆر و گەڕانەوەی زۆریان هەیە، زیاتر پەرەیان پێدەدرێت. تەنانەت گۆڕانی کەشوهەوا جیاوازی نییە لەگەڵ جەنگە جیهانییەکان لە ڕووی پاڵنانی جیهان بۆ ناو ئاژاوەیەکی تر. ساڵانی ١٩١٤-١٩١٨ و ١٩٣٩-١٩٤٥ پێشکەوتنی گەورەی لە بواری تەکنەلۆژیادا بەخۆیەوە بینی، چونکە گەلانی شەڕکەر بوێرانە مامەڵەیان کرد و وەبەرهێنانێکی زۆریان لە پرۆژە خەیاڵنەکراوەکاندا کرد. هەرچەندە زۆربەی ئەم پرۆژانە بە شکست کۆتاییان هات، بەڵام لە ئەنجامدا تانک و سیستەمی ڕادار و گازی ژەهراوی و فڕۆکەی خێرای ڕەشەبا و مووشەکی بالیستیکی نێوان کیشوەرەکان و بۆمبی ئەتۆمی پەرەیپێدا. کێ دەزانێت ئایا ئەو گەلانەی ڕووبەڕووی گۆڕانی کەشوهەوا دەبنەوە، سەرنج و کات و سەرچاوەکانیان بۆ ئامرازگەلێک تەرخان دەکەن کە لێکەوتەی دوور مەودایان دەبێت. ئاساییە مرۆڤایەتی لە خەمی پێشهاتەکانی زیرەکی دەستکرد و ئەندازیاری بایۆلۆجیدا بێت، بەڵام بەداخەوە مرۆڤەکان لە کاتی

ئاریشە و قەیرانەکاندا مەیلیی زۆرتریان هەیە بە شێوەیەکی مەترسیدار مامەڵە بکەن.

ناتوانرێت بگوترێ پێشهاتە تەکنەلۆژییەکان بە گەورەکردنی خۆلێدانەکانی نێوان وڵاتان و تێکدانی هاوسەنگی هێزی ئەتۆمی، شەڕێکی ئاپۆکالیپتیکی لێناکەوێتەوە. زلهێزەکان لە ساڵانی ١٩٥٠ەوە خۆیان لە ململانێی ڕاستەوخۆ لەگەڵ یەکتر بەدوور گرتووە، چونکە بە تەواوی و باش دەیانزانی کە لە ئەگەری شەڕدا هەم خۆیان و هەم ئەوی دیکە لەناو دەچن، بەڵام لەگەڵ پەرەپێدانی چەکی هێرشبەری و بەرگریی نوێ، زلهێزێکی بەهێزی تەکنەلۆژیا توانای خۆی دەبینێت. لەوانەیە باوەڕی بەوە هەبێت کە دەتوانێت نەیارەکانی لەناو ببات بەبێ ئەوەی مەترسی لەسەری دروست بکات، لەم دۆخەدا وڵاتێک کە هەیمەنە و دەسەڵاتی خۆی لەدەست دەدات، لەوانەیە وا بیر بکاتەوە کە «بەم زووانە چەکی ئەتۆمی لە دەستدا بێ کەڵک دەبێت، باشتر وایە تا دەتوانێت بەکاری بهێنێت». لە بنەڕەتدا کێبڕکێی ئەتۆمی وەک یاری شەترەنج وایە، کەواتە چی ڕوودەدات کاتێک یاریزانەکان لە ڕێگەی هێرشی ئەلیکترۆنییەوە دەست بەسەر پارچەکانی بەرامبەرەکەیاندا دەگرن، کاتێک لایەنی دووەم پارچەیەک بە دزییەوە دەباتە پێشەوە، یان کاتێک یارییەکی ئەلگۆریتم بە ناوی ئاتاس یان ئەلپازیرۆ واز لە شەترەنج دەهێنێت و دەست دەکات بە یاری شەترەنجی ئەتۆمی.

هەوڵدان بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ یەک کێشەدا دەتوانێت بەهۆی کێشەکانی شوێنەکانی دیکەوە تێکبچێت، هەروەک چۆن کێشە جیاوازەکان دەتوانن یەکتر گەورەتر بکەن و دۆخەکە ئاڵۆزتر بکەن. پێناچێت ئەو وڵاتانەی کە سەرنجیان لەسەر پێشبڕکێی چەکدارییە، لەسەر سنووردارکردنی پەرەپێدانی زیرەکی دەستکرد ڕێکبکەون و لەوەش قورسترە بۆ ئەو وڵاتانەی کە هەوڵدەدەن لە دەستکەوتە تەکنەلۆژییەکانی ڕکابەرەکانیان تێپەڕن، لەسەر پلانێکی هاوبەش بۆ بەرەنگاربوونەوەی گۆڕانی کەشوهەوا ڕێکبکەون. لە دونیای ئەمڕۆدا کە دابەش بووە بەسەر گەلانی ڕکابەردا، بەڕاستی ئەستەمە لە یەک کاتدا مامەڵە لەگەڵ ئەو سێ ڕووداوەی سەرەوەدا بکەین.

بەکورتی شەپۆلی ناسیۆنالیزم لە جیهاندا وەک ساڵانی ١٩١٤ و ١٩٣٩ کارەساتی لێناکەوێتەوە. تەکنەلۆژیا لە بنەڕەتدا هەموو شتێکی گۆڕیوە، بە جۆرێک مەترسی لەسەر بوونی مرۆڤ دروست کردووە کە هیچ نەتەوەیەک ناتوانێت بە تەنیا چارەسەری بکات. کاریگەرترین کاتالیست بۆ دروستکردنی ناسنامەیەکی هاوبەش، دوژمنێکی هاوبەشە، کە سێ دوژمنی مرۆڤایەتییە: شەڕی ئەتۆمی، گۆڕانی کەشوهەوا و گەشەسەندنی تەکنەلۆژی نایەکسان. ئەگەر خەڵک لە بەرامبەر ئەم هەڕەشە هاوبەشانەدا وڵات و نەتەوەی خۆیان لە پێش هەموو شتێکەوە هەڵبژێرن، دەرئەنجامەکانی لە ساڵانی ١٩١٤ و ١٩٣٩ بۆ مرۆڤایەتی کارەساتباربوون.

لە دەستووری یەکێتیی ئەورووپادا هاتووە: «ئەورووپاییەکان شانازی بە ناسنامەی نەتەوەیی و مێژووی خۆیانەوە دەکەن، هەروەها بڕیاریان داوە بەسەر جیاوازی و دووبەرەکییەکانی ڕابردوودا زاڵبن و ڕێگەیەکی هاوبەش لە ژێر پەیوەندییە پتەوترەکاندا بنیات بنێن». ئەمە بەو مانایە نییە کە هەموو ناسنامە نەتەوەییەکان بە جۆرێک بسڕدرێنەوە و مرۆڤایەتی ببێتە یەک ڕەنگ، هەروەها بە مانای دەستبەرداربوون لە دەستەواژە بەهێزەکانی نیشتمانپەروەرانەش نییە. بەڵکو یەکێتی ئەوروپا دیوارێکی سەربازی و ئابووری بۆ پاراستنی ئەوروپا دروستکردووە، ئەمەش سووتەمەنی ناسیۆنالیزم و نیشتمانپەروەری ناوخۆیی لە ناوچەکانی وەک لۆمباردی، کەتەلۆنیا، فلاندەرز و سکۆتلەندا بووە. بۆیە نابێ ناسیونالیستە ئەوروپییەکان زۆر نیگەران بن، بەپێچەوانەی ئەو هەموو قسە و باسانەی کە باس لە باڵادەستی نەتەوەیی دەکەن، ئەگەری مردنی زۆر کەمی ئەوروپی هەیە یان خەبات بۆ نەتەوەکەیان بکات. لەو سەردەمەدا و لە سەردەمی ویلیام والاس و ڕۆبەرت بروس گروپێک کە دەیانویست لە خۆلەکانی لەندەن ڕزگاریان بێت، دەبوو سوپایەکی گەورە ڕێکبخەن. بەڵام لە تاقیکردنەوەی ڕیفراندۆمی ساڵی ٢٠١٤ لە سکۆتلەندا، کێشەکە بەبێ هیچ خوێنڕشتنێک چارەسەر کرا، ئەگەر سکۆتلەندا لە تاقیکردنەوەی ڕیفراندۆمی داهاتوودا سەربەخۆیی بەدەستبهێنێت، ئەوا شەڕی بانۆکبێرن دووبارە نابێتەوە. هەوڵەکانی سەربەخۆیی کەتەلۆنیا هەندێک ڕووداوی توندوتیژی لێکەوتەوە، بەڵام هەرگیز ناتوانرێت ئەم ڕووداوانە بەراورد بکرێت بە کۆمەڵکوژییەکانی بەرشەلۆنە لە ساڵی ١٧١٤ یان ١٩٣٩.

ڕۆحی نشتیمانپەروەری لە ناسیۆنالیستیدا

ڕەنگە وڵاتانی دیکەی جیهان نموونەی ئەو شتانە بگرنە بەر کە لە ئەوروپا ڕوویدا. ڕۆحی نیشتمانپەروەری بەرز، کە مرۆڤ شکۆمەندی وڵاتەکەی دەکات و ژیانی خۆی لە پێناو وڵاتەکەیدا بەخت دەکات، تەنانەت جیهانگیری ئەمڕۆشدا نامێنێت. بەڵام ئەگەر بمانەوێت بەردەوام بین و گەشە بکەین، دەبێت ڕۆحی نیشتمانپەروەری لەگەڵ بەرپرسیارێتی خۆمان بەرامبەر کۆمەڵگەی جیهانی تێکەڵ بکەین. مرۆڤ دەتوانێت و پێویستە لە یەک کاتدا دڵسۆز بێت بۆ خێزان و دراوسێ و کار و وڵاتەکەی. ئەگەر کەسێک کە بتوانێت دڵسۆز بێت بۆ ئەم شتانە دڵسۆز بێت بۆ هەموو مرۆڤایەتی و جیهانیش. ئەگەر دڵسۆزی زیاتر لە شتێک بێت لە یەک کاتدا بە دڵنیاییەوە هەندێک کات هەست بە ونبوون و سەرلێشێواوی دەکەیت، ژیان وایە بە دڵنیاییەوە پڕە لە ئاڵۆز و پێچ و پەنا، بەڵام ناتوانین خۆمان لە زاڵبوون بەسەر ئەو سەختییانە بپارێزین کە ڕووبەڕوومان دەبنەوە.

له سەدەکانی پێشووتردا هۆکاری سەرەکی بونیادنانی ناسنامەی نەتەوەیی ئەوە بوو کە مرۆڤەکان ڕووبەڕووی کێشە و گرفت دەبنەوە کە دەتوانرا بە هاوکاری لە ئاستی نیشتمانیدا لە دەرەوەی خێڵە ناوخۆییەکان چارەسەر بکرێن. نەتەوەکانی سەدەی بیست و یەک هیچ جیاوازییەکیان لەگەڵ عەشیرەتەکانی ڕابردوودا نییە، تەنیا بۆ گرووپی گەورەتری کۆمەڵایەتیی لە ناو قەوارەی وڵات و ناوچەکەیەدا گۆڕاون، دەتوانرێت کێشە جیهانییەکانی ئێستاش چارەسەر بکرێت. بە مەرجێک پێویستمان بە ناسنامەیەکی نوێی جیهانییە، چونکە دامەزراوە نیشتمانییەکان، واتە دامەزراوەکانی دەوڵەت، لە چارەسەرکردنی کێشە جیهانییەکان تا دێت لاوازتر دەبن.

ئەنجام

ئەمڕۆ مەعریفە و ئابووری و کێشە ئیکۆلۆژییەکان بەجیهانی بوون، بەڵام ئێمە هێشتا سەرقاڵی سیاسەتی ناسیۆنالیستین. ئەم دژایەتییە کاریگەری لەسەر سیستمی سیاسی هەیە بۆ ئەوەی بەشێوەیەکی کاریگەر کێشەکانمان چارەسەر بکەین، بۆ ئەوەی سیاسەتی کاریگەر دابنێین، پێویستە کێشەی مەعریفە و ئابووری و ئیکۆلۆژی لە بازنەی نەتەوەکان لەکە کێشە جیهانییەکان دوور بخەینەوە، یان بەجیهانیکردنی سیاسەتەکەمان بۆ ڕزگارکردنی لۆکاڵی و ناسیۆنالیزم ناوبنێین بەڕاستی زەحمەتە. ئەگەر مەحاڵیش نەبێت، گەر بمانەوێت لە بازنەی کێشە جیهانییە ئابووری و ئیکۆلۆژییەکان دەربچین. ڕەنگە تەنیا ئابووری چارەسەری بێت، بۆیە باشتر وایە سیاسەتی وڵاتان بە جیهانگیری بکرێت، نەوەک نەتەوەپەرستی. بانگەشە بۆ دامەزراندنی «حکومەتێکی جیهانی» لە شێوەی مارکس و نیلینیزمی ناکەم. بە جۆرێک، حکومەتێکی تاک جیهانی سیستەمێکی خەیاڵییە کە دوورە لە واقیع. بە جیهانگیرکردنی سیاسەتی تەنها مرۆڤبوون ئاماژەیە بۆ گرنگیدانێکی زیاتر بە پرسە جیهانییەکان و بەرژەوەندییە گشتییەکان دەبێت لە میکانیزمە سیاسییەکانی وڵاتان بکرێت، لە خزمەتی نەتەوەکانیش دایە. بەڵام لەبەرامبەر ئەوەدا بۆچوونە ناسیۆنالیستیەکان بەتەنیا سوودی بۆ پرس و بەرژەوەندییە جیهانییەکانەوە نییە.

سەرچاوەکان

فارسی

– کتاب نظريه جهانی شدن. نويسنده:ديويد هلدآنتونی مگ گرو. مترجم:مسعود كرباسيان. انتشارات:نشر چشمهدستهبندی: جامعهشناسيعلوم سياسی و روابط بينالملل.

– کتاب جهانی شدن و حاکمیت دولتی. مترجم: محسن رستمی، سجاد کریمی، علیرضا رحیمی. ناشر: انتشارات دانشگاه عالی دفاع ملی تهران.

– مردم شناسی اجتماعی. نویسنده: هاشم رضي. ناشر: آسیا. زبان کتاب: فارسي. تعداد صفحه ۷۳۵– . سال انتشار: ۱۳۵۵ – دوره چاپ.۱

– کتاب مردم جهان بیایید. اثر: س.ن.گویانکا، با ترجمه گروه مترجمین، در بازار نشر ایران، توزیع شده است. این محصول در سال ۱۳۸۳ توسط انتشارات مثلث، به چاپ رسیده است.

عەرەبی

– كتاب لعبة الأمم ـ مايلز كوبلاند. صدر ١٩٧٠م عن دار الكتاب العربي.

– حقيقة آدم سميث هي تفسير حديث لكتاب اقتصادي كلاسيكي. المؤلف: كارين ماكريدي. تاريخ النشر:٢٠١٦ترتيب الكتاب: الناشر: مكتبة جرير.

– الأمم المتحدة: مظمة تبقى ونظام يرحل تفاصيل. مؤلف: فؤاد البطاينة. الناشر: المؤسسة العربية للدراسات والنشر. تاريخ النشر :٢٠٠٠. ISBN-10: 3047478000009

ئینگلیزی

- Nationalism: A Religion. Carlton J. H. Hayes · 2016. This classic volume tells the story of nationalism, the fusion of patriotism with ethnic consciousnes.
- The Case for Nationalism. How It Made Us Powerful, United, and Free. By Rich Lowry · 2019.

شەماڵ ئەحمەد ئیبراهیم
مامۆستا لە زانکۆی هەڵەبجە

تاکگەرایی نوێ

خۆگونجاندن لە سەردەمێکی ناسەقامگیردا

پێشەکی:

ڕووداوەکانی سەرەتای ئەم سەدەیە پێمان دەڵێت کە گۆڕانکاری گەورە بەڕێوەیە، ئەم مرۆڤەی ئێستا بەهۆی کاریگەری تەکنەلۆژیا و دەستەبەرکردنی زۆرێک لە خواستەکانی، بەهۆی زۆری ئەو فشارە دەروونیی و فیزیکییەی کە بەهۆی سەرهەڵدانی نەوە نوێکانی پەیوەندی و ئامرازەکانی کۆنترۆڵکردنەوە ڕووبەڕووی بۆتەوە، لە مرۆڤێکی دەستەمۆ زیاتر لەهیچی دیکە ناچێت، ئەم تێڕوانینە بەمانای ئەوە نایەت کە چیدیکە شۆڕش و هەوڵدان بۆ گۆڕانکاری ڕیشەیی ڕۆڵ و کاریگەری نەماوە، بەڵکو بەومانایەی کە هیچ هەوڵێک بۆ گۆڕانکاری نییە، ئێستا مرۆڤەکان لەنێو سنووری ئارامی ژیانی خۆیاندا کاتەکانیان بەسەردەبەن، ئەمەش دەبێتە هۆی مانەوەی مرۆڤێکی تاک ڕەهەند، ئەم نووسینە هەوڵێکە بۆ گێڕانەوەی سەرەتاکانی ئەم دۆخە نەخوازراوە چەقبەستووە، هەوڵێکە بۆ ناساندنەوەی دەرکەوتەکانی و جیاکردنەوەکانی تاکگەرایی نوێیە لە سەردەمی ئێستاماندا.

١- بیبلۆگرافیای[1] ڕووداوەکان

گێڕانەوە، یەکێکە لە هۆکارەکانی فێربوون. کاتێک فێربوون پەرچەکرداری جیاوازییەکانی ژینگەی دەرەوەی مرۆڤ بێت، دەتوانێت گێڕانەوەی ڕووداوەکان، بکاتە مەشخەڵێک بۆ تێگەیشتن لە: هۆکار و ئامانجی ڕەفتارەکانی مرۆڤ، لە سەردەمە جیاواز و ناوچە جیاوازەکاندا. زۆربەی زانستە کۆمەڵایەتیی و سروشتییەکان. پرنسیپەکانی تۆمارکردنی ڕووداو و ئەزموون و ئەنجامەکانیان لە: (بیبلۆگرافیا)یەکدا تۆمارکردووە. کە ئەویش دەبێتە سەرچاوەیەکی مەعریفی باوەڕپێکراو بۆ داهاتوو، بەتایبەتی ئەگەر تۆمارەکانی نێو ئەو (بیبلۆگرافیا)یە، بەبێ هیچ دەستوەردانێکی مەبەستدار، تۆمارکرابێتن.

مەخابن ئێمە لەم وتارە کورتەدا، ناتوانین بیبلۆگرافیای ڕووداوگەلێکی دژبەیەکی کۆتاییەکانی سەدەی بیستەم تاوەکو ئێستا، دووبارە بنوسینەوە؛ بەڵام بەپێویستی دەزانین، ئاماژە بەچەند وێستگەیەکی ئەو تۆمارە بدەین:

١-١: نوێبوونەوە و کرانەوە (بیریسترویکا و گلاسنوست)

پاش گەیشتنی (میخائیل گۆرباتشۆف)(٢) بە دەسەڵات لە یەکێتی سۆڤییەتی پێشوو، دوو پرۆژەی زۆر گرنگی خستە بواری جێبەجێکردنەوە، کە ئەوانیش: بیریسترویکا و گلاسنوست بوون. ئەم دوو پرۆژەیە، هەرچەندە ڕەتکردنەوەی سیاسەتی پلاندنانی مەرکەزی ئابووریی و ڕەوابوونی موڵکییەتییان بەخشی لە سنوورێکی دیاریکراودا، هەرچەندە شۆڕشێکی نێو شۆڕش بوو بەسەر شاردنەوە و سەرونگومکردنی ڕاستییەکان، بەڵام لەڕاستیدا ڕەتکردنەوەی سۆسیالیزم بوو بەوەی کە: چیدیکە ناتوانێت بەو شێوازەی کە هەیە بەردەوام بێت. کەواتە، ئایا ئەمە دانپیادانانی شکست نەبوو؟ ئایا ئەمە ڕاگەیاندنی سەرکەوتنی سەرمایەداری نەبوو؟ یان ئەم وەرچەرخانە، سەرکەوتنی هزری تاکگەرایی نەبوو بەسەر کۆمەڵگەراییدا؟

١-٢: لەبەریەکهەڵوەشانی نەتەوە گەورەکان

(سامۆئیل هانتکتۆن)(٣) لەوەڵامی هەریەک لە تیۆرەکانی: (نەرمەهێزی جۆزێف نای و دەرکەوتن و کەوتنی وڵاتە عەزیمەکانی بۆل کینیدی)دا، پێیوایە کە: جەنگی سەدەی بیست و یەکەم و دوای کەوتنی یەکێتی سۆڤییەت، ئیدی ململانێکە لەنێو شارستانێتەکاندا دەبێت. بەڵام، دوای لەبەریەکهەڵوەشانی یەکێتی سۆڤییەت، ئەو هەرەسە پەلیکێشا بۆ وڵاتانی دیکە: وەک یوگسلاڤیا، زۆرێک لە وڵاتانی ئەوروپای ڕۆژهەڵات، وڵاتانێکی دیکەی چەقی ئەفریقیا. واتە، ململانێکە لەبری ئەوەی مۆرکی ململانێی نێو شارستانیەتەکان وەربگرێت، بووە ململانێی نێو خودی هەندێک نەتەوەکان و تا ئێستاش بەردەوامە.

١-٣: یانزەی سێپتێمبەر

(بیرل هاربر، سەنتەری بازرگانی نێودەوڵەتی) دوو ڕووداون لە یادەوەریی و بیرەوەری تاکی ئەمریکی و دەسەڵاتی ئەمریکی لەبیر ناکرێن و سارێژ نابن، ئەو دوو ڕووداوە وەک ئەو تیرە وابوون کە نێچیرەکانی پێڕاو نەکرا و بەئاگای هێنانەوە. ئەمریکا پاش ئەوەی خۆی بەبراوە و ڕابەری جیهان دەهاتە بەرچاو، یانزەی سێپتێمبەر بەئاگای هێنایەوە کە ئەم سەدەیە، وەک دەڵێن (سەدەی ئەمریکا) نییە. بۆیە کاتێک جۆرج بۆشی کوڕ دەڵێت: «ئەوەی لە جەنگی دژ بەتیرۆر لەگەڵ ئێمەدا نییە، دژی ئێمەیە» تەواو جیهانی کردە دوو بەرە، هەر ئەمەش بوو وایکرد کە جارێکی دیکە نەتەوە گەورەکان لەنێوخۆیاندا دابەش ببنەوە و هەر بەیەک یەکتری سەرکوت بکەن و نمونەشیان بەورەکانی تامیل و باشوری سودان و تەنزانیا و تا دەگاتە داعش.

لەوانەیە خوێنەر لەبری ئەم سێ خاڵە وەرچەرخانە، ڕووداوی دیکە بە هۆکاری سەرەکی گۆڕانگاری ڕیشەیی لە ڕەفتار و گفتاری سیاسەتە گشتیی و تایبەتەکاندا بە هەند وەربگرێت کە دوور و نزیک لەم تایتڵە سەرەکییانە نەچن، بەڵام ئەوەی ئێمە لێرەدا وەک پێوەرێک بۆ گرنگی و هاندەری گۆڕانگاری سەرەکی زانیومانە، یان ڕووداوەکانی داهاتوو وەرچەرخان و پەرچەکردار بوون، ئەو سێ خاڵەی سەرەوە بوون، بۆ نموونە ئەگەر هێرش نەکرایەتە سەر ئەمریکا لە یانزەی سێپتەمبەردا، ٥٠٪ ئەگەر هەبوو کە ئەمریکا ئەفغانستان و عێراق داگیر نەکات، ئەگەر ئەفغانستان داگیر نەکرایە، هزری قاعیدە بۆ دەرەوەی ئەفغانستان کاتێکی زیاتری ئەویست، هاتنی قاعیدە سەقامگیری وڵاتانی عەرەبی لەق کرد، ئەمەش پاڵنەرێک بوو بۆ گرتنەبەری ڕێکاری توندتر بەرامبەر بە هێزە سیاسییەکان بەتایبەت ئیسلامییەکان، ئەو ڕێکارانەش بوون بەهۆی کاردانەوەی توندوتیژییەوانی ... تا گەیشت بە داعش و جارێکی دیکە سەرهەڵدانەوەی کۆلۆنیاڵی نێودەوڵەتی لەژێر دروشمی دژایەتی تیرۆر.

٢- تاکگەرایی سەدەی بیست و یەک

سەرجەم ڕووداوەکانی کۆتایی سەدەی بیستەم ڕێگەیان خۆشکرد بۆ سەرکەوتنێک کە لەڕووکەشدا سەرکەوتنی بەرەی سەرمایەداریی بوو بەسەر بەرەی سۆشیالیزمیدا، سەرکەوتنی ڕەوتی تاکگەرایی بوو بەسەر ڕەوتی کۆمەڵگەگەرایی، ئەمەش تەواو هاوکێشەکەی هیگڵی ڕاستکردەوە کە بریتییە لە پێکەوە هەڵنەکردنی دژبەرەکان لەپێناو دەستبەربوون و سەرهەڵدانی دیدێکی نوێ، ئاڕاستەی نێوەندی نێوان ڕاستە توندڕەوەکان کە تاتشەر و ڕێگن رابەرایەتییان دەکرد، لەگەڵ فەوزەوییەکان کە تەواو دژبەبوونی

هەرجۆرە دەسەڵات و دەستوەردانێک بوون، بریتی بوو لە لیبرالیزمە نوێکان، کە لە چەندین خاڵی مرۆییەوە لەگەڵ سۆسیالیزمەکاندا یەکیان دەگرتەوە سەبارەت بە مافی دەوڵەت بەدەستوەردانی سنووردار بەمەبەستی بەرگرتن لە توندڕەوی سەرمایەداری، بەتایبەتی ئەو بابەتانەی پەیوەندییان بە ژیانی ڕۆژانەی هاوڵاتی ئاساییەوە هەبووە وەکو خزمەتگوزارییە گشتییەکان و تەندروستی و فێرکردن و دادپەروەری کۆمەڵایەتی، لەگەڵ هەرەسی یەکێتی سۆڤییەت، زۆرێک لەبیرمەندان بانگەشەی مردنی ئەم جۆرە دەوڵەتەشیان ڕاگەیاند کە بەدەوڵەتی ڕەفاهییەت ناوی دەرکردبوو.

ئەو چەمك و بیروباوەڕە نەگۆڕانەی کە پێشتر وەکو دەقێکی پیرۆز لە هەرسێ ڕەوتی تاکگەرایی و کۆمەڵگەرایی و لیبرالیزمە نوێیەکان لێی دەڕوانرا، پێویستیان بە پیاچوونەوەی جەوهەری هەیە.

بەشێوەیەکی گشتی سەرەتاکانی سەدەی بیست و یەک بە سەروەربوونی تاکگەرایی دەستپێکرد، بەڵگە ئاشکراکانی ئەم سەرکەوتنە باڵادەستبوونی جیهانی ڕۆژئاوا بەڕابەرایەتی ویلایەتەیەکگرتووەکانی ئەمریکا بوو بەسەر تەواوی پێشهات و ڕووداوەکانی دەیەی یەکەمی سەدەی بیست و یەکەمدا، ئەوە ئەمریکا بوو کە خاوەنی دەنگی بەرز و کاریگەر بوو لەناو ئەنجومەنی ئاسایشی نێودەوڵەتیدا، ئەو بوو کە هاوپەیمانەکانی ڕامدەدا بەمەبەستی دەستوەردان لە کاروباری ئەو وڵاتانەی کە پێشێلی مافەکانی مرۆڤیان تیادا دەکرا، سۆماڵ و چیک و عێراق و ڕواندا و چەندین کەیسی دیکە، بەڵام هەر ئەم بابەتەش لەناو هەناوی خۆیدا خۆراکی دژ بەباڵادەستی ئەمریکا لەتەواوی جیهاندا دەدا، ئەم دژایەتی ڕەوتە وردە وردە گەشەی دەکرد، تا کارگەیشتە ئەوەی کە پێویستە جارێکی دیکە خوێندنەوە بۆ بنەما فیکریی و پرنسیپەکانی تاکگەرایی بکرێت، لە جیهانێکدا کە بەهۆی فرەیی و هەمەلایەنی پەیوەندییەکان و گەشە و خێرایی گواستنەوەی زانیارییەکان بە گۆڕانکاریی خێرادا تێدەپەڕێت.

تاکگەرایی لەسەدەی بیست و یەکدا کۆمەڵە سیفەت و دەرکەوتەیەکی لە پرۆسەی خۆگونجاندندا لەگەڵ گۆڕانکارییە جیهانییەکاندا بەدیهێنا و لەوانەش:

٢-١. کۆچ: یەکێک لەو دەرکەوتنانەی کە لە دواساتەکانی سەدەی بیستدا بە یەکێک لە دیاردە مرۆییە سەرنجڕاکێشەکان ئەژمار کرا کۆچکردن بوو، کۆچ تەنیا بریتی نییە لە گۆڕینی شوێنی جوگرافی دانیشتن و سەقامگیربوون لە سنوورێکی جوگرافی نوێدا، کۆچ بریتییە لە کۆچکردنی توانا و وزە و کلتوور و زمان و شکاندنی سنوری نەتەوەیی بەو ئاڕاستەیەی کە سنووری دەستکرد نابێتە ڕێگر لە بەردەم ئەو هەموو پرۆسە چڕەدا، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کۆچکردن چەندین کێشەی دیکە بەدوای خۆیدا دەهێنێت وەکو خۆگونجاندن لەگەڵ ژینگەیەکی نوێی نامۆ کە پێشتر مرۆڤەکان بەو جۆرە ژینگەیە ڕانەهاتوون، ئەمەش لەڕوویەکی دیکەی پرۆسەکەوە بەواتای تەرخانکردنی بودجەیەکی گەورە دێت بۆ دووبارە گونجاندنەوەی کۆچبەرەکان لەناو ژینگە نوێکەیاندا، ئەو بودجەیەش لەو باج و خەراجەوە دێت کە هاوڵاتیانی ڕەسەنی ئەو وڵاتانەی بوونەتە ڕووگەی کۆچکردن بۆ حکومەتەکانیان دەستەبەری دەکەن، بۆیە دەبینرێت لەگەڵ زیادبوونی هەژموونی ئەو کۆچکردنەدا ڕەوتی ڕەتکردنەوەی کۆچکردووان لە وڵاتانێکدا کە پێشتر نموونە بوون لە وەرگرتنی کۆچبەراندا لەزیادبووندابوو، لەمەوە نازییە نوێیەکان و ڕەوتە ڕەگەزپەرستەکان و پارت و لایەنە مەدەنییە دژ بەکۆچبەرەکان لەزیادبووندا بوو، هەر هێندە نا، بەڵکو زۆرێک لە وڵاتان چەندین یاسایان پەسەند کرد کە بەری بەوەرگرتنی ژمارەی زیاتری کۆچبەران دەگرت.

٢-٢. سەرکردایەتیکردنی تۆتالیتاری: یەکێکی دیکە لە دەرکەوتەکانی تاکگەرایی بریتییە لە سەرهەڵدانی چەندین سەرکردەی جیهانی خاوەن هەژموونی نەتەوەیی، بەڵام دەسەڵاتێکی تۆتالیتاری، لێرەدا چەندین ناوی دیار هەن وەکو فلادیمێر بوتین و شی جی بین و کیم ئۆ جون و عومران ئەحمەد خان نیازیی و ڕەجەب تەیب ئەردۆگان و دیارترینیان دۆنالد ترامپ، تۆتالیتارێتی ترامپ لەوەوە هات کە تەواو دەسەڵاتەکانی خۆی وەکو سەرۆکی ئەمریکا بەبێ گەڕانەوە بۆ دەستەی ڕاوێژکاری یان ئەنجومەنی پیران جێبەجێ دەکرد، ئەو پێی وابوو کە کاتی گەیاندنی پەیامی ئەمریکایە بەتەواوی جیهان، کاتی ئەوەیە کە ئەمریکا بەرهەمی ماندووبوون و پاسەوانیکردنی جیهان بدورێتەوە، هەر ئەم ڕەوتە پۆپۆلیستییە ئەمریکییە بوو سەرکردەی جیهانی دیکەی بەئاگا هێنایەوە، ئەم سەرەتایە بووە هۆی گەڕانەوەی شکۆی نەتەوە لە بەرامبەر ڕەوتی نێونەتەوەیی کە ماوەی زیاتر لە بیست ساڵ لەژێر ناونیشانەکانی هاونیشتمانی نێودەوڵەتی و حکومەتی جیهانی و جیهانگیریی و ئابووری پشتبەستوو بەیەکتر جیهانی تەنیبوو، ئیدی چی دیکە ناکرێت بەرژەوەندییەکان ببنە قوربانی دروشمە ئایدیالییەکان.

٢-٣. ئابوورییەکی نا سەقامگیر: یەکێکی دیکە لە دیاردەکانی چەند ساڵی رابردووە، بریتییە لە دەرکەوتنی چەندین دامەزراوەی ئابووری گەورەی جیهانیی کە دەسەڵاتیان هێندە کاریگەر بوو بە ئەندازەیەک کە مەرج و ڕێنمایی بۆ ئابووری وڵاتان دادەنا. بەکورتی بووە هۆی لەبەینبردنی سەربەخۆیی ئابووری وڵاتان، ئەوەی ئەم بابەتەی زیاتر گەشەپێدا دەرکەوتنی دامەزراوە ئابووری گەورە جیهانییەکان وەکو بانکی بازرگانی نێودەوڵەتی و سندوقی دراوی نێودەوڵەتی و کۆمپانیا گەورە وەبەرهێنە فرەڕەگەزەکان بوون بەتایبەتی لە بواری وزە و تەکنەلۆژیا. ئەوەی تۆمارکراوە لەماوەی سێ دەیەدا دووجار جیهان لە لێواری دارمانی ئابووری نزیکبۆتەوە، ئەوەش ئەوەی سەلماند کە تەنیا دراوێک یان ئابوورییەک ناتوانێت جیهان لە زۆنگاوی هەژاریی و مەترسی گەورەی ئابووری ڕزگار بکات، هەربۆیە وڵاتانی دیکەی وەک: چین، ژاپۆن، یەکێتی ئەورووپا، ڕووسیا، وڵاتانی دیکەی وەکو ئێران، کەوتنە مامەڵەکردن بەشێوەیەکی سەربەخۆ بەمەبەستی: یەک، دەربازبوون لەو هەژموونە ئابوورییەی کە دامەزراوە گەورە داراییەکان خاوەنین، هەروەها بەمەبەستی بەدەستهێنانی فرەیی سەرچاوە داراییەکان.

کۆتایی:

ئێستا لە نزیکی چارەکی یەکەمی سەدەی بیست و یەک، ئەو چەمک و بیروباوەڕە نەگۆڕانەی کە پێشتر وەکو دەقێکی پیرۆز لە هەرسێ ڕەوتی تاکگەرایی و کۆمەڵگەرایی و لیبرالیزمە نوێیەکان لێی دەڕوانرا، پێویستیان بە پیاچوونەوەی جەوهەری هەیە، چیدیکە ململانێی شارستانیەتەکان، یان کۆتایی مێژووییەکان یان پێکەوەژیانی شارستانییەت ناتوانن شرۆڤەی ئەم ساتە مێژووییەی ئێستامان بکەن، شارستانیەت تەنیا بریتی نییە لە تەلار و باڵەخانە و شێوازی ژیان کردن، بەڵکو شارستانیەت خاوەن ڕۆح و ماهیەتێکە کە مانا بەبوونی مرۆڤەکان دەدات لە ساتێکی مێژووییدا، ئایا ئەو مانایە چییە کە شارستانیەتەکانی ئەم سەردەمەی ئێستای ئێمە، بەئێمە – وەکو مرۆڤ –بەخشیووە؟

پەراوێز

(١) بیبلۆگرافیا: بریتییە لە ڕێکخستنی کۆمەڵە کتێبێک بەپێی نوسەر یان ڕووداو یان دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئەو کتێبانە، بەڵام لێرەدا بەمانای ڕێکخستنەوەی ڕووداوە مێژووییەکان هاتووە لە کۆنەوە بۆ نوێ.

(٢) میخائیل گۆرباتشۆف: دواهەمین سەرۆکی یەکێتی سۆڤییەت بوو، لە سەردەمی ئەم سەرۆکەدا کە سکرتێری گشتی حیزبی شیوعی سۆڤییەتیش بوو، بلۆکی ڕۆژهەڵات هەرەسی هێنا، لەسەر ئاستی ناوخۆ کۆمەڵە گۆڕانکارییەکی ڕیشەیی ئەنجامدا، لە کۆنگرەی بیست و حەوتەمدا هێڵە سەرەکیی و ستراتیژییەکانی بنیاتنانەوەی ئابووریی و سیاسەت و کۆمەڵگە و دیموکراسی لە سۆڤییەتدا ڕاگەیاندن، دواتر ئەو بەرنامەیەی بە بەرنامەیەکی دیکە بەناوی گلاسنوست تەواو کرد، ئەمەش سەرەتای گۆڕانگاری ناوخۆ بوو، لەسەر ئاستی سیاسەتی دەرەوە سیاسەتەکانی لەگەڵ ولاتانی ئەمریکا و چین و ولاتانی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست گۆرانگاری بەسەردا هێنا و دیارترینیان بریتی بوو لە کەمکردنەوەی چەکی ئەتۆمی. بۆ زانیاری زیاتر بگەڕێرەوە بۆ ئەم بەستەرە: pdf.٥٤ ((univ-biskra.dz

(٣) هانتنگتۆن: یەکێکە لەناوە دیارەکانی بواری زانستی سیاسەت و بە (ململانێی شارستانیەتەکان) ناسراوە، کە پێیوایە لە دوای کۆتایی جەنگی سارد و بەپاڵپشت بەڕووداوە جیهانییەکان چیدیکە ململانێکان ڕووکەش نابن، بەڵکو دەرکەوتنی ڕەوتە ئیسلامییەکان و سەرهەڵدانی توندڕەوی ئایینی و مەزهەبی و ئایدۆلۆژی دەبێتە هۆی سەرهەڵدانی ململانێ لەنێو شارستانیەتەکان کە دیارترینیان شارستانیەتەکانی ڕۆژئاوا و ڕۆژهەڵاتییەکانە. لەڕاستیدا هانتنگتۆن خاوەنی کۆمەڵە بەرهەمێکی ناوازەیە لە بوارەکانی کاریگەری هێزی سەربازی لەسەر سیستەمە سیاسییەکان و ڕەوتی دیموکراسی و زۆر بواری دیکەی تایبەت بە زانستە سیاسییەکان.

پ.د. ڕەعد ڕەفعە محەمەد

دەسپێکی ئیمپریالیزمی چینی

یەکەم: چین:

وڵاتی «چین» یان بە شێوەی فەرمی « کۆماری جەماوەری چین» وڵاتێکە لە بەشی ڕۆژهەڵاتی «ئاسیا»دا و لەباری دانیشتوانەوە قەرەباڵغترین وڵاتی جیهانە و ژمارەکەی نزیکەی ١٤٢٥ ملیۆن کەسە. لەباری جۆگرافییەوە مەودایەکی نزیکەی ٩٦٠٠٠٠٠ کیلۆمەتری چوارگۆشەی گرتووە. ئەم وڵاتە لەلایەن پارتی کۆمۆنیستەوە بەڕێوە ئەچێت و بەسەر ٢٢ پارێزگا و پێنج ناوچەی سەربەخۆ و خۆبەڕێوەبەر و چوار قایمەقامەوە دابەش بووە. وڵاتی چین گەورەترین وڵاتی جیهانە لەڕووی ناردنە دەرەوەی شتومەک بۆ وڵاتانی دیکە، واتە یەکێکە لە بە هێزترین وڵاتەکانی جیهان لەڕووی بازرگانییەوە.[١]

دووەم: ئیمپریالیزم:

بە ئینگلیزی Imperialism و بە عەرەبی امبريالية، بریتییە لە سیاسەت و شێوازی بەڕێوەبردنی دەوڵەتێک بە بەدەستهێنانی خاکی ڕاستەوخۆ یان بە بەدەستهێنانی کۆنترۆڵی سیاسیی و ئابووریی ناوچەیەکی دیکە، زۆرجار لەڕێگەی بەکارهێنانی دەسەڵاتی قورس (هێزی ئابووریی و سەربازی)، یان هێزی نەرم (هێزی کولتووریی و دیپلۆماسی)یش (الموسوعة السياسية). لەکاتێکدا پەیوەندی بە چەمکەکانی کۆلۆنیالیزم و ئیمپراتۆریەتەوە هەیە، ئیمپریالیزم چەمکێکی جیاوازە کە دەتوانێت بۆ فۆرمەکانی تری فراوانبوون و زۆر جۆری حکومەت بەکاربهێنرێت.

شێوازەکانی کاری ئیمپریالیزم:

کاتێک وڵاتێک لە ڕێگەی شێوازی جۆراوجۆری کۆنترۆڵکردنەوە دەسەڵات بەسەر وڵاتێکی دیکەدا بسەپێنێت و بەڕێوەی ببات. باس لە سیستەمێکی ئابووریی و سیاسی و کۆمەڵایەتی دەکات کە تێیدا وڵاتێک ئەوانی دیکە دەخاتە ژێردەستی خۆیەوە، و دەیانخاتە ژێر کۆنترۆڵی خۆیەوە، ئەوە بریتییە لە ئامانجەکانی ئیمپرالیزم. پاڵنەرەکانی ئیمپریالیزم بریتین لە کۆنترۆڵی ئابووری، کولتووری، سیاسی، ئەخلاقی و گەڕان. ئیمپریالیستەکان زۆرجار سەرچاوەکانی وڵاتی داگیرکراو بۆ دەسکەوتی ئابووریی خۆیان دەقۆزنەوە. ئیمپریالیستەکان پێیانوایە فراوانبوون بە هێز بە تیۆری داروینیزمی کۆمەڵایەتی، یان «مانەوەی بەهێزترینەکان» ڕەوایە .ئامانجی تایبەتی ئیمپریالیزم، بەدەستهێنانی زۆرترین سەرچاوەیە، زۆرجار لە ڕێگەی ئیستغلالکردن و فراوانکردنەوە بە هێز. ئەمەش بەو واتایەیە کە ئیمپریالیزم وەک سیستەمێکی ئابووری کار بۆ ئەو گەلانە دەکات کە هەوڵی ڕەوایەتیدان بە فەتحکردن یان ژێردەستەکردنی ئەوانی دیکە دەدەن. بۆ ئەو گەلانەی کە داگیر دەکرێن، سیستەمەکە بەگشتی دەرەنجامی دەرهێنانی سامانی دراویی و کانزایی و کولتوورییە.

1 arabic.euronews.com

سێیەم: کۆلۆنیالیزم:

زۆرجار هەردوو زاراوەی «کۆلۆنیالیزم» و «ئیمپریالیزم» لەجێی یەکتر بەکاردەهێنرێن، بەڵام زۆرێک لە نووسەران ئاماژەیان بەوە کردووە کە هەریەکەیان پێناسەیەکی جیاوازی خۆیان هەیە.

بەگوێرەی فەرهەنگی ئۆکسفۆردی ئینگلیزیOED، "کۆلۆنیالیزم» لە وشەی «کۆلۆنیا»ی بە ئەسڵ ڕۆمانی وەرگیراوە کە مانای «مەزرا» یان «نشینگە» دەگەیەنێت و ئاماژە بوو بۆ ئەو ڕۆمانیانەی لە وڵاتانی تر جێگیر ببوون، بەڵام پارێزگارییان لە ڕەگەزنامەی خۆیان کردبوو. لەم ڕوانگەوە فەرهەنگی ئۆکسفۆرد دەنووسێت: خورتنشینگە (مستوطنة) لە وڵاتێکی نوێ ئاماژەیە... بۆ کۆمەڵێ خەڵک کە لە شوێنێکی نوێدا نیشتەجێ دەبن و گرووپێک پێکدێنن کە ملکەچی دەوڵەتە دایکەکەیانن، یان پەیوەندییان پێوەی هەیە: ئەو گرووپەیش بەم شێوەیە لە نیشتەجێبووانی خۆجێیی و وەچەکانیان پێکدێت مادام پەیوەندی لەگەڵ دەوڵەتە دایکەکە بەردەوام بێت."

وادیارە ئەم پێناسەیە بەتەواوی خۆی دوور دەگرێت لە هەر ئاماژەیەک بۆ خەڵکانی تری ناخورتنشین (غیر مستوطن)، واتە ئەو خەڵکانەی لە بنەڕەتدا لەو شوێنانە نیشتەجێ بوون کە داگیرگەر (کۆلۆنی=موستەعمەرە)کانیان تێدا دروستکراوە.

ئیمپریالیزم و کۆلۆنیالیزم بۆ وەسفکردنی باڵادەستی و زاڵبوون و کاریگەریی هەستپێکراوی مرۆڤ لەسەر کەسێک یان کۆمەڵێک کەس بەکارهێنراوە. زۆرینەی کات ئیمپریالیزم لە ناوەندەوە کاردەکات، سیاسەتێکی دەوڵەتە و بە هۆکاری ئایدیۆلۆژیی و دارایی پەرەی پێدراوە، بەڵام تەنها گەشەپێدانە بۆ یەکلاکردنەوە یان مەبەستی بازرگانی. بەڵام کۆلۆنیالیزم لەشکرکێشی لەخۆدەگرێت. هەروەها کۆلۆنیالیزم لە بەکارهێنانی مۆدێرندا مەیلی ئەوەی هەیە کە تاڕادەیەک جیابوونەوەی جوگرافی لە نێوان کۆلۆنیا و دەسەڵاتی ئیمپراتۆریەتدا دەربخات. بە جۆرێکی تر ئیمپریالیزم پراکتیک و تیۆریی و هەڵوێستەکانی ناوەندێکی شارە گەورە باڵادەستەکانی لەخۆگرتووە کە حوکمڕانی خاکێکی دوور دەکات، لەکاتێکدا کۆلۆنیالیزم ئاماژەیە بۆ چاندنی نیشتەجێبوون لەسەر خاکێکی دوور.(٢)

ئیمپریالیزم و کۆلۆنیالیزم هەردووکیان سوودی سیاسیی و ئابووری لە خاکێک و ئەو دانیشتووانە ڕەسەنانەی کە کۆنتڕۆڵی دەکەن وەردەگرن. هەرچەندە ئیمپریالیزم و کۆلۆنیالیزم سەرنجیان لەسەر سەرکوتکردنی یەکێکی دیکەیە، ئەگەر کۆلۆنیالیزم ئاماژەیە بۆ پرۆسەی کۆنترۆڵکردنی فیزیکی وڵاتێک بەسەر وڵاتێکی دیکەدا، ئیمپریالیزم

---

٢ د.اسماعیل عبدالفتاح، معجم مصطلحات عصر العولمة.

ئاماژەیە بۆ هەژموونی سیاسی و دراوی، یان بەشێوەیەکی فەرمی یان نافەرمی. کۆلۆنیالیزم کاتێکە کە نەتەوەی ئیمپریالیزم دەست بە داگیرکردنی ناوچەیەک دەکات و دواتر لە کۆتاییدا بتوانێت حوکمڕانی بەسەر ئەو ناوچانەدا بکات کە نەتەوەی پێشوو کۆنترۆڵی کردبوو. واتای ناوەڕۆکی کۆلۆنیالیزم بریتییە لە ئیستغلالکردنی سەروەت و سامان و پێداویستییە بەنرخەکانی ئەو نەتەوەیەی کە داگیرکراوە. واتای ئیمپریالیزم دروستکردنی ئیمپراتۆریەتێکە، بە داگیرکردنی خاکەکانی دەوڵەتی بەرانبەر و بەوهۆیەوە زاڵبوونی خۆی زیاد بکات. کۆلۆنیالیزم بنیاتنەر و پارێزەری موڵک وماڵی کۆلۆنیالیزمە لە ناوچەیەکدا لەلایەن دانیشتووانێکەوە کە لە ناوچەیەکی بیانییەوە هاتوون. کۆلۆنیالیزم دەتوانێت بەتەواوی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و پێکهاتەی فیزیکیی و ئابووریی ناوچەیەک بگۆڕێت.[٣]

بەکورتی جیاوازی نێوان هەر دوو زاراوەکە بریتییە لە:

١- کۆلۆنیالیزم چالاکی گواستنەوەی هاوولاتیانی ولاتی داگیرکەر بۆ ولاتی داگیرکراوی تێدایە، بەجۆرێک لەڕێگای هاوولاتیانی داگیرکەر ولاتە داگیرکراوەکە بەڕێوەدەبرێت. بەڵام لە ئیمپریالیزم مەرج نیە دانیشتوانی ولاتەکە بگۆڕدرێ.

٢- کۆلۆنیالیزم ولاتە داگیرکراوەکە ڕاستەوخۆ بەڕێوەدەبات و پابەندبونی یاسایی و ئەخلاقی بەرامبەری هەیە، بەڵام ئیمپریالیزم ناڕاستەوخۆ ولاتە داگیرکراوەکە بەڕێوەدەبات و هیچ پابەندبونی یاسایی و ئەخلاقی بەرامبەری نیە تەنها ئەوەی ئەگەر لە ڕێکەوتنەکان ئاماژەی پێکرابێت.

٣- کۆلۆنیالیزم هێزی چەک بەکاردەهێنێ بۆ کۆنترۆڵکردنی ولاتە داگیرکراوەکە، لەکاتێکدا ئیمپریالیزم خۆی بەدور دەگرێ لە بەکارهێنانی هێزی ڕەق.

پێویستە بگوترێ لەمێژوودا بوونی کۆلۆنیالیزم سەریهەڵداوە لە ئەنجامی زیادەی هێزی (فائض القوة) دەوڵەتێک بەرامبەر دەوڵەتێک یان ئیمارەتێکی لاواز کە بۆشایی دروستکردنەوە لە نەخشەی سیاسی ناوچەکە. هەربۆیە پرۆسەی ئیمپراتۆریەتی ئایینی و نەتەوەیی و پاوانخوازی دەسەڵات لە جیهان دروستبوو.

بەڵام بەدروستبونی دەوڵەتی جوگرافی لە دوای جەنگی یەکەمی جیهانی، سنووری هەر ولاتێک پارێزراو بوو بەپێی یاسا و سیاسەتی نێودەوڵەتی. ئەمەش وایکرد پرۆسەی کۆلۆنیالیزمی ڕاستەوخۆ بوەستێت. بەڵام هەر لەبەر بوونی زیادەی هێزی ولاتان؛ دیسان ئەم پرۆسەیە بەشێواز و ڕێگای جیاواز سەریهەڵداوە کە خۆی لە ئیمپریالیزم دەنوێنێ. لە شێوازەکانیشی:

---

٣ ئینسکلۆپیدیای زانیاری کوردی، ٢٠٢١.

- داگیرکردنی سەربازی ڕاستەوخۆ، بەڵام لەژێر چەتر و پابەندییە نێودەوڵەتییەکان.
- هاوپەیمانی سەربازی.
- ڕێکەوتنی دیپلۆماسیی و سیاسی.
- ڕێکەوتنی ئابوریی و دارایی و وەبەرهێنان.
- بڵاوکردنەوەی کولتووری کۆمەڵایەتی و ئایینی و نەتەوەیی.
- ڕێکەوتنی ئەمنی و هەواڵگری.

چوارەم: ئیمپریالیزمی چینی لە ئەفریقیا:

چین وڵاتە هەژارەکان یان ئەو وڵاتانەی پێویستیان بەنەختینە هەیە دەکاتە ئامانج. قەرزی زەبەلاحیان پێدەدا بۆ پرۆژەکانی وەبەرهێنان و پەرەپێدان، دوای ئەوەی ئەو وڵاتانە ناتوانن قەرزەکان بدەنەوە؛ چین دەستدەگرێت بەسەر ئەو پرۆژانە. ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ کەمی ڕێژەی سووی قەرزەکان کە کەمترە لە ٣٪، کەچی سووەکانی قەرزی ئەمریکا دەگاتە ٥٪.[٤]

هەر لەمیانەی دەستپێشخەری پرۆژەی پشتێنە و ڕێگا، چین (٨) ملیار دۆلاری قەرز داوەتە سریلانکا لە سەردەمی سەرۆکی پێشووی ماهیندرا ڕاچاباکسا بۆ دروستکردنی چەند پرۆژەیەکی پەرەپێدانی ژێرخانی وڵاتەکە، لەوانەش پرۆژەی بەندەری هامبانتونا. بەڵام سریلانکا نەیتوانی قەرزە کەڵەکەبووەکانی بە چین بداتەوە لەکاتی خۆی و بەناچاری لە ساڵی ٢٠١٧ پشکی ٧٠٪ پرۆژەکەی بەخشییە چین بۆ ماوەی ٩٩ ساڵ، ئەمەش هۆی سەرەکی بوو بۆ ئیفلاسبوونی دەوڵەت و سەرهەڵدانی ڕاپەرینی گەلی سریلانکی و هەڵهاتنی سەرۆکەکەی.

ئێستا چین وەکو ئەوروپا لە ڕابردوو، هەوڵی داگیرکردنی تەواوی ئەفریقیا دەدات، بەڵکو سەرۆکی پێشوتری زامبیا پێیوایە داگیرکاری چین خراپترە بەراورد بە ئەوروپا. میشال ساتا پێش ئەوەی ببێت بە سەرۆکی زامبیا، لە توێژینەوەیەکی کە پێشکەشی زانکۆی هارڤاردی ئەمریکی کردبوو بە ڕاشکاوانە گووتی: کۆلۆنیالیزمی ئەوروپی بەراورد بە ئیستغلالی چین باشتر بوو؛ چونکە هەرچەندە هەردوولا وەک یەک بوون لەڕووی ئیستغلالی بازرگانی بۆ ئەفریقیا، بەڵام ئەوروپییەکان وەبەرهێنانیان ئەنجامداوە لەژێرخانی ئابووریی و کۆمەڵایەتی. هەروەها گوتیشی: کۆلۆنیالیزمی چینی بەنیازە بە زۆرترین قازانجی داراییەوە دەرچێت لە ئەفریقیا، بێ ئەوەی ڕەچاوی ژیانێکی خۆش بۆ

---

٤ ڕاپۆرتی پێگەی عەرەبی پۆست.

دانیشتوانی ئەو وڵاتانە بکات».[٥]

ئێستا چین لە ئیمپریالیزمی دارایی ڕێدەکات بۆ کۆلۆنیالیزمی سەربازیش؛ لە نزیک هەر بیرە نەوتێک لە ئەفریقیا و ئاسیا، چین بنکەیەکی سەربازی دادەمەزرێنێ.[٦]

شێوازێکی تری ئیمپریالیزمی چین بۆ وڵاتان بریتییە لە وابەستەکردنی سەرکردەی ئەو وڵاتانە بە سیاسەت و ئەجێندای خۆی. ئەمەش لە ڕێگای کردنەوەی خولی ڕاهێنانی سەرکردە گەنجەکانی وڵاتە دواکەوتوو و هەژارەکان. هەر لەمیانەی ئەو ڕاهێنانەش لە بەیجینی پایتەختی چین، ئەو ڕاهێنراوانە سەرسام دەکرێن بەو پێشکەوتنە تەکنەلۆژیی و پیشەسازی و بازرگانییانەی چین، ئەمە سەرەڕای چۆنیەتی ئیدارەدانی حزب و حکومەت و دەزگا هەواڵگریی و ئەمنییەکان. بۆ نمونە، تەنها لە نێوان ساڵانی ٢٠٠٠ بۆ ٢٠١١، چین (٥٣٩) خولی ڕاهێنانی بۆ بەرپرسە باڵاکانی وڵاتانی جیهان کردووەتەوە. کە تەنها پشکی وڵاتانی ئەفریقی بریتی بووە لە (٨٦٠٠٠) سەرکردە. هەروەها تەنها لە ساڵی ٢٠١٣ لەچوارچێوەی پرۆگرامی (ڕاهێنانی سەرکردەی حزبە سیاسییەکان)، چین ڕاهێنانی بە (٢٠٠) سەرکردەی گەنجی ئەفریقی کردووە. هەروەها لە نێوان ساڵانی ٢٠١٥ بۆ ٢٠١٨، ڕاهێنانی بۆ (١٠٠٠) سەرکردەی گەنج ئەنجامداوە.[٧]

بێگومان چین ئەو پەیوەندییانە لەگەڵ سەرکردە ئەفریقییەکان بەکاردەهێنێ بۆ پاڵشتی دیپلۆماسی. کیشوەری ئەفریقیا لە (٥٤) دەوڵەت پێکهاتووە کە نزیکەی چارەکێکی وڵاتانی جیهان دەگرێتە خۆی. بۆیە چین گرنگییەکی دیپلۆماسی بە ئەفریقا دەدات بەتایبەت لە ساڵی ١٩٧٢ کاتێک (٢٦) وڵاتی ئەفریقی لە نەتەوەیەکگرتوەکان لە بەرژەوەندی چین بڕیاری پێدانەوەی کورسییەکەیان بۆدا و لەوکاتەوە گرنگی دیپلۆماسی ئەفریقیای زیاتر بۆ دەرکەوت.

پێنجەم: سیاسەتی «سامانە سروشتییەکان بەرامبەر بنیاتنانی ژێرخان»:

ئەفریقا سەرچاوەیەکی دەڵەمەندە بە کاڵا و کانزا بە نرخەکانی جیهانی وەک: نەوت، مس، زێڕ، ئەڵماس، فسفۆڕ، پلاتین، کولتان، هتد...

سیاسەتی چین، بریتییە لە پێدانی قەرز بۆ دروستکردنی ژێرخان لە بەرامبەر ئەوە وەرگرتنی سامانە سروشتییەکانی ئەفریقیا هەتا تەواوبوونی قەرزەکان.

ئەفریقاش بووەتە سەبەتەی خۆراک بەتایبەت دانەوێڵە بۆ چین؛ چونکە ساڵانە چەندین ملیۆن دانیشتوانی چین زیاد دەکات و ئەوانەش پێویستیان بە خۆراکە، بۆیە چین بۆتە دووەم هاوردەی ئەفریقیا بۆ خۆراک کە ئەمەش بۆ ئاسایشی خۆراکی گرنگە.

---

٥ گۆڤاری فۆریسی ئەمریکی.

٦ ئاژانسی ماکێنزی ئەمریکی.

٧ پێگەی الجزیره.

داتاکان ئاماژە بە گرنگی کیشوەری ئەفریقیا بۆ چین دەکەن، لە ساڵی ٢٠٢١ ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێوان چین و ئەفریقیا گەیشتووەتە نزیکەی (٢٥٥) ملیار دۆلار، کە بەڕێژەی (٣٥,٣٪) ساڵانە زیادی کردووە.[٨]

چین تەنها لە ماوەی نێوان ساڵەکانی ٢٠٠٥ تا ٢٠١٩ نزیکەی (٥٤٤) گرێبەستی بینای ژێرخانی لەگەڵ ئەفریقیا واژۆکردووە بە بڕی (٢٦٧,٧) ملیار دۆلار، کە ئەمەش سێیەکی کۆی گشتی نرخی پرۆژەکانی بنیادنانی چینە لە گشت جیهان.[٩] هەروەها چین پێیوایە تا ساڵی ٢٠٢٥ دەتوانێت قازانجەکانی بگەیەنێتە نزیکەی (٤٤٠) ملیار دۆلار لەگەڵ ئەفریقیا.[١٠]

> **سیاسەتی چین، بریتییە لە پێدانی قەرز بۆ دروستکردنی ژێرخان لە بەرامبەر ئەوە وەرگرتنی سامانە سروشتییەکانی ئەفریقیا هەتا تەواوبوونی قەرزەکان.**

جیاوازی نێوان پرۆژە بازرگانیی و مامەڵەداراییەکانی ئەمریکا و ئەوروپا لەلایەک و چین لەلایەکی تر:

١- گرێبەست و مامەڵە بازرگانی و پرۆژە ئابوورییەکانی چین لەگەڵ وڵاتانی تر هیچ چاودێریی و لێپرسینەوەیەکی لەسەر نیە لەلایەن پەرلەمان و ڕێکخراوەکانی کۆمەڵگای مەدەنی و میدیا چینیەکان؛ چونکە لە چین تاک حزب بەڵکو تاک سەرکردە و سەرۆک حوکم دەکات. بەڵکو هەندێک جار گرێبەستەکان بەنهێنی دەمێننەوە لە نێوان هەر دوو وڵات. لە لێکۆڵینەوەیەکی (ئید داتا) -دەستەیەکی پەرەپێدانی نێودەوڵەتییە- کەپێی هەستاوە، دەرکەوتووە نیوەی قەرزەکانی چین بۆ وڵاتان ئاشکرا ناکرێن و لە دەرەوەی بودجەی حکومەتەکانە. هەر هەمان لێکۆڵینەوە ئاشکرای کردووە کە (٤٠) وڵات ئەو قەرزە نهێنییانەیان وەرگرتووە.

---

٨ دەستەی نیشتمانی گشتی چینی بۆ گومرگەکان.

٩ ناوەندی لێکۆڵینەوەی جەزیرە، مستەفا ئەلجالی، ٢٠٢١.

١٠ فرانس ٢٤، ئەیلولی ٢٠١٨.

هەرچی گرێبەست و پڕۆژەکانی ئەمریکا و ئەورووپایە لە دەرەوەی وڵاتەکانیان، تاڕادەیەکی زۆر بە فلتەری لێپرسینەوەی پەرلەمان و چاوێری میدیا و فشارەکانی کۆمەڵگەی مەدەنی تێدەپەڕێت.

٢- چین بەرەهایی مامەڵە و پشتیوانی دەسەڵاتدارانی وڵاتە دیکتاتۆر و گەندەڵەکان دەکات بێ ڕەچاوکردنی مافەکانی مرۆڤ و مافی گەلە ستەملێکراوەکان. بەڵام ئەو جۆرە ڕەهاییە لە ئەمریکا و ئەورووپا نیە؛ چونکە مامەڵە و پشتیوانییەکان بەرژەوەندییە باڵاکانی وڵاتەکە و ڕەچاوکردنی مافەکانی مرۆڤ تاڕادەیەک سنورداری دەکات و هەندێک جار مامەڵەکان دەبەستنەوە بە حوکمی ڕەشید و شەفافیەت. هەربۆیە سودمەندی سەرەکی لەو گرێبەستانەی چین، حکومەتە گەندەڵەکانن نەک گەلە هەژارەکان.

٣- زۆر لە پرۆژەکانی چین، دەستی کار لەگەڵ خۆیان دەبەن بۆ ئەو وڵاتانەی لە بنەڕەتدا گەلەکەی بەدەست بێکارییەوە دەناڵێنن. بەڵام کۆمپانیا ئەمریکی و ئەورووپییەکان تەنها کارمەندە هونەرییە شارەزاکان لەگەڵ خۆیان دەبەن.[١١]

٤- کۆلۆنیالیزمی کۆنی ئەورووپا و ئەمریکا بەپێی یاسای نێودەوڵەتی و پێوەرە ئەخلاقییەکانی داگیرکاری، جۆرێک لە پابەندبوونیان هەبووە بەرامبەر گەلە داگیرکراوەکان لە پێشکەشکردنی خزمەتگوزارییە سەرەتاییەکان و بنیاتنانەوەی دامەزراوەکانی دەوڵەتە داگیرکراوەکان و برەودان بە پەرەپێدانی پەروەردە و فێرکردن و کۆمەڵگەی مەدەنی، بەڵام داگیرکاری چینی هیچ پابەندبوونێکی یاسایی و ئەخلاقی بەرامبەر ئەو وڵاتانە و گەلەکانی نییە و خۆی بواردووە لە پێشکەشکردنی هەر خزمەتگوزارییەک جگە لەو ڕێکەوتنە فەرمییەی لەناو گرێبەستەکان هەیە.

---

١١ الاستعمار الصامت.. كيف تغزو الصين قلب أفريقيا؟ هند عبد الحميد، پێگەی الجزيرە.

عەبدوڵڵا عەباس

باری سەرنجی بێگرێ دەربارەی (خووی بەگژاچوونی دین)

(١) ئاڕاستەی دین و ئیختیاری ئینسان..!

ئەوانەی بەدوای زانیاری باس و خواستی ڕووداوە کاریگەرەکانی دنیادا ئەگەڕێن دێتەوەبیریان کە سەرەتای سەرهەڵدانی توندوتیژی ناوبراو بە (جیهادییە ئیسلامییەکان) لە وڵاتی میسر سەریهەڵداو بەتایبەتی دوای تێکچوونی خەتی ئیسلامی سیاسی لەگەڵ جەمال عەبدولناسر و ئیتر لەوەوە گرووپی هەمەجۆرەی ئیسلامی توندڕەو لە زۆر شوێنی دی سەریهەڵدا هەتاکوو گەیشتن بە سەرهەڵدانی (القاعده) و هاوشانەکانی لە زۆر ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، ڕاستەخۆ ئەڵێین هوکاری تەشەنەکردنی ئەو توندڕەوییە سێ شت بوو کە تائێستا هەمان ئەوە ڕۆڵی هەیە لە بڵاوبوونەوەی:

یەکەم: ڕژێمەکانی ناوچەکە تا خۆیان وانیشان بدەن لای زلهێزەکانی دنیا گوایە (ئیسلامی نین و عەلمانین..!!) ڕوویان لە دوو کارکرد، یەکەم توند لە سەرچاوە ناوبراو بەجیهادییەکانیاندا و دووەم کوێرانە کەوتنە هاندانی بەرەڵایی ڕەنگاوڕەنگی غەرب لەناو خەڵکی وڵاتەکانیاندا بێ ئەوەی حسابی ورد بۆ نەرێت و مێژوو ماناکانی (شارستانیەت و بینای ڕەوشت) لە پەیامە دینییەکان بکەن.

دووەم: زیادەڕۆییان کرد لە ڕازیکردنی زلهێزە خۆسەپێنەرەکاندا کە بووە مایەی ئەوە قۆناغ بەقۆناغ ئیرادەی نیشتمانیی ئەو وڵاتانەی بێ هێزکرد و بەوە خۆسەپاندنی دەرەکی فراوان بو،و کە بەرەنگاری توندڕەوە دینیەکانیان کردە بیانوو بۆ دەستوەردانە کاری ئیرادەی نیشتمانیان.

سێیەم: نەتیجەی یەکەم و دووەم، لە پاڵیا ئەرزیەتی جەهلی گشتیی کۆمەڵایەتی سێ کوچکەی فرست بوون لە بەردەم تاقمە توندڕەوەکاندا لەژێر پەردەی دیندا بۆ خۆقایمکردن و کەسبی پشتیوان لەناو خەڵکدا.

***

لەبیرمە کە ئەم دیاردەیە تەشەنەی کرد و بوو بە ماددەی باس و خواست و شیکردنەوەی هەمەجۆر لە سەرچاوەکانی ڕاگەیاندندا، ڕۆژنامەی (الاهرام)ی بەناوبانگ ڕاپۆرتێکی پڕ زانیاریی وردی بەژمارە و بەڵگەوە بڵاوکردەوە، وەک وەڵامدانەوەی ئەو نووسەر و چاودێرە سیاسییە عەلمانیانەی کە لە شیکردنەوەکانیان بۆ ئەم دیاردەیە خەتایان دەدایە پاڵ خوێندنگا و قوتابخانە و حوجرە دینییەکان کە گوایە ئەو توندڕەوانە لەو شوێنانەوە دێن و بەڕووی ژیانی مەدەنیەتی کۆمەڵدا دەچن و داوایان ئەکرد بە داخستنیان و کەمکردنەوەی دەرسە ئاینییەکان. لەو ڕاپۆرتەدا (الاهرام) بەژمارە و بەڵگە ڕوونیکردەوە کە بە بەراورد بەنیسبەتی ژمارەی ئەو توندڕەوانەی دوایی ڕوویان لە چەک هەڵگرتن کرد بۆ ئاژاوەنانەوە لەژێر پەردەی داکۆکی لە (دین و پەیامەکەی)دا،

که دەرچووی خوێندنە دینییەکان بوون کەمتر لە ١٥٪ بوون بە نیسبەت ئەوانەوە کە یان لە شەقامەوە هاتبوون یان لە خوێندنگا ئاساییە مەدەنیەکانەوە دەرچوون، بەتایبەتی لەوانەی گەیشتن بە پلەی ڕابەرایەتی دیاری ئەو تاقمانە کە لە هیچ خوێندنگایەکی دینی و خوێندنی شەریعە دەرنەچوون: (ئەیمەن زەواهیری میسر دەرچووی کۆلێجی پزیشکی و شارەزا لە نەشتەرگەریی و ئەبو موصعەب زەرقاوی پلەی خوێندنی لە پۆلی دووی ئامادەیی تێنەپەڕی بوو(دەرچووی ئاژاوەی کۆمەڵایەتی شەقام وەک نموونە).

ئەم ئیشارەتە دەکەمە دەستپێکی ڕووناکی خستنە سەر دیاردەیەکی سەرنجڕاکێش لەلای دەستەیەکی بەرچاو لەناو ڕووناکبیرانی سەردەمی ئێمەدا بووە بەخوو کە بریتییە لە (خەتابارکردنی) وجوودی ئیلتیزامی دینی ناو کۆمەڵ لە بوونی هەر دیاردەیەکی دواکەوتوویی یان کێشەی کۆمەڵایەتی تا دەگاتە دیاردەی (ئیرهابی ڕێکخراوە توندڕەوەکان) لەژێر پەردەی جیهاد بۆ داکۆکیکردن لە (دینی ئیسلام و پەیامەکەی)... لەبەرئەوە دەمەوێ بەکراوەیی و بێ گرێی سەبارەت بەمجۆرە (یەخەگرتنی ئیسلام و ڕێوباوەڕی- کە لە ئەدەبیاتی ئیعلامیدا بە – دینوفوبیا ناونراوە) بەوشێوە چڕەی ئێستا هەیە دەربیڕم، بەڵام سەرەتا بۆتان ڕوون ئەکەمەوە ئەم بیروڕایە بەناوی (داعیە – بانگیشەی ئاینی) دەرنابڕم، من هەرچەندە ڕێوڕەسمی ئایینی لە هەڵسوکەوتی ڕۆژانەمدا پەیڕەو ئەکەم، بەڵام ئەمە بە قەناعەتی ڕۆحی تایبەت بەخۆمی ئەزانم و هەتا ئامادەنیم فەرزی بکەم بەسەر نزیکترین کەسمدا کە ئەولاد و نەوەکانمن. مەبەستم لە قسەکردن لەسەر مەوزوعەکە مەترسی ئەو پێداگرتنە کۆکەیە لەسەر (خووی بەدناوکردنی دین بەگشتی و ئیسلام بەتایبەتی) بەشێوەیەکی موبەرمەج لە کۆمەڵێکدا نیسبەتی ئینتیمای بۆ دینە ئاسمانییەکان ئەوەڵیان ئیسلام نزیکە لە ٩٥٪ و لەو نیسبەتە ٤٠٪ یان هەڵسوکەوتی (بەباوڕانە) لەگەڵ شەرع بکەن و نیسبەتی (تخلف – جەهالەت) لەوەی لە ململانێ دەربارەی ئەسڵی خووی یەخەگرتنی دین و شەرع بگاتە ٧٠٪، مانای ئەوەیە (پێ بزانین یان نەزانین) یاریدەی سەرهەڵدانی (کوولانەی داعشیات و قاعیدیات) ئەدەین لەناو کۆمەڵەکەماندا. محەمەد حەسەنین هەیکەلی ڕۆژنامەنووسی هەرە مەشهوری میسر لە نووسینێکیدا ئەڵێ: سەیرم لێ دێ ئەوانەی گوایە ڕۆشنبیرن لەخۆیانەوە ئەچن بەگژ ڕەوتی باوەڕبووان بە دین لەناو کومەڵەکەماندا! ئەوانە هەست بە مەترسی ئەوەناکەن کە باوەڕبوون بە دین لای زۆربەی خەڵکی کۆمەڵەکەمان (هەندێک جار) بەبێ ئەوەی هەستی ڕاستەخۆی پێ بکەن لەژێر پێستی لەشیاندا چەکەرەی کردووە؟

یەکێک لە هەرە پێداویستەکانی سوودوەرگرتن لە (سەربەستی و بیروڕا دەربڕین) تا سوودی هەبێ و جێی خۆی بگرێ ئەوەیە قەناعەتمان هەبێ بەوەی: (سەربەستی یەعنی مەسئولیەت) و بێشک مەسئولیەت لێرەدا یەعنی سەربەستی لە خزمەتی بینای ئیجابی

فیکری ئینساندا بێ. لە ئەوروپا (مولحید/ بێ دین) زۆرن، کەچی نابیستین ئەو مولحیدانە ئیستفزازی ئەو ڕەمزانە بکەن و خۆیان کردبێ بەخاوەن بانگەواز تا ئەوانەی باوڕیان بە دین هەیە بە قسەی ڕەق و جنێو بە دین بدەن و موسا و عیسا و محەمەد بەدناو بکەن (هەندێ جار نەبێ کە ئەچێتەخانەی ململانێی سیاسییەوە).

باوای دابنێین: خوا نییە و پەیام لە ئاسمانەوە نەهاتۆتە خوارەوە، باشە ئەگەر من باوەڕم وا بێت و کەچی شەو ڕۆژ ڕەخنە و قسەی ڕەق ئاڕاستەی ئەوانە بکەم باوەڕیان وایە خوا هەیە و پەیامی ناردووە بۆ بەشەریەت مانای ئەوەیە وەک ڕابەری هیندی (غاندی) ئەڵێ: (من جنێو بە – هیچ – ئەدەم یەعنی جنیو یان ڕەخنە لەشتێ ئەگرم باوەڕم وایە وجوودی نییە!! گەمژەیی نییە ڕەخنە لە ناوجوود بگیرێ ؟!

ئەو کارە خراپانەی بەناوی دینەوە ئەکرێن بەرهەمی ململانێی چاوچنۆکی بەشەرن، نەک ناوەڕۆکی پەیامە ئاسمانییەکان، لە کۆمەڵگە نەگبەتەکەی ئێمەشدا هەندێ لە (عەمامە بەسەرەکان) جەهالەتی خەڵک لە سوودی خۆیان بەکارئەهێنن، ئینجا لە کۆمەڵێکی جاهیلدا ئەو عەمامە بەسەرانە بازاڕیان گەرمە، کە ئێمەش دێین گاڵتە بە قورئان و خوا و محەمەد و عیسا و موسا ئەکەین ئەوانە ئەیکەن بە بیانوو بۆ هاندانی (توندڕەوە جاهلەکان) کە کۆمەڵ هوشیار و چاوکراوە و خوێنەوار بوو (عەمامە بەسەر) ناتوانێت بیخەڵەتێنێ.

کە باس لەم دیاردەیە ئەکەین، نیاز خەڵک بانگکردن نییە بۆ هاتنە سەر ڕێگەی دین، چونکە وەک ئیشارەتماندا ژمارەی ئەوانەی هەستی ئینتیمای دینییان هەیە ئەوەندە کەم نین تا ڕووبکرێتە بانگەشەی هاتنە سەر ڕێگەی دینداری. خوا نوورێکی گەشە، دەروونی ئینسان ڕوون ئەکاتەوە بۆ بینینی ڕاستی، حەقیقەت و ڕووناکیش لای ئینسانی ژیر و هوشیار یەعنی (ئەخلاقی باڵا)، ئەساسی دین و باوەڕبوون بەخوا لای ڕەوشت بەرز پیرۆزە. ئەوەندە خوێنەواریم هەیە سەیری کێشەکانی لە گۆشەی باوەڕبوون بە (گرێکوێرەی پیلانگیڕی) یەوە سەیر نەکەم، بەڵام تێناگەم بۆ ڕووناکبیرەکانمان وەک بڵێی بەدەست ئەنقەست تەنیا بۆ (ڕستە بەمانا سەلبیەکان) لە قورئاندا ئەگەڕێن و بەگاڵتە پێکردنەوە بڵاوی ئەکەینەوە؟ لە قورئاندا بانگەواز و ڕستە و پەندی جوان هەیە خەڵک بانگ ئەکات بۆ هوشیاریی و عەدالەت، خوا پەیامی دینی نەناردووە بۆ سزای مرۆڤ (وماكنا معذبين حتى نبعث رسولا) لە ناردنی پەیامبەرەکاندا نیازمان سزادانی خەڵک نییە (سورەتی الاسرا)...

دەیان نووسەر و بەناو خاوەن فیکری عەلمانی سەدان کتێب و لێکۆڵینەوەیان نووسیوە هەر بەنیازی تانە و تەشەردان لە ڕەوتی ئیسلامی و هەوڵی فراوان بوونی، کە بەلای باوەڕپێبووانی پەیامێکی شارستانی و بیناکاریی و هوشیاری ئینسانە، ئیسلام بەوە تۆمەتبار ئەکەن کە لە هەڵمەتەکانی فتوحاتدا ئەتکی عەرز و ئەرزی ئەو گەلانەیان کردووە

کە ڕوویان تێکردووە، کەچی عەلمانییە دەستبەتاڵەکانی ئێمە خەڵکی مسوڵمان لەو تاوانە هەرە دڕندانە ئاگادار ناکەنەوە کە (ڕزگاریخوازە غەربییەکان) دەرحەق ئەو میللەتانە کردوویان (فتوحاتەکانیان)، هەر بەناوی بڵاوکردنەوەی عەدالەت و سەربەستی بووە! مێژوونووسی ئەڵمانی (ماریا گێرگارد) لە کتێبی (کە سەربازەکان هاتن)دا نووسیویەی ئەڵێ: گەورەترین پەلاماری ئەتککردن دەرحەق ئافرەت لە مێژووی بەشەریەتدا دوای شکاندنی ئەڵەمانیا لە جەنگی دووەمی جیهانیدا ڕوویدا، کاتێک سوپای سوێنخۆرەکان هاتنە ناو ئەڵمانیاوە دوو ملیۆن ئافرەتی ئەڵەمانیان ئەتک کرد، لە زۆربەی شەقامەکانی شارەکاندا لاشەی ئافرەتی گولەبارانکراو فڕێدرابوون، کە لاشەی ئەو ئافرەتانە بوون خۆیان نەداوە بەدەستەوە ئەتک بکرێن!

سەربازەکانی ڕووس زیاتر لە یەک ملیۆن ئافرەتیان ئەتکرد، سەربازەکانی ئەمەریکا ١٩٠ هەزار و ئینگلیزەکان ٤٥ هەزار و فەرەنسییەکان ٥٠ هەزار، هەموو ئەم سەربازانە لەژێر درووشمی ڕزگارکردنی بەشەرییەت لەدەست نازییە شەڕانییەکانی ئەڵمانیا خۆیانکرد بەو وڵاتەدا و بەوەشکایەوە وەحشییانە بەربوونە ئافرەتانی ئەڵمانیا. دواتر نووسەر ئەڵێ: خاوەن هێزە ئافرەت ئەتککەرەکان ئێستا لەژێرئاڵای نەتەوەیەکگرتووەکاندا ئیدعای سەربەستی ئینسانی ئافرەت ئەکەن...

(٢) قسەکردن لەگەڵ خەڵك بە لووت بەرزی!

ژمارەیەکی بەرچاو لەو خاوەن قەڵەمانەی تانەو تەشەردانیان لە دین کردووەتە بەرنامەی ڕاگەیاندنی ئەوەی گوایە (ئەوان عەلمانین) و نووری هوشیاری بەخەڵک ئەگەیێنن ئەوەڵ هەڵە تێی کەوتوون بە زمانی خەڵکی قسە ناکەن، خۆیان وا ئەبینن کە بۆ نموونە: ئیدوارد سەعید زانای فەلەستینی و بەناوبانگ لە زانستی مەعریفی ئەدەب و فەلسەفەی سەردەم لە جیهاندا یان فۆکویامای ناسراو بە ڕاگەیاندنی کۆتایی مێژوو و ململانێی شارستانییەتەکان و نعوم تۆمسکی شارەزا لە هونەر و زمانناسی و دوایی شیکردنەوەی باری سیاسی سەردەم و خاوەن فیکرەکانی دی سەردەمن! کە زۆربەشیان لەو خاوەن قەڵەمانەی خۆمان کتێبی یان دووانی ئەوانەیان بینیوە و ئیتر خۆیان لە هاوشانی ئەوانەدا ئەبینن و وائەزانن بۆ گۆمەڵگەی ئەوروپایی قسە ئەکەن و کۆمەڵەکەی خۆیان بە موتەخەلیف ئەزانن و هۆکاری تەخەلوفیان خەتای ئینتیمای دینیانە..! لەوە مەترسیدارتر ئەو خاوەن قەڵەمانە ئەیانەوێ وا لە خوێنەوارانی خۆمان بگەیەنن کە مەسەلەی ئینتیمای دین خوویەکە هەر لە ڕۆژهەڵات بەگشتی و کۆمەڵی ئێمە بەتایبەت باوی ماوە و تا بەرەو ڕۆژئاوا بڕۆی ئینتیما بۆ دین لە مستەوای ڕەسمی و خەڵکیدا باوی نامێنێ...

ڕۆژنامەی (ود ستریت جۆرناڵ) لە ڕاپرسییەکی گشتیدا کە ساڵی پار بڵاویکردووتەوە ڕایگەیاندووە کە ٧٢٪ بەریتانییەکان باوەڕیان بە وجوودی (خالق – پەروەردگار) هەیە و لەناو وڵاتانی یەکێتی ئەوروپا ١٠ وڵاتی ئەندامیان لە دەستووریاندا بەڕەسمی دینی مەسیح بە دینی دەوڵەت دادەنێن و زۆربەی بەندەکانی دەستووریان لەبەر ڕووناکی ئاڕاستەکانی دینی مەسیح دارێژراوە و ئاڵای ٢٤ دەوڵەتی ئەوروپا و ڕۆژئاوا ڕەمزی دینی مەسیحیان لە ئاڵاکانیان داناوە.

دەستووری ڕەسمی وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکا لەبەر ڕووناکی ئاڕاستەکانی ئەو دینەدا دارێژراوە و نیسبەتی ٤٧٪ ی خەڵکی ئەمەریکا بەشێوەی ڕۆژانە و بۆنە ئاینییەکان ئەچنە کەنیسە و ڕێوڕەسمی دینی ڕایی ئەکەن...

شیکردنەوەیەکی ڕۆژنامەنووسیم لەبەردەستایە بەناونیشانی (دینی و سیاسی لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا: شیکردنەوەی بەراوردی ئەدەبیاتی نوێ – ئامادەکردنی شیما بهالدین و ماجدە ئیبراهیم) باسی ٧ کتێبی نوێ ئەکات لە ئەمەریکا دەرچوون باس لە دین و سیاسەت ئەکەن لە ئەمەریکا و هەر حەوت کتێبەکە لەیەک مەبەستدا یەک ئەگرنەوە: وجوودی پەیوەندی و بەیەکەوە گرێدراوی دین و سیاسەت لە ئەمەریکادا هەیە و کاری پێئەکرێت...)(١) و ساغی ئەکەنەوە کاریگەریی دین لەسەر سیاسەت لە مەسەلە چەسپاوەکانی دیاریکردنی چوارچێوەی سیاسەت و باری کۆمەڵایەتییە لەوێ و هەر ئەوەیشە کاریگەریی هەیە لەسەر پەیوەندی ئیدارەی ئەمەریکا و جیهانی ئیسلامی.

ئەم ڕاستییانە بەڵگەی ئەوەن کە بەپێچەوانەی ئەوەی ئێمە تێگەیشتبووین و سەرەڕای ئەو هەڵمەتە ڕاگەیاندنە چرەی ڕۆژئاوای بە دەستەڵات ئاڕاستەی کۆمەڵی ئێمەی ئەکەن کە (دین جیابێ لە سیاسەت) ئەوان هەموو ئاڕاستەکانیان بۆ سەپاندنی سیاسەتیان لە سەرچاوەی دینی ڕەسمی خۆیانەوە سەرچاوەی گرتووە و کاری بۆ ئەکەن

ئێمە ئاماژە بەم ڕاستییانە ئەدەین بۆ ئەوەی ساغی بکەینەوە کە خاوەن قەڵەمە چالاکەکانی خۆمان کە خوویان بە بەدناوکردنی دینەوەگرتووە و بەهۆکاری کێشەکانی کۆمەڵایەتی ئەزانن، خۆیان بەم هەڵوێستە بە عەلمانی منەوەر ئەزانن ، نە چاک لە عەلمانیەت گەیشتوون و نە زانیاری تەواویان لەسەر ئوسوڵی پەیوەندی کۆمەڵایەتی ئەوروپا و ئەمەریکا هەیە لەڕووی هەڵسوکەوت لەگەڵ دین. ئەوانە عەلمانیەت بەجۆرێ لە بەرەڵایی ئەزانن، لەکاتێکدا سەرهەڵدانی ئەم ئاڕاستە فیکرییە سەرهەڵدانی چوارچێوەدانانە بۆ مانای سەربەستی کە مانای مەسئولییەتە وەک لەلایەکی دی ئیشارەتمان پێدا..

لەم لایەنەوە (بێگومان دوای ڕەنجێکی سەختی خاوەن فیکرە منەوەرەکانی ئەوروپا کە لە خەباتی ڕزگاربوون لە دەستەڵاتی کەنیسەوە دەستیپێکرد و پێیان دادەگرت:

دەستەڵاتی حوکمرایی بەرپرسیار لە ڕابەری کۆمەڵ بۆ زامنی: گوزەران و بینا و پەیوەندی کۆمەڵایەتی و ئابووری و یاسایی، بەدووربێ لە ئاڕاستەی دینی و ئاڕاستەی دین پەیوەندی بە ئیختیاری ئینسانەوە هەیە چۆن لەبارێکی ڕۆحیدا پەیرەوی ئەو ئاڕاستانە ئەکات بەقەدەر شارەزایم و خوێندنەوەی ئەوەندە توانیبێتم خوێندبێتمەوە نەمبیستوەو نەمبینیوە خاوەن فیکرەکانی بانگکردنی دوورخستنەوەی دین لە کاروباری ڕۆژانەی دەوڵەت بانگی (ئیلحاد)یان کردبێ بەنیشانەوە ئاڕاستە و پێچەوانەکەی ڕاستەو لە هەندێ وەرچەرخاندا پشتیان بە ئاڕاستەی دین و ڕەمزە ڕووناکبینەکانی کەنیسە بەستووە کە پشتیوانیان بوون..

(٣) مەترسی خووی سەغڵەتکردنی دین لەچیدایە؟

کۆمەڵگەی ڕۆژهەڵاتی کە ئێمە بەشێکین لێیان چاوی هوشیارییان لەڕێگەی دین و پەیامە ئاسمانییەکانەوە کردەوە، لە وەرچەرخانە مێژووییەکاندا ڕەمزە دینییەکان هەڵگری مەشخەڵی ڕابەرایی کردنی کاروانی بەرەوپێشێوەچوونی کۆمەڵ بوون، لەم کارە پیرۆزەیاندا ڕاسپاردە دینییەکانیان بۆ هۆشیارکردنەوەی خەڵک کردووە بە بەرنامە، ئەگەر بڵاوبوونەوەی دینی ئیسلام لە کۆمەڵی کوردەواریدا مایەی بەڵا بووبێ ڕابەرانی شۆڕشە ڕزگاریخوازەکانمان کە لە ئوسوڵی دینەوە دەستیانپێکردووە هەر لە شێخ سەعیدی پیرانەوە بۆ شێخ عەبدولسەلام بارزانی و قازی محەمەد و شێخ مەحمودی حەفیدەوە بۆ پیاوە هوشیارەکانی ڕابەرانی ڕووناکبیری و ئەدەبی و مێژوو وەک مەولەوی و نالی و مەحوی و مەلا کاکەحەمە و مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس و عەلادین سەجادی و مەسعود محەمەد و....هتد ئەکەونە دووبازنەوە: یان ئەوەتە خوانەخواستە ڕاستگۆ نەبوون لەگەڵ ئیختیاری دین و ئامانجەکانی ڕەوتەکانیاندا یان ئەوەتە دیسان خوانەخواستە لەژێر پەردەی دیندا بەشداربوون لە خەفڵاندنی نەتەوەدا، بێشک نە یەکەمیان و نە دووەمیان بوون، بەچاوپۆشین لە ئەنجامی ڕەنجەکانیان کە بێشک تەوازوونی هێز لە سەردەمەکانیاندا دەوری گێڕاوە هەوڵ و ڕەنجیان کە بەئاڕاستەی ئیماندارانە بووە و ئەوپەڕی ڕاستگۆیانە بووە و تین و تاو و ڕەنجی ئەوان تا ئێستا مانای شانازی ئینتیمای نەتەوەیی ئێمە گەش ئەکەنەوە.

لەجارێ زیاتر و لە چەند نووسینێکدا ئیشارەتم بەوە داوە کە: هەموو هەڵوێستێکی دەستەیەک لە عەلمانیەکانی لای ئێمە کە ڕەنگدانەوەی خۆهەڵکێشانیانە گوایە ڕووناکبیر و عولەمای سەردەمن و لە خۆبەزلزانینیانەوە تانەی ناڕەوا و سووکایەتی بە ئیتیجاهی ئیمانداری لەناو کۆمەڵگەدا ئەکەن، پێ بزانن یان نەزانن (کە زۆربەیان بەداخەوە پێ

ئەزانن) بەوە هۆکاری فراوانبوونی ڕەوتی توندڕەوی گرووپە ئاینییە تەسک بیرەکان ئەبن لە کۆمەڵگەیەکی وەک ئێمە و کۆمەڵانی ئەم ناوچەیە کە تائێستا (خۆشباوەڕیی و تەسکی مەودای هوشیاری خەڵک) وا ئەکات هەڵوێست وەرگرتنی زۆربەی خەڵک لە ڕێی وروژاندنی سۆز و عاتیفەوە ئەبێ، عەلمانییەکانی ئێمە بەتایبەت و ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەگشتی لەکاتێکدا عەلمانییەکانی ڕۆژهەڵاتی دوور و ناوچەی خوارووی ڕۆژهەڵاتی ئاسیا ژیرانە و هەروەک ڕۆژئاوا هەڵسوکەوت لەگەڵ ڕەسەنایەتی نەریتی خۆیان ئەکەن.

ئەڵێین عەلمانییەکانی لای ئێمە چاوی خۆیان بەڕووی هەموو ڕاستییە ڕەگداکوتاوەکانی نەریتی خۆماڵیاندا ئەنوقێنن و ڕوو لە ڕەواج پەیداکردن بۆ هەر شتێ بەری فیکری ڕۆژئاواییەکانە ئەکەن بەو ناوەوەی ئەوێ سەرچاوەی سەرهەڵدانی عەلمانییەتە و ئەمە بووە ئامانجی سەرەکییان و هەر ئەوان ئەتوانن گەشە بە شارستانیەتی بەشەرییەت بدەن. ژمارەیەکی بەرچاو لە عەلمانییەکانی ئێمە هەر لەگەڵ فێربوونی ئەبجەدیاتی سەرەتایی عەلمانیدا واز لە هەموو فیکر و بەهای ئایینی و ڕەوشتی ئەسڵی ئینتیمای خۆیان ئەهێنن و بانگی ڕووکردنە نیعمەتی فیکری ڕۆژئاوا ئەکەن بۆیە من بە چاوی خۆم (عەلمانی شارم بینی) سەری (ڕێزی) بۆ ئەو کچۆڵەیە نەواند کە لە حیوارێکی تەلەفزیونیدا وتی: (سەیرم لێدێ دایک و باوک واز لە منداڵەکانیان ناهێنن خۆیان دینی خۆیان هەڵبژێرن...!!) دوایی ناڕەزایی دەربڕی بەرامبەر نەریتی مارەبڕینی شەرعی لە هاوسەرگیریدا و داوای لابردنی ئەم کۆتەی کرد.! ئەوانە هۆکارێکی کاریگەرن لە کۆمەڵێکی وەک کۆمەڵی نیمچە خوێنەواری ئێمەدا کار و ئیدعای فیکریان ئەبێتە مایەی سەرهەڵدانی توندڕەو و دەمارگیرەکان، چونکە دەرگاکانی هەوڵی گونجاندنی ئایین و سەردەمی گەشەسەندنی هوشیاری بەشەر دائەخەن کاتێ حساب بۆ نەریت و سیلەی ڕەحم و باری دەروونی بەری ئەو نەریتە بە لاوە ئەنێن و هەوڵی گەشەسەندی بەوجۆرەی لەگەڵ سەردەمی ئێستا بگونجێ نادەن

ڕەوتی عەلمانی لە ئەوروپا یەکەم هەنگاوی بۆ ڕزگارکردنی خەڵک لە زوڵمی ئەو دەسەڵاتانەی کە لە مێژوودا بە (مەحاکمی تەفتیش) ناوبراوە کە لە سەدەی ١٥ بۆ سەرەتای سەدەی حەڤدە بەئاگر و ئاسن و کوشتن و بڕین بەناوی دینەوە حوکمی گەلانی ئەوروپایان ئەکرد، ڕەوتی تێکۆشانی هوشیارانی ئەوروپا لە لایەنی فیکریی و سیاسییەوە سەریهەڵدا بۆ دوورخستنەوەی دەستوەردانی (کەنیسەکان) لە کاروباری سیاسیی و حوکمڕایی کاروباری ڕۆژانەی خەڵکدا لەو ڕۆژەوە عەلمانیەکانی ئەوروپا کاریان بۆ بیناکاری کردووە کە یەکەم هەنگاویان بانگدانیان بوو بۆ سەربەستی ئیختیار لەم مەیدانەدا.

ئەو سەربەستییەی ئێستا لە ئەوروپا هەیە لە لایەنی شارستانیەتی گونجاو لەگەڵ ئارەزووی زۆربەی خەڵک (بەئیختیاری ئاینیشەوە) بەری ڕەنجێکە لە سەدەی شانزەوە گەیشتە بازنەی

ڕێکخستنی کاریگەر بەرەنجی فیکریی و سیاسیی و بیناکاری عەلمانییەکانی ئەوروپا لە وڵاتانی ئەو کیشوەرە سیستەمی دیموکراتی و هەڵبژاردنی سەربەست و ڕاستەوخۆدا دامەزار و هەر (حاکمێ) ماوەی دەستووری حوکمی تەواوکرد بینای حوکمڕایی بەهەموو ئیمتیازەکانییەوە جێدەهێڵی و ئەچێتەماڵەوە، بەکورسیەکەیەوە نانووسێ و نەخشەی کودەتا دانانێ و هەوڵی گۆڕینی حوکم بۆ حوکمی بنەماڵە نادات، کەچی عەلمانییەکانی ئێمە هەندێکیان کەلیمە و مانای عەلمانی لە کتێب و بینینی فیلمی سینەماوە فێر ئەبن، یەکسەر ئەیانەوێ بێنە سەر جادە و نەریتی سەدان ساڵی خەڵکی لە هەموو لایەنەکانی ئایینی و کۆمەڵایەتیی و ئابووریی و پەروەردە بەقسەی بریقەدار و سوکایەتیکردن بەنەرێت وەک ئەوروپا لێ بکات، وەک ئەو فەیلەسوفە عەلمانییەی لە تەلەفزیۆنەوە وتی لەچک و سەربەستنی ئافرەت نمووی مێشک ئەوەستێنێ، هەربۆیە داوای سەر ڕووتی ئافرەتانی کورد ئەکات..!! عەلمانی لای ئێمە سەفەرێ ئەکات بۆ ئەوروپا و دێتەوە ئەیەوێ لە کون فەیەکونێکا هەرچی لە ئەوروپا دیویەتی لە کۆمەڵەکەی ئێمەدا بڵاوی بکاتەوە. عەلمانی لای ئێمە لە باسی مێژووی ئیسلامدا تەنیا پێ لەسەر ئەو کوشتن و بڕینە دائەگرێ لەناو بنە ماڵە حوکمڕاکانی ئیسلامدا ڕوویداوە، کەچی نایەوێ خەڵک بزانێ ئەو دیاردەیە تەبیعەتی مرۆڤی چاوچنۆکە لە بنەماڵەیەکی ئیسلامی بێ یان مەسیحی یان جولەکە یان هەتا مولحیدبێ. هێتلەر عەلمانی بوو هەوای دەسەڵاتدارێتی گەیاندییە ئەوەی شەڕێکی هەڵگیرساند دەیان ملیۆن مرۆڤ تیایدا بوو بە قوربانی و زیاتر لە نیوەی ئەوروپای وێران کرد.

ئەو عەلمانیانەش هەروەک (پیاوە ئاینییەکەی دەرباری سوڵتان) نایانەوێ خەڵکی ئاسایی ئاگاداری مێژووی مرۆڤایەتی بن و بەهوشیاری بیخوێننەوە، چونکە ئەزانن کە ئەوسا ڕیسەکەیان ئەبێ بەخووری، ئەوسا خەڵک ئەزانی کە شەڕ و کوشتن و سەربڕینی برا لەلایەن برایەوە تەبیعەتێکی ناشیرینی مرۆڤی چاوچنۆک بووە بەدرێژایی مێژووی بەشەریەت، ئەوەی مێژووی شەڕوشۆڕ لە ژیانی بەشەریەتدا بخوێنێتەوە سەری سووڕ ئەمێنێ کە بە بەڵگەوە مێژوو بۆمان ئەگێڕێتەوە: لەماوەی هەزاران هەزار ساڵی ژیانی مرۆڤ لەسەر ئەرز و بەر لە هاتنە خوارەوەی (صحف الابراهیم و موسی – ژماردەیەکی مێژوویی ئەبینی ئەڵێت بەشەریەت ١٣ ساڵ ژیانی لە شەڕ و یەکتر ڕاوناندا بەسەر بردووە و یەک ساڵ لە ئاشتی و ئارامدا ژیاوە). کەچی ئێستا عەلمانییەکانی لای خۆمان ئەیانەوێ وا لە خەڵک بگەیەنن کە لە هاتنی ئیسلامەوە شەڕ و پێکدادان لەسەر دەسەڵات سەریهەڵداوە، خۆیان لەوە لائەدەن باس لەوە بکەن کە ئەو کارانە لە بنەماڵەکانی ئیمپراتۆرەکانی یۆنان و ڕۆمان و بنەماڵە دەرەبەگەکانی ئەوروپا ڕوویداوە. ئەوەتە ئەوروپا لەڕێی فیلمی سینەماوە کارە ئابڕوبەرەکانی بنەماڵە حوکمڕاکانی وڵاتەکانیان

ئەگێڕنەوە، کە عەلمانییەکانی لای ئێمە کارە ئابڕووبەرەکانی ئەوانە بە سەربەستی ئیختیار لە خەڵکی بەسەزمانی ئێمە ئەگەیەنن!

بەر لە ئیسلام کە پەیامی مەسیح هاتە خوارەوە، بەدەسەڵاتەکانی جوولەکە ئەوانەی باوەڕیان بەو ئاینە نوێیە ئەهێنا سەریان ئەبڕین و نان براویان ئەکردن و ماڵەکانیان ئەسوتاندن، ئەمەیان لە دڵسۆزییەوە بۆ ئاینی موسا نەدەکرد، بەڵکو لەبەرئەوە بووە کە ئەیانزانی گەشەسەندنی ئەو ئاینە تازەیە دەسەڵاتی چاوچنۆکانەی لادانی ئەوان لە پەیامەکەی موسا دوایی پێ ئەهێنێ. سەردەمی مەحاکمی تەفتیش کە بەناوی عیسا و پەیامەکەیەوە بە بووختان حوکمیان ئەکرد هەر جولەکە و ئیسلامێکیان لە ئەورووپا بەردەست بکەوتایە سەریان ئەبڕیی و ڕوویداوە سکی ژنی ئیسلام و جولەکەیان هەڵدڕیوە ئەگەر سکیان پڕبوایە مەلۆتکەکەیان ئەکوشت، ئەورووپاییە ناموسڵمانەکان خۆیان ئەمە ئەگێڕنەوە، کەچی عەلمانییەکانی ئێمە ئەیانەوێ خەڵکی وڵاتەکەیان مێشکیان بەوە پڕبێ کە کوشتن و بڕین لەبەر حوکم وماڵی دنیا سیفەتی ئیسلامە و بەس!!! لە کاتێکدا عەلمانییە ئەورووپاییەکان بزووتنەوەکەیان لەژێر سەرناوی (ئیصلاحی ئایین) دەستپێکرد و خەڵکیان هوشیارکردەوە ئەوەی مەحاکمی تەفتیش ئەیکات پەیامی عیسا و موسا نییە، بەڵکو کردەوەی (پیاوە ئاینییەکانە) کە خۆیان بەسەر حوکم و دەسەڵاتدا سەپاندووە.... عەلمانییەکانی ئێمە لە ڕەسەنایەتی کۆمەڵەکەی خۆیان شارەزا نین و تیاندا هەیە بە شەرمی ئەزانێ مونتەمییە بۆ کۆمەڵی ڕۆژهەڵاتی!

سەرەتای شەڕی نێوان عیراق و ئێران بوو، ساڵی ١٩٨٠ بۆ نووسینی ڕاپۆرتێکی ڕۆژنامەنووسی بۆ ڕۆژنامەی (هاوکاری) لەسەر کۆلێژی ئادابی زانکۆی سلێمانی هاتم بۆ سلێمانی، لە پرسگەی زانکۆ دانیشتبووم و چاوەڕێم ئەکرد کوڕێکی لاوی پانتۆڵ (جینز) لەبەر کە بەسیمایدا دیاربوو (ئەورووپی هەوابوو!!) لەگەڵ لاوێکی وەک خۆی بەدەنگی بەرز وەک بیەوێ هەموو ئەوانەی لە پرسگەکە دانیشتبوون گوێیان لێی بێ ڕای خۆی بەرامبەر شەڕی عێراق و ئێران دەرئەبڕی کە هاوڕێکەی ترسی خۆیی دەربڕی لەوەی ئەو شەپۆلە ئاینییە توندڕەوەی لە ئێران شای ڕووخاند ڕوو لە ئێمەش بکات، ئەم زۆر بە باوەڕبەخۆبوونەوە دڵنیای ئەکرد کە ئەمە لێرە و لای ئێمە ڕوونادات، لەم حیکایەتە ئەوەی مەبەستمە بەخوێنەری بگەیەنم بۆچوونی ئەو (لاوە هەوا ئەورووپاییی)یە بوو دەربارەی خوێندنەوەی بۆ باری کۆمەڵایەتی لای ئێمە و ڕوانینی بۆ پاشەڕۆژی مەددی ئاینی لە لامان و ناوەڕۆکی ڕووانینەکەیم بیرناچێ وابوو گوایە: (کۆمەڵی ئێمە کراوەیە، خۆی نادات بەدەست حوکمی پیاوانی ئاینییەوە، ئێمە ئێستا لە ساڵانی هەشتاکانی سەدەی بیستەمداین ‘ئەم شەڕە ئەبڕێتەوە’ لە سەرەتای نەوەدەکاندا و لەم شاری سلێمانییەدا

'بێجگە لە مزگەوتی گەورە' هیچ مزگەوتێ نابینی هەمووی کومەڵانی چالاکی مەدەنی جێگەی ئەگرێتەوە، مزگەوتی گەورەش وەک ئاسەوارێکی مێژوویی ئەمێنێتەوە و بەس!!

هەرچی قسەی ئەو ئەوروپایی هەواییەم بیردێتەوە و بارودۆخی ئیتیجاهی ئایینی لای خۆمان و لە ناوچەکە بەچاو و کاریگەری ئەبینم هەست ئەکەم نەوەی خۆ بە عەلمانی زانی لای ئێمە (بێگومان بەداخەوە) تاچ ڕادەیەک بیر و هوشیان کاڵ و کرچە و لە هەموو شتێکدا هەتا ئەوەی پەیوەندی بە چارەنووسی تێکڕای وڵات و گەلەکانیانەوەهەیە تەنیا دیوی دەرەوەی ئەخوێننەوەوە، بۆیە ئەبینی بەو سەدان ڕێکخراوەی چالاکی مەدەنییەوە لەم هەرێمە هەیە و ئەو هەزاران چالاکوانەی لێیان کۆبوونەتەوە تیاندا هەیە چوار پێنج زمان قسە ئەکات کەچی کاریگەری لەسەر کۆمەڵگەکەی، نیوەی کاریگەری وتارخوێنێکی مزگەوتەکانەوە نییە بە زاناکانیانەوە و بەو وتار خوێنانانەوەش کە لە خانەی پیاوانی ئاینین!!

خولاصەی کەلام:

ژیانتان بەڵایە بۆ خۆتان، ئەگەر بەسەریدا زاڵ بوون،
بۆ بەڵای دی بەتواناتر ئەبن/ ئیمام علی

کتێبەکان ئەمانەن

١. دین و سیاسەت لە ئەمەریکا، نووسینی مایکل کۆریت و جۆلیا میتشل.

٢ – چۆن لە ئوسوڵیەتی برۆستانیەت و ئیفاتجلیکیەت بگەین، نووسینی جۆرج مارسدن.

٣ – ئوسوڵی توندڕەوی – ڕاستڕەوی مەسیحی لە ئەمەریکا.

٤ – پێشەکی لە ئوسولیەتی مەسیحی لە ئەمەریکا و ئەو سەرۆکەی خوا بانگیکرد و گەلی ئەمەریکا دووجار هەڵیبژارد / ئەم کتێبە کۆمەڵێ وتاری توندڕەوی مەسیحییە لە نیوزیک – ئەمەریکا و بەناونیشانی جەنگی ڕەحمەت لە دیرشبیگلی ئەڵەمانی بڵاوبوونەتەوە و باس لەوە ئەکات کە ئیرادەی خوایی بۆشی کوڕی سەرخست بۆ سەرکەوتن بەسەر ڕۆژهەڵاتدا.

٥– کتێبی پیرۆز و ئیستعمار، نووسینی قەشە مایکل بریور.

٦ – وڵاتی خوا /دین لە سیاسەتی دەرەوەی ئەمەریکا/ نووسینی والتر ڕاسیل مید.

٧– گەشانەوەی بروتستانت و ئیفانجلیکیە لە ئەمەریکا و کاریگەریی لەسەر دنیای ئیسلام/ نووسینی د.محەمەد عارفی مالیزی ڕەگەز.

ئایدیۆلۆژیا ١٩٨٧- ٢٠١٠

بیبلیۆگرافیا و پێڕستی لە پڕۆژەی (کورد و کوردستان- بیبلیۆگرافیا و پێڕستیان لە کتێبی کوردیدا ١٩٢٠- ٢٠١٠)

ئامادەکردن: بوار نوورەدین

تێبینی:

تێبینی:

١- بەکاربەری ئەم بیبلیۆگرافیایە، بۆ هەر سەرنج و ڕوونکردنەوەیەک، پێویستە سەیری ژمارەکانی پێشتری گۆڤاری خاڵ بکات.

٢- تەنها بۆ وشەی (ئایدیۆ) گەڕاوین و ئەم ئەنجامانەمان بەدەست هێناوە.

کورتکراوەکان:

پ.: پێوانە (بە سانتیمەترە و پانی پێش درێژی نووسراوە)

پ.د.ک.: پارتی دیموکراتی کوردستان

چ.: چاپخانە

چاپ.: نۆرەی چاپ

ژ.: ژمارە

ژ.س.: ژمارەی سپاردن

ژمارەی جێگیری نێودەوڵەتیی کتێب: ISBN: International Standard Book Number

س.: ساڵ

ش.: شوێن

ل.: لاپەڕە

ی.ن.ک.: یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان

و.: وەزارەت.

؟: هەر زانیارییەکی نادیار و نەزانراو

یەکەم: بیبلیۆگرافیای کتێبی سەربەخۆ ١٩٩٦-٢٠٠٥

١- تورانچێتی- وەدەرکەوتن، ئایدیۆلۆژیا و بەرنامە

نووسین: زارە ڤاند

وەرگێڕانی لە زمانی فارسییەوە: ئەبوبەکر خۆشناو

چاپ.: یەکەم، چ.: و. ڕۆشنبیری، ش.: هەولێر، ژ.س.: ٩٢، س.: ١٩٩٦، ل.:١١٢، پ.:٢٣×١٧

ناوەرۆک: دەربارەی ئەم کتێبە: وەرگێڕ/ توران/ ڕەگ و ڕیشەی پانتورانیزم/ پانتورانیزم لە تورکیا تا دەستووری عوسمانی/ پانتورانیزم دوای دەستووری عوسمانی/ ئایدیۆلۆژیا و خواستەکانی پانتورانیزم/بەرەو پراکتیزەکردنی بەرنامە (ڕیفۆرمی زمان و تازەگەریی ئەدەبی)/ تا شەڕی یەکەمی جیهانی/ پانتورانیزم لە ساڵانی شەڕی یەکەمی جیهانیدا/ دوای شەڕ وەستان/ پانتورانیزمی ئەمڕۆ/ ناوەرۆک/ ناوی بەرهەمە چاپکراو و چاپ نەکراوەکانی وەرگێڕ.

٢- کۆماری دیموکراتی- ئایدیۆلۆژی، سترۆکتور، ستراتیژی، تاکتیک و کردەوەکانی/ پارتی کرێکارانی کوردستان PKK

نووسین: حەمید گەوهەری

چاپ.: یەکەم، چ.: ؟، ش.: ستۆکهۆڵم- سوید، ISBN: ٩١-٦٣٠-٨٦٢٧-٠، س.: ١٩٩٩، ل.:٨٥، پ.:١٥×٢١

ناوەرۆک: ناوەرۆک/ پێشەکی/ سەرەتا/ ئایدیۆلۆژیی (پ.ک.ک)/ پێکهاتنی گرووپی ئایدیۆلۆژیی (پ.ک.ک)/ستراتیژی گرووپی ئایدیۆلۆژیی (پ.ک.ک)/ ستروکتوری گرووپی ئایدیۆلۆژیی ئۆجەلان و (پ.ک.ک)/ گرووپی ئایدیۆلۆژیی (پ.ک.ک) لە پراکتیکدا/ دامەزراندنی (پ.ک.ک)/ کۆماری دیموکراتی/ بەڵگەنامەکان.

٣- ئایدیۆلۆژیای ژن ئایدیۆلۆژیایەکی کۆمەڵایەتییە

نووسین: عەبدوڵڵا ئۆج ئالان

وەرگێڕانی لە زمانی تورکییەوە: نادیار؟

بڵاوکراوەی ناوەندی ڕۆشنگەریی دیموکراسی

چاپ: یەکەم، چ: ؟، ش: ؟، ژ.س: ؟، س: ٢٠٠١، ل:١١٠، پ:؟

ناوەرۆک: ڕاستینەی نەتەوایەتیمان لەگەڵ ڕاستینەی ژن و ژیان هەڵدەسەنگێنێ/ ئایدیۆلۆژیای ژن- ئایدیۆلۆژیایەکی کۆمەڵایەتییە/ سەرۆکایەتیی PKK سەرۆکایەتیی ژنی ئازادە/ پیاوێتی واتای خوڵقاندنی جوانی و یەکسانی مەزنە/ جووڵانەوەی ژنان- جووڵانەوەی ئاشتی و دیموکراسییە/ لە ئایدیۆلۆژیای ڕزگاریی ژندا- تیۆری دابڕان.

ئەم کتێبە لە ئینتەرنێتەوە وەرگیراوە.

٤- کۆچ و کۆمەڵگاکانی ئایدیۆلۆژیا و کولتوور

نووسین: نەوزاد مەحموود عەلی

چاپ: یەکەم، چ: پاک، ش: هەولێر، ژ.س: ٩٩، س: ٢٠٠٢، ل:١٣٧، پ:١٤×٢١

ناوەرۆک: پێشەکی/ لە شەش بەشی بێ ناونیشان پێکهاتووە/ سەرچاوەکان/ پاشکۆکان/ فەهرەست.

٥- ڕۆژهەڵاتناسیی لەنێوان ستراتیژی داگیرکاریی و ئایدیۆلۆژیای ستەمدا

نووسین: کاوە مستەفا محەممەد هاوڕاز

بڵاوکراوەی (نووسینگەی تەفسیر) لە هەولێر

چاپ: یەکەم، چ: و. پەروەردە، ش: هەولێر، ژ.س: ٤٥٦، س: ٢٠٠٢، ل:١١٩، پ:١٦×٢٣

ناوەرۆک: چرپەیەک/ پرۆسەی گۆڕانکاری و ڕۆڵی فیکر/ ڕۆژهەڵاتناسی چییە؟/ مێژووی ڕۆژهەڵاتناسی و دارشتنەوەی زاراوەکان/ قۆناغەکانی چاوتێبڕین لە ڕۆژهەڵات/ ڕۆژهەڵاتناسی و ئیمپریالیزم/ ڕۆژهەڵاتناسی و زایۆنیزم/ کۆنفرانس و کۆبوونەوەی کۆمەڵەکانی ڕۆژهەڵاتناسی/ ڕۆژهەڵاتناسی و کوردناسی/ ڕۆژهەڵاتناسی و مرۆڤناسی/ مرۆڤناسی و ڕێناکردنی ڕووخسار/ لەپشت مرۆڤناسییەوە/ چەند لایەنێکی تری ئەنسرۆپۆلۆژیا/ ڕۆژهەڵاتناسی لە قاڵبی هونەر و ئەدەبیاتدا/ پوختەی توێژینەوە و بڵاوکراوەکانی ڕۆژهەڵاتناسان/ چەند ڕۆژهەڵاتناسێکی دادخواز/ ئەو ڕۆژهەڵاتناسانەی کە موسڵمان بوون/ دوا ڕاز- ئامانجەکانی ڕۆژهەڵاتناسی/ سەرچاوە و پەراوێزەکان/ پێڕست.

ئەم کتێبە ژمارەی سپاردنی لە ساڵی ٢٠٠٢ وەرگرتووە، بەڵام لە ٢٠٠٣دا چاپکراوە.

٦- ڕەخنە و ئایدیۆلۆژیا

نووسین: حەیدەر حاجی خدر

بڵاوکراوەی سەنتەری لێکۆڵینەوەی فیکریی و ئەدەبیی نما

چاپ: یەکەم، چ: دیلان، ش: هەولێر، ژ.س: ؟، س: ٢٠٠٥، ل:١٢٢، پ:١٤×٢٠

ناوەرۆک: خوێنەری بەڕێز/ ناواخن/ هەندێ بابەتی وەک: بەرەیی/ دووبەرەیی-

سەرەتایەک لەبارەی ڕەخنە و ئایدیۆلۆژیا/ تێشیی یەکەم: ڕوونکردنەوەی ڕەخنەکان/ تێشیی دووەم: ئایدیۆلۆژیا و ئەدەب/ سێ بەرەیی (ئایدیۆلۆژیا لە پرۆسەی ڕەخنەگرتندا)/ ڕەفیق حیلمی و هێڵە سەرەتاییەکانی ڕەخنەی ئایدیۆلۆژیی/ د.عیزەدین مستەفا ڕەسووڵ و پیادەکردنی پێوەری ئایدیۆلۆژیا لە ڕەخنەدا/ ڕوانگە قۆناغێکی دیکەی نوێکردنەوە- بەرووداهاتنەوەیەکی ئایدیۆلۆژیی/ کاکەی فەللاح یەک پێوەر و دوو هەڵوێستی ناکۆک/ قارەیی/ سەرچاوەکان.

دووەم: پێڕستکاری ١٩٨٧- ٢٠١٠

١- دەروازەی گۆڕانی کۆمەڵ

نووسین: بەیاد عەبدولقادر

چاپ: یەکەم، چ: الحوادث، ش: بەغدا، ژ.س: ١١٤٣، س: ١٩٨٧، ل: ١٠٢، پ: ٢٣×١٧

ناوەرۆک: هۆکارەکانی گۆڕانی کۆمەڵ (سروشتی، ژیانزانی، دیمۆگرافی، تەکنۆلۆژی، ئایدیۆلۆژی).

٢- دیموکراسی ئایدۆلۆژی جەنگی نێوخۆ

نووسین: حسێن محەممەد عەزیز

بڵاوکراوەی چاپخانەی باران- سوید

چاپ: یەکەم، چ: باران، ش: سوید، ISBN: ٩١-٦٣٠-٢٩١٦-٢، س: ١٩٩٤، ل: ٨٤، پ: ٢٠×١٤

ناوەرۆک: ناوەرۆک/ بەسەرکردنەوەیەک/ دیموکراسی جەنگەڵ/ سێکوچکەی هەڕەشە ئایدیۆلۆژییەکان.

٣- شیعری سیاسی کوردی- لە باشووری کوردستان لە یەکەم جەنگی گێتی یەوە تا ڕاپەڕینی شەشی ئەیلولی بەردەرکی سەرای شاری سلێمانی ١٩١٨-١٩٣٠

نووسین: عەبدوڵڵا عەزیز خالید (ئاگرین)

چاپ: یەکەم، چ:؟، ش: ؟، ژ.س: ؟، س: ١٩٩٦، ل: ١٤٠، پ: ٢٣×١٧

ناوەرۆک: شیعری سیاسی لە پێناوی پارتایەتی و ئایدیۆلۆژیەتدا لە نێوان چالاکیی سیاسی و کوردایەتیدا.

٤- یاسا و ماف

نووسین: کەمال سەعدی

چاپ: یەکەم، چ: و. ڕۆشنبیری، ش: هەولێر، ژ.س: ٢٦٨، س: ١٩٩٧، ل: ٩٦، پ: ٢٣×١٥

ناوەرۆک: یاسا و ئایدیۆلۆژیا.

٥- شیعر و تەوەر

نووسین: حەمەسەعید حەسەن

چاپ: یەکەم، چ: ئاپێک، ش: ستۆکهۆڵم، ISBN ٩١-٩٧٢٠٩٧-٦-٧، س: ١٩٩٨، ل: ٢١٤، پ: ٢٠×١٣

ناوەرۆک: شیعر و ئایدیۆلۆژیا.

٦- کوردانی سەرگەردان و برا موسوڵمانەکانیان

نووسین: پ. جەمال نەبەز

وەرگێڕانی لە زمانی عەرەبییەوە: سوارە قەڵادزەییS.K

بڵاوکراوەی ناوەندی ڕاگەیاندنی کۆمەڵەی

خوێندکارانی کوردستان
چاپ: ؟، چ: ؟، ش: ؟، ژ.س: ١٥٣، س: ١٩٩٨، ل:١٦٨، پ:١٦×٢٢
ناوەرۆک: خوێندنەوەیەکی کورت: وەرگێڕ (لێرەدا نووسراوە: دوای خوێندنەوەی ئەم بابەتە مێژووییەی پرۆفیسۆر جەمال نەبەز وەک لێکۆڵینەوەیەکی فیکری و فەلسەفی لەگەڵ بەکارهێنانێکی بابەتی ئایدیۆلۆژیکی، گەیشتمە ئەو ئەنجامەی لێکۆڵەرەوە و پسپۆری ئایینە ئێرانی و ڕۆژهەڵاتییەکان ڕێزدار د.جەمال نەبەز، دوای بەختکردنی کات و خۆخەریککردن بە سەرچاوە مێژووییەکان و گەڕان بە دوای غەزەوات و داگیرکاری ئیسلامی و پێش ئەو سەردەمەش، لێتۆژینەوە لە مێژووی سەرهەڵدانی ئایینە سنسکریتییەکان، لە کوردستان و وڵاتی ئێران و گەڕان بە شوێن بنەمای فەلسەفە جۆربەجۆرەکانی ئەم مەزهەبە سنسکریتیە کۆنانەدا، ویژدانی خستۆتە گەڕ و بۆ مێژوو ئەم بابەتەی هەڵبژاردووە و لە کۆنگرەی ئیسلامی پارتە ئوسولی و سەلەفی و مەزهەبییەکان، لە ئەڵمانیا لە شاری کۆڵن ئەو لێکۆڵینەوەیەی کردووە بە بیر و فەلسەفەی دەستی خۆی بۆ کۆنگرە ئیسلامییەکە، تا لە نزیکەوە زانا موسوڵمانەکان، بەئاگای ڕووداوە مێژووییە بەسەرچووەکان بن و بواری ویژدان بۆ ڕووداوە تاڵ و سوێرەکان بکەن بە دادوەر، لەم ئاڕاستەکردنەشدا، نیگایەک بەسەر ڕۆڵی نەتەوەی کورددا بخشێنن...)/ پێشەکی: پ.د.محەممەد ساڵح گاباری/ لە یەکەم لاپەڕەی چاپی یەکەمدا نووسراوە (ڕاپۆرتێکی زانستییە، ڕێکەوتی ٢١ی مایسی ساڵی ١٩٩٤ لە کۆنگرەی ئیسلامی دووەم بۆ چارەسەرکردنی «کێشەی کورد» لە «Jugendgastehaus» لە شاری کۆلۆنیا «کۆڵن» بەسترا، خوێنراوەتەوە لەسەر داخوازی «یەکێتیی مسوڵمانانی کوردستان» لە ئەڵمانیا) پاشبەندی ژمارە ١ دەربارەی بزووتنەوە ئیسلامییە (ئوسولییەکان) لە نێوان کورد و کوردستاندا.

تێبینی:

- کەسێکی تر بە ناوی (تایەر حەمەئەمین) ئەم کتێبەی بە ناوی (بێدەسەڵاتە کوردەکان و برا مسوڵمانەکانیان) وەرگێڕراوە.
- لەم کتێبەدا بۆ ناوی وەرگێڕ تەنها S.K نووسراوە و بەپێی چاپی دووەم، ناوی وەرگێڕ (سوارە قەڵادزەیی)مان ساغ کردووەتەوە.
- لەم چاپەدا، ئاماژە بە نۆبەتی چاپ نەکراوە و لە چاپی دووەمیشدا، نووسراوە چاپی یەکەم؟ هەروەها بەپێی هەر دوو چاپەکە، ناوەرۆکی بۆ نووسراوەتەوە.

٧- دیموکراسی لە نێوان مۆدێرنێتە و پۆست مۆدێرنێتەدا

نووسین: مەلا بەختیار
بڵاوکراوەی بنکەی ئەدەبی و ڕووناکبیریی گەلاوێژ

چاپ: یەکەم، چ: داناز، ش: سلێمانی، ژ.س: ٣٣٣، س: ٢٠٠٠، ل: ٤٢٩، پ: ١٦×٢٢
ناوەرۆک: بەشی هەشتەم: پۆست مۆدێرنێتە و ئەرکەکانی سەردەم/ بەشی نۆیەم: ئاڕاستەکانی هاوچەرخی ئایدیۆلۆژیا.
تێبینی: لەسەر بەرگی کتێبەکە و لاپەڕەی یەکەمدا نووسراوە: بابەتەکانی کتێبەکە، ڕەخنەن لە گوتارێکی ڕەخنەیی کاک (ڕێبین ئەحمەد هەردی)، بەڵام لە دووتوێیدا لێکۆڵینەوەیە لەسەر: مۆدێرنێتە، پۆست مۆدێرنێتە، فەلسەفە، سیاسەت، ئیسلامگەرایی، بیروڕاکانی سەدەکانی ناوەڕاست، ئازادیی ڕەخنەسازی و ئەرکەکانی دیموکراسیی نەتەوەیەکی داگیر و دابەشکراو.

٨- ململانێی شارستانییەکان یان هەژموونێکی نوێی خاچپەرستی؟
نووسین: کاوە هاوڕاز
بڵاوکراوەی بەشی ڕۆژنامەگەری و بڵاوکردنەوە- مەکتەبی ڕاگەیاندن- بزووتنەوەی یەکبوونی ئیسلامی- عێراق
چاپ: یەکەم، چ: ؟، ش: ؟، ژ.س: ٢١٤، س: ٢٠٠٠، ل: ٩٥، پ: ١٦×٢٢
ناوەرۆک: لە ململانێی ئایدیۆلۆژیاکانەوە بۆ ململانێی شارستانییەکان.

٩- چەند ڕاستییەکی مێژوویی شۆڕشی شێخ عەبدولسەلامی بارزانی و شۆڕشەکانی دیکەی بارزان تا ساڵی ١٩٤٥
نووسین: مەنسوور شێخ ڕەئووف بەرزنجی
چاپ: یەکەم، چ: خەبات، ش: دهۆک، ژ.س: ٣٤٢، س: ٢٠٠١، ل: ١٦٦، پ: ١٦×٢٢
ناوەرۆک: ئایدیۆلۆژیا و ستراتیژی ئیتیحادییەکان.

١٠- قادر شۆڕش- چل ساڵ خەبات و تێکۆشان- دیوی ناوەوەی هەندێ لایەنی مێژووی خەباتی نەتەوەی کورد لە نێوان ساڵانی ١٩٤٦- ١٩٨٣دا
نووسین: شاخەوان شۆڕش
چاپ: دووەم، چ: ؟، ش: کوردستان، ژ.س: ٤٥٨، س: ٢٠٠١، ل: ٢٣٦، پ: ١٤×٢٠
ناوەرۆک: پراکتیک و ئایدیۆلۆژیای بزووتنەوە/ ڕەخنەی سەیدا لە ئایدیۆلۆژیای سۆسیالیستی زانستی.
تێبینی: چاپی یەکەمی ئەم کتێبە دەزگای (خۆیبوون) لە وڵاتی دانیمارک، ساڵی ٢٠٠١ چاپی کردووە.

١١- کورد لە سیستەمی نوێی جیهاندا
نووسین: فەیسەڵ دیهاتی
چاپ: یەکەم، چ: ؟، ش: هەولێر، ژ.س: ٥١٨، س: ٢٠٠١، ل: ٢٥٨، پ: ١٥×٢١
ناوەرۆک: چۆن ئایدیۆلۆژیامان ناشت؟

١٢- لەبارەی دیموکراسییەوە (وەڵامێک بۆ کاک مەلا بەختیار)
نووسین: ڕێبین هەردی
بڵاوکراوەی چاپخانەی ڕەنج
چاپ: یەکەم، چ: ڕەنج، ش: سلێمانی،

ژ.س.: ١٤٣، س.: ٢٠٠١، ل.:٣٠٢، پ.:١٦×٢٢
ناوەرۆک: ئایدیۆلۆژیا و گۆڤار.

١٣- ستەمکاری مەملەکەتی ترس و لە مرۆڤ خستنی مرۆڤ و تیرۆرکردنی عەقڵ
نووسین: فارووق ڕەفیق
بڵاوکراوەی چاپخانەی ڕەنج
چاپ: یەکەم، چ.: ڕەنج، ش.: سلێمانی، ژ.س.: ٢٠١، س.: ٢٠٠٣، ل.:٢٦٥، پ.:١٦×٢٢
ناوەرۆک: بەندی شەشەم: ئایدیۆلۆژیا هەڵگری تۆوی ستەمکاری (تەفسیرێکی هانا ئارێنتی بۆ تۆتالیتاریالیزم).

١٤- بیری ناسیۆنالیزمی تورکمانی
نووسین: یوسف گۆران
بڵاوکراوەی مەکتەبی بیر و هۆشیاریی (ی.ن.ک)
چاپ: یەکەم، چ.: ؟، ش.: سلێمانی، ژ.س.: ١٧٣، س.: ٢٠٠٤، ل.:٨٠، پ.:١١×١٦
ناوەرۆک: ئایدیۆلۆجیای سیاسیی بەرەی تورکمانی.

١٥- تەعریبی کەرکوک- سیاسەتی تەعریب لە دووتوێی هەشتا بەڵگەنامەدا
نووسین: شۆڕش حاجی
چاپ: یەکەم، چ.: دارالحکمە، ش.: لەندەن، ISBN: ١-٢٣-٩٠٤٩٢٣-٠-٩-٧، س.: ٢٠٠٤، ل.:٣٠٦، پ.:١٦×٢٢
ناوەرۆک: بەشی دووەم: تەعریب لە ئایدیۆلۆژیای حیزبی بەعسدا.

١٦- جەڤەنگ د هۆزانا ڕیالیستیکا کوردیدا- دەڤەرا بەهدینان ١٩٧٠-١٩٩١
نووسین: عیماد وەیسی خالید
چاپ: یەکەم، چ.: و. پەروەردە، ش.: هەولێر، ژ.س.: ٤١، س.: ٢٠٠٤، ل.:٢٠٥، پ.:١٦×٢٣
ناوەرۆک: ئایدیۆلۆژی.

١٧- چۆن لە کێشەکانمان بدوێین؟
نووسین: ئومێد قەرەداغی
بڵاوکراوەی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم
چاپ: ؟، چ.: سەردەم، ش.: سلێمانی، ژ.س.: ٤١١، س.: ٢٠٠٤، ل.:١٦٠، پ.:١٤×٢٠
ناوەرۆک: بەشی چوارەم: ئایدیۆلۆژیا و لیبرالیزم.

١٨- شوناس و ئاڵۆزی- چەند وتارێک دژ بە دۆگماتیزم
نووسین: ڕێبین هەردی
بڵاوکراوەی نێوەندی ڕەهەند بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی
چاپ: یەکەم، چ.: ڕەنج، ش.: سلێمانی، ژ.س.: ؟، س.: ٢٠٠٤، ل.:٢٦٢، پ.:١٧×٢٤
ناوەرۆک: ئایا جوندولئیسلام کۆمەڵێک ڕێبوار و کۆچبەری ئایینیی و ئایدیۆلۆژین؟/ تەقینەوەکانی هەولێر:

چەند سەرنجێک لەسەر ڕەگ و ڕیشە ئایدیۆلۆژییەکانی توندوتیژی لە دنیای ئێمەدا.

١٩- شیعر و شمشێر- توێژینەوەی ئەدەبی

نووسین: حەمەسەعید حەسەن

بڵاوکراوەی دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس

چاپ: یەکەم، چ: و. پەروەردە، ش: هەولێر، ژ.س: ٥١٥، س: ٢٠٠٤، ل: ١٦٠، پ: ١٤×٢١

ناوەڕۆک: شیعر و ئایدیۆلۆژیا.

٢٠- گفتوگۆکان- بەشی یەکەم

ئامادەکردن: شوان ئەحمەد

بڵاوکراوەی هەفتەنامەی سلێمانیی نوێ- سەرۆکایەتیی شارەوانیی سلێمانی

چاپ: یەکەم، چ: ژیر، ش: سلێمانی، ژ.س: ٧٨٩، س: ٢٠٠٤، ل: ١٦٤، پ: ١٤×٢٠

ناوەڕۆک: پێنجەم: فەلسەفە- زانست- ئایدیۆلۆژیا: شاهۆ سەعید.

٢١- ئازادی لە بەهاری تەمەنیدا- وتاری ڕۆژنامەنووسیی

نووسین: نەژاد عەزیز سورمێ

چاپ: یەکەم، چ: و. پەروەردە، ش: هەولێر، ژ.س: ٤٨١، س: ٢٠٠٥، ل: ٢٠٧، پ: ١٢×١٩

ناوەڕۆک: ڕۆژنامەنووسی وەک پیشە- ڕۆژنامەنووسی وەک ئایدیۆلۆژیا.

٢٢- سۆسیۆلۆژیای شیعری کوردی لەڕووی پێوەرە ئاکارییەکانەوە- نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم

نووسین: ئازاد عەبدولواحید کەریم

بڵاوکراوەی یەکێتیی نووسەرانی کورد- لقی کەرکووک

چاپ: یەکەم، چ: و. پەروەردە، ش: هەولێر، ژ.س: ٤٠٠، س: ٢٠٠٥، ل: ٢٢٣، پ: ١٦×٢٤

ناوەڕۆک: ئەدەب و ئایدیۆلۆژیا.

٢٣- لێکۆڵینەوەکانی پێش مێژوو لە کوردستانی عێراقدا- بەشی یەکەم

بە هاوکاری: ڕۆبەرت ج. د- برید وود- برووس هاو

لەلایەن: هانس هەلبیک- فریدیک ئار- ماتسۆن- چارلیس ئی. ڕید- هەربەرت ئی- ڕایت جی ئار

وەرگێڕانی لە زمانی ئینگلیزییەوە: ئاسۆس محەممەد مەلا قادر

بڵاوکراوەی دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی

چاپ: یەکەم، چ: و. پەروەردە، ش: هەولێر، ژ.س: ٦٧٩، س: ٢٠٠٥، ل: ٢٠٨، پ: ١٦٥×٢٣

ناوەڕۆک: خەباتگێڕیی و ئایدیۆلۆژی.

٢٤- ناسنامەی دەق (ڕەخنە و لێکۆڵینەوەی ئەدەبییە دەربارەی ناسنامەی نەتەوایەتی و ئیستاتیکی دەق و گوتاری ڕەخنەیی)

نووسین: د.فوئاد ڕەشید

بڵاوکراوەی یەکێتیی نووسەرانی کورد- لقی کەرکووک

چاپ: یەکەم، چ: و. پەروەردە، ش: هەولێر، ژ.س: ٢٩٧، س: ٢٠٠٥، ل:١٢٦، پ:١٥×٢٢
ناوەرۆک: ڕەخنەی بونیادگەری-ئایدیۆلۆژیای دەمامکدار.

٢٥- ڕەخنەگرتن لە مۆدێرنێتی- لێکۆڵینەوەی فەلسەفی
نووسین: نیهاد جامی
بڵاوکراوەی سەنتەری ڕووناکبیریی سەلام
چاپ: یەکەم، چ: ؟، ش: کوردستان، ژ.س: ؟، س: ٢٠٠٦، ل:٣٢٢، پ:١٥×٢٠
ناوەرۆک: بەشی دووەم: هەڵوەشاندنەوە/ هەڵوەشاندنەوەی عەقڵ و میتافیزیکیای فەلسەفە/ کۆتایی ئایدیۆلۆژیا و سەرهەڵدانەوەی فەلسەفە.

٢٦- غەمە جڤاتیەکان- هەڵبژاردەیەک لە لێکۆڵینەوەکانی ١٩٩٥-٢٠٠٠ بەرگی یەکەم
نووسین: فارووق ڕەفیق
بڵاوکراوەی چاپخانەی ڕەنج
چاپ: یەکەم، چ: ڕەنج، ش: سلێمانی، ژ.س: ٧٥٩، س: ٢٠٠٦، ل:٤٤٧، پ:١٥×٢٤
ناوەرۆک: ناسیونالیزم وەک هێزێکی ئایدیۆلۆژی.

٢٧- بەعسیزم و کورد- توێژینەوەیەکی مێژوویی، سیاسییە (١٩٤٧-١٩٥٧)
نووسین: سۆزان کەریم مستەفا
بڵاوکراوەی مەکیەبی بیر و هۆشیاریی (ی.ن.ک)
چاپ: یەکەم، چ: حەمدی، ش: سلێمانی، ژ.س: ٥٦، س: ٢٠٠٧، ل:٤٤٢، پ:١٦×٢٤
ناوەرۆک: بنەما ئایدیۆلۆژییەکانی پارتی بەعس.

٢٨- دیلان و تاقیکردنەوەی شیعری
نووسین: د.دڵشاد عەلی
بڵاوکراوەی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم
چاپ: یەکەم، چ: سەردەم، ش: سلێمانی، ژ.س: ٣٦٤، س: ٢٠٠٧، ل:٢٦٨، پ:١٦×٢٢
ناوەرۆک: بەشی دووەم: ڕێڕەوی ئایدیۆلۆژی تاقیکردنەوە شیعرییەکانی دیلان.

٢٩- هەردی و ڕۆمانسیزمی خود
نووسین: کەمال میراودەلی
بڵاوکراوەی خەندان بۆ پەخش و وەشاندن
چاپ: ؟، چ: (ش.أ.ە)، ش: کەرکووک، ژ.س: ؟، س: ٢٠٠٧، ل:١٩٢، پ:١٦×٢٢
ناوەرۆک: بەشی سێیەم: ئەزموون و ئایدیۆلۆجی.

٣٠- یاسا دەستوورییەکانی تورکیا و کورد لە سەردەمی نوێدا
نووسین: م.أ.حەسرەتیان
وەرگێڕانی لە زمانی ڕووسییەوە: د.دلێر

ئەحمەد
بڵاوکراوەی مەڵبەندی کوردۆلۆجی
چاپ: یەکەم، چ: ؟، ش: سلێمانی، ژ.س: ١٠٣٢، س: ٢٠٠٧، ل:١٥٨، پ:١٧×٢٤
ناوەرۆک: تورکیا دەستووری ئایدیۆلۆجیا و ئایدیۆلۆجیای دەستوور: د.ڕەفیق سابیر.

٣١- کورد و کوردستان- لە یەکەم ئەنسیکلۆپیدسای تورکی لە مێژوودا
نووسین: شەمسەددین سامی
ئامادەکردنی بۆ زمانی تورکی نویَ: م. ئەمین بۆزئەرسلان
وەرگێڕانی لە زمانی تورکییەوە: ئەحمەد تاقانە
بڵاوکراوەی دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس
چاپ: یەکەم، چ: ؟، ش: هەولێر، ژ.س: ١٠٨٦، س: ٢٠٠٨، ل:٤١٦، پ:١٧×٢٤
ناوەرۆک: کەمالیزم و میساقی میللی/ ئایدیۆلۆژیای سەلاتیک.
تێبینی: ئەم کتێبە لەلایەن (جەلیل محەممەد شەریف)یشەوە وەرگێڕدراوە و ئامادە کراوە.

٣٢- چرایەک لە تاریکیدا- دیداری نووسەری شەهید (مارف بەرزنجی) لێکۆڵینەوە
ئامادەکردن و بڵاوکردنەوە: سەندیکای ڕۆژنامەنووسانی کوردستان–لقی کەرکوک
چاپ: یەکەم، چ: کوردستان، ش: سلێمانی، ژ.س: ؟، س: ٢٠٠٩، ل:١٩٢، پ:١٥×٢١
ناوەرۆک: تراژیدیای پشکۆیەک ئایدیۆلۆژیا و پێکهاتەی دەق لە شیعرەکانی (م.ب)دا: د.ئازاد عەبدولواحید کەریم.

٣٣- دیالۆگ و داهێنان (کۆمەڵە وتار)
ئامادەکردن: عەبدولخالق یەعقووبی
بڵاوکراوەی دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی
چاپ: یەکەم، چ: خانی، ش: دهۆک، ژ.س: ٥٠٣، س: ٢٠٠٩، ل:٢٣٠، پ:١٦×٢٢
ناوەرۆک: وەرزی دواندن: چیرۆک و ئایدیۆلۆژی.

٣٤- کاریگەریی مافە سروشتییەکان لە سەرهەڵدانی شۆڕشدا
نووسین: سەمەد زەنگەنە
بڵاوکراوەی مەکتەبی بیر و هۆشیاریی (ی.ن.ک)
چاپ: یەکەم، چ: حەمدی، ش: سلێمانی، ژ.س: ١٣٠٧، س: ٢٠٠٩، ل:٣١٧، پ:١٥×٢٢
ناوەرۆک: کورد لە گەمەی ئایدیۆلۆژییەکان و مافی بڕیاردانی چارەنووسدا (مارکسیزم وەک نموونە).

٣٥- کورد پێویستی بە یەک زمانی نووسینی نیشتمانی هەیە
نووسین: هەندرێن و کامیار سابیر
چاپ: یەکەم، چ: سەردەم، ش: سلێمانی،

ژ.س.: ١٨٢٩، س.: ٢٠٠٩، ل.:١٥١،
پ.:١٤×٢١
ناوەرۆک: زمانی کوردی لە نێوان ئایدیۆلۆژیا و زمانناسیدا.

٣٦- مانیفستۆی شارستانێتی دیموکراتی- مۆدێرنیتەی دیموکراتی و کێشەکانی تێپەڕاندنی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری ٢
نووسین: عەبدوڵڵا ئۆج ئالان
وەرگێڕانی لە زمانی تورکییەوە: لوقمان عەبدوڵڵا
چاپ.: یەکەم، چ.: ڕەنج، ش.: سلێمانی،
ژ.س.: ٢٣٥٣، س.: ٢٠٠٩، ل.:٤٣٥،
پ.:١٤×٢٠
ناوەرۆک: ئایدیۆلۆژیا و بە ئاییندکردنی شارستانی (مۆدێرنیتە)ی سەرمایەداری/ ئایدیۆلۆژیای یەهودی.
تێبینی: ئەم کتێبانەی ئۆج ئالان چەند جارێک چاپکران و کۆپی کراونەتەوە و هەندێ زانیاریشیان ناتەواوە.

٣٧- مانیفستۆی شارستانێتی دیموکراتی- پەرتووکی سێیەم- سۆسیۆلۆژیای ئازادی- تاقیکردنەوە سەبارەت بە سۆسیۆلۆژیای ئازادی
نووسین: عەبدوڵڵا ئۆج ئالان
وەرگێڕانی لە زمانی تورکییەوە: لوقمان عەبدوڵڵا
چاپ.: یەکەم، چ.: ڕەنج، ش.: سلێمانی،
ژ.س.: ٢٣٥٣، س.: ٢٠٠٩، ل.:٤٤٠،
پ.:١٦×٢٣

ناوەرۆک: ئایدیۆلۆژیای یەهودی- سەرمایەداری و مۆدێرنیتە.

٣٨- مانیفستۆی شارستانێتی دیموکراتی- پەرتووکی چوارەم- قەیرانی شارستانی لە خۆرهەڵاتی ناوین و چارەسەری شارستانێتی دیموکراتی
نووسین: عەبدوڵڵا ئۆج ئالان
وەرگێڕانی لە زمانی تورکییەوە: لوقمان عەبدوڵڵا
چاپ.: یەکەم، چ.: ڕەنج، ش.: سلێمانی،
ژ.س.: ٢٣٥٣، س.: ٢٠٠٩، ل.:٥١٠،
پ.:١٥×٢٠
ناوەرۆک: کێشەی ئایدیۆلۆژیا و ئابووری لە کۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ناویندا.
تێبینی: جگە لەوەی ساڵی ٢٠٠٩ ژمارەی سپاردنی وەرگرتووە، ساڵی ٢٠١١یشی لەسەر نووسراوە.

٣٩- مانیفستۆی شارستانێتی دیموکراتیک- پەرتووکی پێنجەم- کێشەی کورد و ڕێگەچارەی نەتەوەی دیموکراتیک (لە ناو بەرداشی ژینۆسایدی کلتووریدا بەرگریکردن لە کورد)
نووسین: عەبدوڵڵا ئۆج ئالان
وەرگێڕانی لە زمانی تورکییەوە: لوقمان عەبدوڵڵا
چاپ.: یەکەم، چ.: ڕەنج، ش.: سلێمانی،
ژ.س.: ٢٣٥٣، س.: ٢٠٠٩، ل.:٦٤٩،
پ.:١٧×٢٣
ناوەرۆک: بەشی چوارەم: بزووتنەوەی

PKK و شەڕی گەلی شۆڕشگێڕی/ أ- PKK و ئایدیۆلۆژیای دەوڵەت- نەتەوە.

٤٠- بەعێراقیکردنەوە یان قوڵبوونەوەی قەیرانی ناسنامە
نووسین: کاوە نادر قادر
چاپ: یەکەم، چ: منارە، ش: هەولێر، ژ.س: ١٤٦، س: ٢٠١٠، ل: ٣٧٥، پ: ١٦×٢٣
ناوەرۆک: پرۆژەی نەتەوەیی کوردستان لە نێو لێکدانەوەی مافی چارەی خۆنووسیی ڕاگەیەنراوی نێو ئایدیۆلۆژیای فەرمی یەکێتیی سۆڤێتیدا.

٤١- پیاوانی ئازا، ژنانی جوان؟ جێندەر و توندوتیژی هێمایی لە کۆمەڵگەی شارنشینی کوردستانی عێراق
نووسین: ئەندریا فیشەر تاهیر
وەرگێڕانی لە زمانی ئینگلیزییەوە: ئاوات ئەحمەد سوڵتان
چاپ: یەکەم، چ: ئاوێنە، ش: سلێمانی، ژ.س: ٢٧١٤، س: ٢٠١٠، ل: ٢٦٤، پ: ١٧×٢٤
ناوەرۆک: نەسکی حەوتەم: ئاهەنگی جوانی/ کچانی خراپ- کورانی باش/ (جوان)ی کوردی/ ئایدیۆلۆژیای جوانی.

کتێبی بێ ساڵ

٤٢- ڕەهەندەکانی شارستانییەتی دیموکراسییانە- زنجیرە بابەت
ئامادەکردن و بڵاوکردنەوە: ناوەندی ڕاگەیاندنی PÇDK
چاپ: یەکەم، چ: ئازادی، ش: ؟، ژ.س: ؟، س: ؟، ل: ١٣٠، پ: ؟
ناوەرۆک: بەرگرینامەکەی سەرۆک ئاپۆ ئایدیۆلۆژیایەکی نوێیە: عوسمان ئۆجەلان.

بابەتی گشتی

عەبدولحەمید حەمدی بەگی بابان

وەرگێڕی نێو کۆشکی سوڵتان

د.هێمن عومەر خۆشناو

لەنێو پادشاکانی باباندا ناوی ئاوڕەحمان پاشا و ئەحمەد پاشای بابان بە پشتیوانی فەقێ و مەدرەسە و زانا و کتێب هێنراوە، بەڵام زۆر بە کەمیی لەنێو ژیاننامەی میرانی بابان، کەسانی نووسەر و وەرگێڕ دەبینرێن، ئەم زانایەمان یەکێکە لە وەرگێڕە دیارەکانی نێو فەرمانگەی وەرگێڕان لە دەوڵەتی عوسمانی، وێڕای ئەوەش نامیلکەیەکی ئەحمەد فائیز بەرزنجی لە عەرەبییەوە وەرگێڕاوەتە سەر زمانی تورکی.

دوای بەدواداچوونمان لەنێو ئەرشیڤخانەی عوسمانیدا چەند بەڵگەنامەیەک بەرچاو کەوتن، لە زۆربەیان جەخت لەوە کراوەتەوە کە ناوبراو وەرگێڕی زمانەکانی عەرەبی و فارسی بووە لە فەرمانگەی مابەین هومایۆنی عوسمانی[1]. بەشێکی دیاری زانایانی کورد کە چوونەتە ئەستەنبوڵ یان بوونەتە مامۆستای زمانی فارسی و عەرەبی، یان بوونەتە وەرگێڕی ئەو دوو زمانە. ڕەنگە یەکێک لە هۆکارەکان ئەوە بووبێ کە تورکەکان کەمتر لەو دوو زمانە شارەزا بوونە و پابەندبوونی مەلا و مودەڕیسانی کورد لە فێربوونی ئەو دوو زمانە و نزیکیی خەڵکی باشوور و ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە سنووری فارس و عەرەب هۆکارێکی دیکەی سوارچاکییان بووبێ لەو زمانانە.

دوای ڕووخانی ئەمارەتی بابان،ماڵبات و خانەدانانی بابان پەرش و بڵاو بوون و هەندێکیان لە نوێوە پلەوپایەی دەوڵەتی عوسمانییان لە شوێنە جیاوازەکانی ئەو ئیمپراتۆرییەتە وەرگرت. ئەم بەگزادەیەی بابان (وەک ئەوەی ئێمە ئاگاداربین) یەکەم جارە ناوی دەدۆزرێتەوە، کە بەگوێرەی چەند بەڵگەنامەیەکی عوسمانی ژیاننامەکەی بەم شێوەیەی خوارەوە هاتووە:

---

١ مابەین هومایۆن دامەزراوەیەک بوو وەک ئۆفیسی سکرتێری تایبەتی سوڵتان وا بوو لە کۆشکدا، ئەم دامەزراوەیە بەتایبەتی لە سەدەی نۆزدەدا گرنگییەکی زۆری پێ درا. دامەزراوەکە ڕێکخستنی پەیوەندییەکانی خەڵک و بابی عالی ڕێکدەخست و پرۆتۆکۆلی سەردانی سەردانیکەرانی بۆ کۆشک بەڕێوە دەبرد. بەتایبەتی لە سەردەمی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمدا بەهێزترین دامەزراوەی دەوڵەت بوو.

عەبدولحەمید حەمدی بەگ کوڕی ئەمین بەگی بابانە[٢]، کە لە بنەماڵەی سلێمان پاشای بابانن. لە ساڵی ١٢٧٥ی کۆچی (١٨٥٨-١٨٥٩ز) لە حیللەی سەر بە ویلایەتی بەغدا لەدایکبووە، زانستە سەرەتاییەکان و مەکتەبی ڕوشدییەی لە بەغدا خوێندووە، لە ٨ی جەمادای دووەمی ١٢٩١ (١٨٧٤/٧/٢٣ز) بڕوانامەی بە پلەی یەکەم وەرگرتووە. هەتا ساڵی ١٢٩٨ لە مەدرەسەکانی بەغداد و سلێمانییە و حەیدەرخانە خوێندنی تەواو کردووە. زمانەکانی تورکی و عەرەبی و فارسی و کوردی بە نووسین و قسەکردن زانیوە و ئاشنای زمانی فەڕەنسیش بووە. لە مانگی شەعبانی ١٢٩١ و لە تەمەنی شازدە ساڵیدا بە مووچەی ١٥٠ قڕووش لە دائیرەی ئیستئینافی بەغدا دامەزراوە. لە مانگی ڕەبیعی دووەمی ١٢٩٤ چل قڕووش مووچەکەی زیاد بووە و لە مانگی ڕەبیعی یەکەمی ١٢٩٦دا بە مووچەی ٧٠٠ قڕووش بۆتە جێگری مەکتوبچی لە ویلایەتی بەصرە و هەمان ساڵ سەد قڕووش مووچەکەی زیادکراوە، دواتر لە هەمان ساڵدا (مانگی ٨ی ساڵی ١٨٧٩ز) و لە مانگی پیرۆزی ڕەمەزاندا هاتووەتە ئەستەنبوڵ و لە مانگی شەعبانی ١٢٩٧ی کۆچی گوازراوەتەوە بۆ ژووری وەرگێڕان لە بابی عالی و لە هەمان ساڵدا و لە مانگی شەوالدا مووچەکەی دووسەد قڕووش و لە مانگی ڕەبیعی دووەمی ١٢٩٨ی کۆچیدا و دوو ساڵ دواتریش ١٥٠ قڕووش مووچەکەی بۆ زیادکراوە، و بە هەر سێ ساڵەکە ٦٠٠ قڕووشی بۆ زیادکراوە. لە ژووری وەرگێڕانی بابی عالی بووە، ئەوراقی عەرەبی و فارسی تەرجەمە کردووە و بەوهۆیەوە زیادەی بۆ سەر مووچەکە کراوە.

لە مانگی ڕەمەزانی ١٣٠٠ ڕوتبەی دووەم و سنفی دووەمی پێ عەتا کراوە و لە مانگی دوازدەی ١٣٠٢ (ئەیلولی ١٨٨٥ز) چوارەمین ڕوتبەی بە نیشانی مەجیدی پێ کەرەم کراوە. لە ١٠ی موحەرەمی ١٣٠٦ی کۆچی لەلایەن دەوڵەتی ئێرانەوە روتبەی سێیەمی شیر و خورشیدی پێ بەخشراوە.

---

٢ لەبارەی ئەمین بەگی کوڕی سلێمان پاشای بابان چەند بەڵگەنامەیەکی عوسمانی دەبینرێن، ئەوەی گرنگە لێرەدا باسی بکەین کە بۆ یەکەم جارە باس دەکرێ، بریتییە لە مێژووی مردنی ئەمین بەگ، بەپێی بەڵگەنامەیەکی عوسمانی ناوبراو لە ٢٦ی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٣١٠ی ڕۆمی (١٨٩٤/١١/٧ز) کۆچی دوایی کردووە. لە بەڵگەنامەکەدا ئاماژە بەوە دراوە کە وێڕای حەمدی بەگی کوڕی، کچەکانی بە ناوەکانی فاتیمە و عائیشە، هەروەها نەفعە خانمی خێزانی لە دوای مردنی ماون و پێویستە لە موڵک و ماڵەکەی شاری حیللەی، میراتەکەی بەسەر منداڵ خێزانەکەی دابەش بکرێ. لە بەڵگەنامەکەدا بڕی پارەی تەرخانکراو بۆ خێزان و منداڵەکانی دیارکراوە. بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە (BEO.٠٠١,٠٤٩٤٤٣,٠٠٠٦٦٠).

لە ژیاننامەکەدا هەتا مێژووی ٣ی مارتی ١٣٢١ی ڕۆمی (١٩٠٥/٣/١٦ز) لە ژیاندا بووە، دواتر هیچ زانیارییەکی دیکەی نەداوە[٣].

لەنێو بەڵگەنامەکاندا هەر لەو چەند ساڵەدا ناوێکی دیکەی (بابانزادە حەمدی) هاتووە، کە بەتەواوی بۆمان ساغ نەبووەتەوە خۆیەتی یان کەسێکی دیکەی ئەو بنەماڵەیە. بەڵگەنامەکە مێژووی ١٣٢٨/٢/٨ی کۆچی (١٩١٠/٢/١٩ز) لەسەرە، تێیدا ئاماژە بەوە کراوە مۆڵەتی بەکارهێنانی ئەو برە پارەیەی کە پێویستە بۆ چاککردنەوەی ڕێگای حەج کە لەلایەن بابانزادە حەمدی بەگەوە لە (هیت)ی عێراقەوە بەڕێوە دەبرێن کە بەهۆی خراپی ڕێگەکە لەو ناوچەیەی بەناوی موسەییەب هەڵکەوتوو لەنێوان دێر و سەیحە دایە[٤]. لەمەدا دەردەکەوێت کە بابانزادە حەمدی بەگ (ئەگەر هەمان ئەو حەمدی بەگە بێ) ئەوا ئەو کاتە بەڵێندەر بووە و سەرپەرشتی چاککردنەوەی ڕێگەی ئۆتۆمبێلی کردووە.

حەمدی بەگ و وەرگێڕانی کتێب

ئەم حەمدی بەگە هەر تەنیا وەرگێڕی ڕەسمیی دەوڵەت نەبووە، بەڵکو کتێبێکیشی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی تورکی. سەبارەت بە بەرهەمە وەرگێڕانەکەی، لە کتێبخانەی زانکۆی ئەستەنبوڵ، بەشی کتێبی دەستخەت، دەستخەتێکی ٢٤ لاپەڕەیی بە ژمارە (٩٩١٣) هەیە، کە لە پێشەکییەکەیدا بەمە دەستپێدەکات: الحمد الذی فی السماء ذکره وسبحانه، وفی الارض سلطانه وسطواته، المدیر للملك والملکوت بلاوزیر، المرتب لصفوف...

هەر لە پێشەکییەکەدا بە تورکی دەنووسێ کە بەندەی هەژار و پڕ لە کەموکوڕی عەبدولحەمید حەمدی بابان وەرگێڕ لە مابەینی هومایۆن، بەرهەمێکی ئەحمەد فائیز ئەفەندی زانای گەورە و پڕ بەرهەمی وەرگێڕاوە کە ناوبراو لە ساداتانی کیرام و نائیبی ویلایەتی قەستەمۆنە، بەرهەمەکە بە زمانی عەرەبی بووە و ناوی (نص القرآن فی وجوب اطاعة السلطان)ە، لەبەر ئەوەی ریسالەیەکی زۆر بەسوودە و بۆ ئەوەی خەڵکی تورک زوبانیش سوودی لێ ببینین، بۆ زمانی عوسمانیمان وەرگێڕا و ناومان لێنا (اوضح البیان فی وجوب اطاعة السلطان).

3 HR.SAİD.00002.00012.001

4 DH.MUİ.00040.2.00008.001

بەرهەمەکە هێشتا دەستخەتە و ئێمە بە چاپکراوی نەماندیوە و ڕەنگە بۆی نەلوابێ کە چاپی بکات.

سەرچاوەکان:
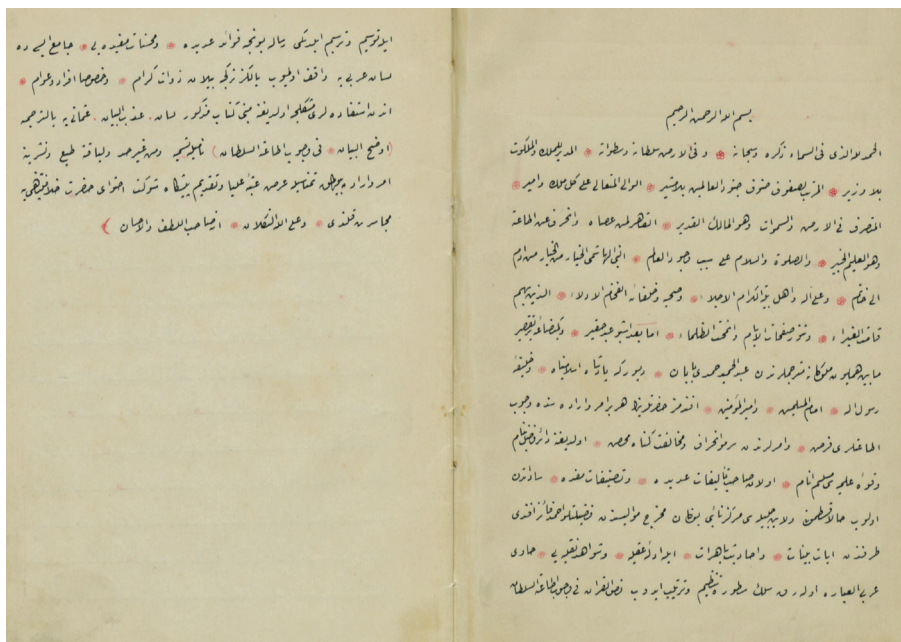
کۆدی بەڵگەنامەکانی عوسمانی:

HR.SAİD.00002.00012.001
DH.MUİ.00040.2.00008.001
BEO.000660.049443.001

نووسینی: محەمەد ڕەئووف

هۆشیاری

سەرەتا و دەستپێکی گۆڕانە

هۆشیاری چەند ڕەهەندێکی سەرەکی هەیە و هەموویان پێکەوە گرێدراون و بەردەوام لە گەشەسەندن و پەرەسەندندان، گرنگترین ڕەهەندەکانیشی بریتین لە:

یەکەم: مرۆڤناسی و خودناسی (فەلسەفەی وجوود)

فەلسەفە جیاوازەکان دید و بۆچوونی جیاوازیان هەیە بۆ ڕەهەندی مرۆڤناسی و خودناسی، بەپێی نزیکی و دوورییان لە ئایین و ئیمان و یەکتاپەرستی و باوەڕبوون بە مەنزومەی تەواوکاری کە بریتییە لە: خالیق و مەخلوق و ژیان و مردن و زیندووبوونەوە، بەڵام هەموو مرۆڤ و مرۆڤایەتی بەگشتی و بە دید و فەلسەفە جیاوازەکانەوە بەشێوەیەکی گشتی کۆک و هاودەنگ و هاوبیر و ڕان لەسەر کۆمەڵێک بەها و پرەنسیپ بەشێوەیەکی لاشعووری، هۆکارەکەشی دەگەڕێتەوە بۆئەوەی کە خودی مرۆڤ وەک مەخلوقێک - دروستکراوێک بۆ ئامانجێکی دیاریکراو کە دێتە دونیاوە هەموویان بە سێ خەسڵەت و تایبەتمەندی هاوبەشەوە لەدایک دەبن:

یەکەم: ڕۆحی هەموو مرۆڤەکان وەک یەکە.

دووەم: ئیمانی فیطری کە هەڵگری ناسینەوەی چاکە و خراپەیە وەکوو یەکە.

سێیەم: عەقڵ و ژیری مرۆڤ لە بنەڕەتدا هەموویان وەک یەکن.

ئەی ئامانج و مەبەستە دیاریکراوەکە چییە کە مرۆڤایەتی لەسەری کۆکن؟ ئامانج و مەبەستە دیاریکراوەکە کە مرۆڤی بۆ خوڵقێنراوە و لاشعووری بەردەام کاری بۆ دەکات بریتییە لە ئەنجامدانی بەرپرسیارێتی لە بەرامبەر ئەرکی ئاوەدانکردنەوەی زەویی و ئەم دونیایەی مرۆڤ تێیدا دەخوڵقێ و دەژی و هەوڵ دەدات و ڕۆڵ دەبینێت و کۆچی دوایی دەکات.

چۆن هەموو مرۆڤەکان لەو سێ خەسڵەتەدا کاتێک لە دایک دەبن وەک یەکن؟ مرۆڤ کاتێک بە ساغڵەمی و تەندروستیی و ژیرییەوە لەدایک دەبێت، ئیدی ڕۆحی ئەو مرۆڤە لە هەر جێگایەک و لە هەر نەژادێک بێت جیاوازی نییە لە مرۆڤەکانی پێش خۆی و ئەوانەش لە دوای ئەو لەدایک دەبن، چونکە ئەو ڕۆحەی کە ئەمرێکی خودابیە جیاوازی لە شێوازی ئەمرەکەیدا نییە، واتە هیچ کەسێک بە ڕۆحی ناتەواو، یان ڕۆحی پیس لەدایک نابێت.

بە هەمان شێوەی ڕۆح، مرۆڤەکان وەک یەک هەڵگری باوەڕ و ئیمانێکی فیطرین و کەس بەبێ باوەڕی لەدایک نابێت، نەک هەر ئەوەندەش، بەڵکو ئەو ڕۆحە ئەو ئیمانە فیطرییە هەڵگر و گوازەرەوەی کۆمەڵێک خەسڵەتی جوان و کۆمەڵێک بەهای باڵا و بەرزن لە ناخی مرۆڤدا کاریگەری بەردەوامیان هەیە... خەسڵەتی سێیەمیش کە مرۆڤەکان لە بنەڕەتدا و لە کاتی لەدایک بوون خوڵقاندن تێیدا وەک یەکن و هیچ جیاوازییەکیان نییە، ئەویش عەقڵە.

قسەیەک لەسەر عەقڵ:

مرۆڤ کە لەدایک دەبێت بە عەقڵێکی بێ ئەزموونەوە دێتە دونیاوە، پاشان گەشەکردنی ئەو عەقڵە و شێوازی ئیشپێکردنی پەیوەستە بەو ژینگانەوە کە تێیدا گەورە دەبێت و پێیدا تێدەپەڕێت وەک ژینگەی دایک، باوک، خێزان، کۆڵان، قوتابخانە، کۆمەڵگە، دونیا، ئەزموونەکان و هەوڵەکان و شکست و سەرکەوتنەکان، بینین و ژیان لە نێو کلتوور و نەتەوە و ژیارە جیاوازەکان.

نموونەیەکی کرداری و ئاشکرا کە ڕۆژانە لەسەر ئاستی تاک بە شێوازی جیاواز دووبارە دەبێتەوە:

ئەگەر لەنێو گەل و وڵاتێکی زۆر دواکەوتوودا لە هەموو ئاستەکانی خوێندەواریی و کۆمەڵایەتی و سیاسیی و ئابووریی و حکومڕانی و ئیدارییەوە کۆتا پلەی هەموو دونیا بێت ڕێکخراوێکی نێودەوڵەتی پسپۆڕ لەڕووی زانستی کۆمەڵناسیی و مرۆڤناسیی و دەروونناسییەوە بچێت لەو وڵاتە زۆر دواکەوتووەدا (١٠) دە منداڵی شیرە خۆری کۆرپەلە لە (١٠) دە خێزانی ئاست نزمدا کۆبکاتەوە و وەک نموونە و سامپڵ یەکێکیان جیاکاتەوە و بیخاتە ژێر چاودێرییەوە بۆماوەی (٢٥) بیست و پێنج ساڵ و (٩) نۆ منداڵەکەی دیکەش بگوازێتەوە بۆ (٩) شاری جیاواز، وەک: واشنتۆن، لەندەن، بەرلین، تۆکیۆ، کۆریا، ئەنکەرە، کوالالامپوور و پەکین.

ئەم (٩) منداڵەش لەو (٩) شارەدا بۆماوەی (٢٥) بیست و پێنج ساڵ وەک هاووڵاتی خۆیان بەخێویان بکەن و بە هەموو سیستەمەکانی پەروەدە و فێرکردندا تێپەڕن، پاش (٢٥) بیست و پێنج ساڵەکە هەر (٩) نۆ منداڵەکە کە خوێندنیان تەواو کردووە کۆیان بکاتەوە لەگەڵ ئەو منداڵەی کە بەجێی هێشت و ئێستا ئەویش تەمەنی (٢٥) بیست و پێنج ساڵە و لە ژینگەی وڵاتەکەی خۆیدا گەورە بووە، ئەندامێکی پەروەردەکراوی ئەو ژینگەی خۆیەتی لەڕووی عەقڵی و دەروونیی و سۆزداریی و ئەخلاقی و زانستی و پەروەردەییەوە، بێگومان ئەگەر بەراوردێکی سەرەتایی و سەرپێی بکەین تەنها لە ڕواڵەتی مرۆڤبووندا لە یەک دەچن، بەڵام (٩) نۆ کەسەکەی دیکە جیاوازییەکانیان ڕێژەیی و پلە بەندیەکانیان لە هەندێ باردا وەک یەکن و لە هەندێکدا بە پلەی کەم لە یەکتر جیاوازن و هۆکاری جیاوازییەکانیشیان ناگەڕێتەوە بۆ خودی (٩) کەسەکە، بەڵکو دەگەڕێتەوە بۆ جاوازی لە سیستەمی پەروەردە و پێگەیاندن و تەندروستی و سیاسیی و بەڕێوەبردن و ئیدارەی وڵات و ئازادی و هاوڵاتی بوون، ئەم ئۆرگان و بەهایانە لە وڵاتەکەی منداڵی یەکەمدا بوونی نییە و ئەویش لەوێدا گەورە بووە و پێگەیشتووە، کەواتە بەو پێودانگەی

ئاماژەمان پێدا مرۆڤەکان لە بنەڕەتی بوون و وجوود و خوڵقاندندا هیچ جیاوازییەکیان نییە، بەڵکو ئەوە ژینگە و سیستەمە جیاوازەکانە تاک و کۆمەڵگە پەروەدە و ئامادە دەکات بۆ ژیان و ڕۆڵ بینین و هەستان بە بەرپرسیارێتییەکان.

هەر کات هۆشیاری تاک لێرەوە دەستپێکرد و دەسەڵات و بیرمەند و فەیلەسوف و ڕۆشنبیران و هاوبیر و هاوکار و هاودەنگ بوون، ئیدی هۆشیاریی دەستەجەمعی سەرهەڵدەدات و بەربەست و بەستەڵەکەکان دەڕوخێنن و دەتوێنەوە و گۆڕان و گۆڕانکاریی و پێشکەوتن دەستپێدەکات، دواجار کە خودناسی و مرۆڤناسی بوو بە بەشێک لە هۆشیاریی و ڕۆشنبیری تاک و دەستەجەمعی چیدی تاک و کۆمەڵگە بودەڵەیی و دەستەپاچەیی قەبوڵ ناکات و هەوڵەکانی چڕ دەکاتەوە بۆ ڕزگاربوون لە هەموو جۆرە بەربەستێک.

لێرەدا بۆ بەرچاوڕوونی زیاتر دوو نموونە لە مێژووی کۆن و نوێ ئاماژە پێ دەکەین لەسەر کاریگەری خودناسی و مرۆڤناسی لەسەر هۆشیاریی و کاریگەری هۆشیاری لەسەر گۆڕان و گۆڕانگاریی و پێشکەوتن.

نموونەی یەکەم، کاتێک نوێنەری مەدینە دەچێتە لای پاشای دەوڵەتی ساسانی و پەیامی فەرمی دەداتە دەستی، کیسرا لێی دەپرسێت ئێوە کێن و چین و بۆچی هاتوون؟

نوێنەرەکە نووسخەیەک لە قورئان و نوسخەیەک لە سوننەتی پێ نادات و هیچ ئایەت و حەدیسێکیشی بۆ ناخوێنێتەوە، بەڵکو دەڵێت: ((ئێمە هاتووین خەڵک و مرۆڤ لە بەندایەتیکردنی بەندە ڕزگارکەین بۆئەوەی ببنە بەندەی خودای تاکوو تەنها، هەروەها دەمانەوێت خەڵک لە جەور و زوڵمی ئەدیان ڕزگارکەین بەرەو دادپەروەریی و سەماحەتی ئیسلام، ئەگەر ئێوە ئەم پەیامە پەسەند و قبووڵ بکەن دەسەڵات و بەرپرسیارێتی وڵاتەکەتان و خەڵکەکەتان لای خۆتان دەمێنێتەوە)).

کیسرا زۆر بە باشی تێگەیشت ئەگەر بانگەوازی یەکتاپەرستی و قبوڵنەکردنی کۆیلایەتی بڵاوبێتەوە ئیدی خەڵک ئازاد دەبن و دەسەڵاتەکەی ئەو کە لەسەر ئەو بنەمایانە دامەزراوە سیحرەکەی بەتاڵ دەبێتەوە، بۆیە نامەکەی دڕاند و پەیامەکەی فەرامۆش کرد، بەڵام دەرئەنجام ئەم هەواڵە و ئەم دایلۆگە کە بڵاوبوویەوە کاریگەری دروست کرد لەسەر نەتەوەی فارس و کورد و هەموو ئەو نەتەوانەی دیکە کە لەژێر دەسەڵات و زوڵمی دەوڵەتی ساسانییەکاندا بوون، سەدان ساڵ بوو دەیانناڵاند و خەویان بە ئازادییەوە دەبینی، هەر ئەوەشە نهێنی زوو بڵاوبوونەوەی یەکتاپەرستی و ئازادکردنی عەقڵەکان لە مرۆڤپەرستی و ئاگر و دار و بەردپەرستی، ئەوە پەیام و پرەنسیپ و بەها

باڵاكان بوو توانی لە ماوەیەكی قیاسی زۆر كەمدا دوو ئیمپراتۆرییەت بەچۆكدا بهێنێت، نەوەک هێزی شیر و تیر و كۆمەڵێک پاڵەوان، ئەگەر پەیامی یەكتاپەرستی و هەڵگرتنی زوڵم لەسەر خەڵک و گەڕانەوەی كەرامەت بۆ مرۆڤ نەبووایە هەموو سوپای ئیسلام بریتی بوایە لە نموونەی خالید و قەعقاع نەیاندەتوانی زاڵ بن بەسەر سوپای هەزار ساڵەی فارس و ڕۆمدا بەو هەموو چەک و جبەخانە و ئەزموونەی كە هەیانبوو.

لێرەدا دەزانین گەورەكردنی پاڵەوان لەسەر حسابی پرەسیپ و بەها باڵاكان و گەڕانەوەی مافی یەكتاپەرستی بۆ خودا و مافی ئازادیی و كەرامەت بۆ مرۆڤ، زیانێكی زۆری بە فیكری ئیسلامیی و مێژووی ئیسلامی و هۆشیاری ئیسلامی گەیاندووە، هەربۆیە ئەوەندەی باسی فەتحی ئیسلامی و پاڵەوانەكانی كراوە و دەكرێت ئەوەندە باسی پەیام و پرەنسیپ و بەها باڵاكانی نەكراوە و ناكرێت.

نموونەی دووەم، لە مێژووی نوێدا لە سەدەی هەژدەوە تا سەدەی بیست ئەورووپا پاش تێپەڕبوونی بە چەندین سەدەی تاریک و خویناویی و سەدان جۆر مەرگەسات و ڕەشەكوژیی و كۆكوژی، ئیدی بیرمەند و فەیلەسوفانیان پاش هەوڵی بێوچان و هۆشیاركردنەوەی بەردەوامیان بۆ تاک و كۆی هاوڵاتیان و قوربانیدانێكی زۆر بە زانا ڕۆشنبیرەكانیان لە كۆتاییدا خودناسی و مرۆڤناسی و كەرامەتی مرۆڤ و دونیابینییەكی نوێ و ڕاست و دروستیان بۆ دروست بوو و سەری لە جاڕنامەی گەردوونی مافی مرۆڤ و كۆتایی هێنان بە دەسەڵاتی پیاوانی كەنیسەوە دەرچوو، دواجار لە دوای جەنگی یەكەم و دووەمی جیهانی كە هۆكاری سەرەكی بریتی بوو لە مانەوەی ماک و بنكڕ و بەڵخی قین و ڕق و كلتووری سەقەتی حكومڕانی و خودپەسەندی، پاش ئەو دوو جەنگە پڕكاولكارییە ئەورووپییەكان و خۆرئاوا بەگشتی گەیشتنە ئەو قەناعەتەی ک مافی مرۆڤ و مرۆڤناسی و خودناسی و كەرامەتی مرۆڤ و دەسەڵاتی تاک و هاوڵاتی میكانیزمەكانی دەستوور و یاسا ڕاپرسی بە هاوڵایان بكاتە بنەڕەت و پێوەر و حاكم و دەسەڵاتدار، و دەسەڵاتی سیاسی و سەربازیش خزمەتكار و پارێزەری وڵات بن و دیموكراسی و مافی مرۆڤ پەناگە و مەرجەعی كۆتایی بن، لە ساڵی ١٩٤٨وە و پاش دروستكردنی ڕێكخراوی نەتەوەیەكگرتووەكان و دەزگا نێودەوڵەتییەكانی دیكە ئەورووپا و ڕۆژئاوا بۆ ناوخۆی گەل و دەوڵەتەكانی خۆیان پشوویاندا و لەوكاتەوە وەک مرۆڤ بۆ خۆیان دەژین.

ئەورووپا پێش ئەوەی بگاتە بڕوای تەواو بە قسە و بیروڕای بیرمەند و ڕۆشنبیر و فەیلەسوفەكانیان سەبارەت بە هۆشیاری تاک و دەستەجەمعی لەسەر خودناسی و مرۆڤناسی و مرۆڤ سالاری قەناعەتی تەواویان بە دەسەڵاتی هێز و پاوەنخوازیی و

داگیرکاری هەبوو، بۆیە ڕێیان نەدەکەوت لە چارەسەر.

دووەم: ژیاننناسی و دونیاناسی و دنیابینی (فەلسەفەی پاش بوون)

مرۆڤەکان بەشێوەیەکی گشتی ئاستی هۆشیاری تاکەکەسی و دەستەجەمعییان و دونیابینییان سەبارەت بە ژیان و ژیاننناسیان دەبێت بە سێ بەشی سەرەکییەوە:

١ – بەشێک لە مرۆڤەکان بیروڕایان وایە کە ژیانی دونیا پڕ بایەخ و بەهادارە و پاش مردنیش قۆناغی دیکە ماوە و ناکرێت مرۆڤ لێرە کۆتایی هەتا هەتایی پێ بێت. ئەم بەشە زیاتر ئەوانەن باوەڕیان بە سەرەتای بوونەوەر و بوونی خوڵقێنەر و زیندووبوونەوە و دنیایەکی دیکەی جیاواز هەیە.

٢ – بەشێکی دیکەی مرۆڤ بیروباوەڕیان وایە کە دونیا و ژیانی دونیا فرسەتێکە بۆ کار و هەوڵ و چێژبردن و دەبێت مرۆڤ لەزەت وەربگرێ لە هەموو چرکەساتەکان و غەریزەکانی تێرکات و خۆی نەبەستێتەوە بە هیچ شتێکەوە کە ئازادی ڕەهای سنووردار بکات، هەروەها باوەڕیان وایە نابێت هیچ ڕێگرییەک دروست بکرێت لە بەردەم ئازادی ڕەهای تاکدا بەناوی ئایین یان میتافیزیقیا یان جیهانی غەیب و نادیار.

٣ – بەشێکی دیکەی مرۆڤەکان پووچگەرایی و عەبەسییەکانن، ئەمانە بیروباوەڕیان وایە کە هیچ مانایەک و هیچ مەبەست و ئامانجێکی پیرۆز یان چێژبەخش لەم دونیا و ژینەدا نییە و ئەم وجودە نە سەرەتای هەیە و نە کۆتایی دێت و نە ژیان و جیهانێکی دیکە چاوەڕوانی مرۆڤ دەکات.

شرۆڤە و وردەکاری ئەو سێ بەشەی سەرەوە:

شرۆڤەی بەشی یەکەم یان تاقمی یەکەم لە مرۆڤەکان:

ئەم بەشەی مرۆڤ باوەڕدارن، باوەڕیان بەوە هەیە کە ئەم بوون و گەردوونە خاوەن و خوڵقێنەری هەیە، ئەو خوڵقێنەرە بێ هودە ئەم بوون و گەردوونەی نەخوڵقاندووە، بۆیە ئەم ئیماندار و باوەڕدارانە باوەڕیان بەم شێوەیەی خوارەوە دامەزراوە و لێرەوە ژیاننناسی و دونیاناسی و دونیابینییان دەستپێدەکات:

- (خوڵقێنەر، خودا، الله....) لە نەبوون و عەدەمەوە ئەم بوون و بوونەوەرەی دروستکردووە. (ألا له الخلق) (الأعراف: ٥٤).

- ئەم بوونەوەرەی بە سیستم و وردەکاریی و تەواوکاریی و گرێدراو بە (زەمان و مەکانەوە) گرێداوە و سەرپەرشتی دەکات و سەرەتا و کۆتایی هەیە. (ألا له الخلق والأمر) (الأعراف: ٥٤).

- لەم بوونەوەرەدا مرۆڤی جیاکردووەتەوە و بەتایبەت دروستیکردووە بۆ دوو مەبەست و بەرپرسیارێتی، یەکەمیان بۆ پەرستش و دووەمیان بۆ ئاوەدانکردنەوەی سەرزەویی و سوودوەرگرتن لە تەواوی دروستکراوەکانی دیکە بە ئاسمانییەکانیشەوە.

- هەموو کەرەسە و پێداویستییەکانی خوداناسی و ئاوەدانکردنەوەی سەرزەویی بە مرۆڤ بەخشیوە، وەک:

- ڕووحێکی تایبەت کە هەڵگری ڕێژەیەکی دیاریکراوە لە ناوە پیرۆزەکانی خودا. (ونفخت فيهمن روحي) (الحجر: ٢٩).

- جەستەیەکی گونجاو و کارا و تێر و تەسەل و بێ کەم و کورتی. (لقد خلقنا الإنسان في أحسن تقويم) (التين: ٤).

- عەقڵێکی تایبەت کە توانای گەشەکردنی بەردەوامی هەیە.

- لەگەڵ یەکەم مرۆڤدا پەیام و پەیامنێری ناردووە بۆ دوو مەبەست، یەکەمیان بۆئەوەی مرۆڤ بزانێت چۆن خوای تاک و تەنها و خوڵقێنەر دەپەرستێت، دووەم: بۆ گەیاندنی بەها باڵاکان و ئەخلاقە بنەڕەتییەکان و ئاماژەکانی بیرکردنەوە لە بوونەوەر و سوودوەرگرتن لە هەموو دروست کراوێک:

(وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ) (الذاريات: ٥٦)
(وَسَخَّرَ لَكُم مَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ) (الجاثية: ١٣)
(إِنَّ اللَّه يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالإِحْسَانِ وَإِيتَاء ذِي الْقُرْبَى وَيَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاء وَالْمُنكَرِ وَالْبَغْيِ) (النحل: ٩٠)

- بۆ ئەوەی عەقڵ و دونیابینی مرۆڤ هاوسەنگ بێت و بەرچاوڕوون بێت مەبدەء و پرەنسیپێکی بۆ ناردووە و دەفەرموویت: (وَابْتَغِ فِيمَا آتَاكَ اللَّهُ الدَّارَ الْآخِرَةَ وَلَا تَنسَ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا وَأَحْسِن كَمَا أَحْسَنَ اللَّهُ إِلَيْكَ وَلَا تَبْغِ الْفَسَادَ فِي الْأَرْضِ إن) (القصص: ٧٧).

- دونیا و ژیانی دونیا بە هەموو خۆشی جوانییەکانییەوە، بە هەموو ناخۆشیی و نەخۆشی و مەرگەساتەکانییەوە، بە تەمەنی گەنجی و پیرییەوە، پرۆسەیەکە کۆتایی دێت و لە ژیانی هیچ مرۆڤێکەوە دووبارە نابێتەوە و هەر هەمووی پێشەکی و ئامادەسازییە بۆ ژیانێکی شایستەی نەبڕاوە بە مرۆڤە ئیماندار و ساڵح و چاکەخواز و بونیادنەرەکان، ئەوانەی توانیان هەستن بە ئەرکی بەرپرسیارێتی ئاوەدانکردنەوەی سەر زەویی و دووربوون لە زوڵم و فەساد و تێکدانی ژیان و ژینگە.

(وَاتَّقُواْ يَوْماً تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللّهِ) (البقرة: ٢٨١).

(وَلاَ تُفْسِدُواْ فِي الأَرْضِ بَعْدَ إِصْلاَحِهَا) (الأعراف: ٥٦)
(وَإِنَّ الْآخِرَةَ هِيَ دَارُ الْقَرَارِ) (غافر: ٣٩).

ـ بەهەشت و ڕەزامەندی خوای خوڵقێنەر، بێ کار و کردەوەی چاک و خەبات و لێبڕان و ئەنجامدانی بەرپرسیارێتی دەستناکەوێت.

(مَنْ عَمِلَ صَالِحاً فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ أَسَاء فَعَلَيْهَا) (فصلت: ٤٦)
(وَمَا أَنَا بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيدِ) (ق: ٢٩).

ـ کردەوەی چاک (العمل الصالح) تەنها پەرستشەکان نییە، بەڵکو هەموو کردەوە و هەڵسوکەوت و کارێکی پەسەندی کۆمەڵایەتی بەرامبەر تاک و کۆمەڵگە و ژینگە و ڕاپەڕاندنی ئەرکەکان، هەر هەمووی پاداشتی لەسەرە و بەشێکە لە ئاوەدانکردنەوەی زەوی.

ـ ئەم بەشە لە مرۆڤ:

باوەڕ و دونیابینییان وایە کە ئازادیی و کەرامەتی مرۆڤ و پاراستنی نەژاد و نەتەوە و سەروەری گەلان هەر هەمووی ئایەتی خودایە وەک هەر ئایەتێک کە لە ئاسمانەوە دابەزیبێت، یان هەر ئایەتێکی بوونەوەر و سروشت.

ـ پێشکەوتن و نەوەستان و داهێنان بە ئەرکێکی گەورە و پیرۆز دەزانن و بەشێکە لە ئەرکی پەرستش و ئاوەدانکردنەوە و خەلافەت.

ـ هەموو جۆرەکانی زانست بە ئەرکێکی شەرعی و ئەخلاقی دەزانن، هەر خەمساردییەک بە گوناهـ و تاوان دەزانن.

ـ ئیدارەی وڵات و خەڵک و سامان بەشێوەیەکی زانستی و عادیلانە و بەپێی پێوەرە پێشکەوتووەکان بە ئەرکێکی شەرعی و ئەخلاقی دەزانن.

پۆلێنکردنی ئەم بەشەی مرۆڤەکان کە ئایندارە پەیامدارەکان و خەڵکە پابەندەکەیە بە شەریعەت و قورئانەوە:

١ – خەڵکە گشتیەکەی کە ئینتیمایەکی ئایینی، ئیمانی، ئەخلاقییانەی گشتییان وەرگرتووە هیچ نکۆڵی لەو خاڵ و پرەنسیپانەی سەرەوە ناکەن و لەسەر فیترەت ئیمان و ئیسلامیان وەرگرتووە بەشێوەیەکی گشتی پێوەی پابەندن و ڕادەی هۆشیارییان وابەستەیە بە واقیع و هۆشیاری نوخبەوە.

٢ – خەڵکە نوخبەکەی کە بریتییە لە:

١ – زانایانی ئاییناس و شەرعناس.

٢ – مەزهەبگەراکان.

٣ – سیاسییەکان و تەوژمە ئایینییە سیاسییەکان.

ئەم سێ بەشە و پەل و پۆکانیان، هەریەکەیان هەڵوێست و دید و دونیابینی و ژیانناسی تایبەتیان هەیە، هەندێک جار ناکۆکی نێوان خۆیان دەگاتە سنووربەزاندنی تەواو بەرانبەر بە خۆیان و دەرەوەی خۆشیان.

- جیاوازییەکانی نێوان نوخبەی زانا و سیاسییەکان و مەزهەبییەکان لە کاڵبوونەوەی زۆردایە بەراورد بە سەد ساڵ و پەنجا ساڵی ڕابردوو، ئەوەش هەندێکی واقیع دەیچەسپێنێت و هەندێکیشی هۆشیاری نوخبەکە خۆی.

- لە سەردەمی کرانەوە و تەکنۆلۆجیای سەردەم پەرەسەندنەکانی ئابووریی و هۆشیاری فیکریی و سیاسیدا، کاڵبوونەوەیەکی زۆر دەستیپێکردووە لەڕووی توندڕەویی و دەمارگیرییەوە لە ساڵانی داهاتوو ڕێژەی دوگماکردن و فریودان و خەڵەتاندن زیاتر کاڵ دەبێتەوە بەهۆی زیاتر بەرەوپێشچوون و فرەیی و سەرچاوەی زانیاریی و میکانیزمەکان و هۆکارەکانی زانست و مەعریفە و زانیارییەکان لە هەموو بوارەکانی ئایینی و فیکریی و فەلسەفی و مێژوویی و کۆمەڵایەتی.

- لە داهاتوودا تەکنۆلۆجیای زیرەکی دەستکرد بەشێوەیەک پەرەدەستێنێت بە ئاسانی ناتوانرێت خەڵک بە هەڵەدا ببرێت و دۆگما بکرێت.

- دینداریی و ئیمانداری لە ئاییندەدا دەبێت ئەوەندە بە ئەخلاق و ڕەفتار و زانستەوە ببەسرێتەوە و ئەوەندە بەکاری ئامانجدار و چاکەوە ببەسرێتەوە کە بوار نەمێنێت بۆ خەڵکێک بەناوی ئایین و خوا و پیرۆزییەکانەوە دونیابینییەکی سەقەت بەرهەم بهێنن و خەڵکی لەسەر پەروەردە بکەن، مەبەستم ئەوەیە بڵێم لە ئایندەیەکی نزیکدا خەڵک گوێ لە قسەی بێ کردار ناگرێت و گوێ لە بانگەشەی دوور لە زانست و بێناوەڕۆک ناگرێت، بۆیە پێویستە لەسەر هەموو ئیماندار و مسوڵمانێک لەسەر هەموو تاقم و گرووپ و تەوژمێک لە ئێستاوە فریای خۆیان بکەون، چونکە پەرەسەندنەکانی زانست و تەکنەلۆجیا هەموو کەسێک دەخاتە ژێر پرسیار و چاودێریی و بوار ناهێڵێتەوە بۆ یاری کردن بە سۆز و لا شعووری خەڵک.

چەند ئاماژەیەک لەسەر مەزهەب، بەرەو هۆشیارییەکی باشتر و کامڵتر:

+ مەزهەب چییە؟ زانایانی زانستە شەرعییەکان دەڵێن: مەزهەب بریتییە لە بۆچوون و تێگەیشتن و میتۆدی زاناکان لە بوارە جیاوازەکانی عەقیدە، فیقە، ئوسوڵی فیقە، زانستی فەرموودە، یان زمانی عەرەبی، یان زانستێکی دیکەی پەیوەست بە زانستی شەرعی و ئیسلامی.

+ بەر لە سەد ساڵ تێپەڕین بەسەر هاتنەخوارەوەی قورئان و قۆناغی مەككە و مەدینە و سەردەمی تەواوی خەلیفەكان وەفاتی تەواوی هاوەڵانی پێغەمبەر (د.خ) و تەواوی فەتحی ئیسلامی بۆ عێراق و ئێران و ئەفریقا و خوراسان، یەكەم كەس و یەكەم مەزهەبی فیقهی كە لەدایك دەبێت پێشەوا ئەبووحەنیفەی نوعمانە، كە لە ساڵی ٨٠ی كۆچی لەدایك دەبێت و لە ساڵی ١٥٠ك وەفات دەكات.

+ هۆكاری سەرەكی و بنەڕەتی سەرهەڵدانی مەزهەبەكان دەگەڕێتەوە بۆئەوەی كە پاش فەتحی ئیسلامی و گەشتنی پەیام و دەسەڵاتی ئیسلامی بە نەتەوە و زمانە جیاوازەكان كە زۆربەیان عەجەم بوون و، هیچیان لەبارەی زمانی عەرەبی نەدەزانی، ئیدی پێویستی دەكرد بە زمانە جیاوازەكان و بە زمانی عەرەبیش دەقەكان لێك بدرێنەوە و زانستەكانی خزمەتكار بە شەریعەت بەرهەم بهێنرێن و وەڵامی پرسیارە نوێیەكان و چارەسەری ڕووداوە نوێیەكان وەڵامیان هەبێت.

+ مەزهەب و پەرەسەندنەكانی و هۆكارەكانی فرە مەزهەبی ڕیشە و هۆكارێكی مێژوویی قووڵ و دورو درێژی هەیە، سەرەتا بە سادەیی و دوور لە دەمارگری دەستپێدەكات و بڵاودەبێتەوە، پاشان پەیڕەوانی مەزهەبەكان بە هۆكاری سیاسیی و دەمارگیریی و پشتگیریی دەسەڵاتی سیاسی و كەمی هۆشیاری خەڵك و پەیڕەوانی مەزهەبەكان چەند قۆناغێكی هەستیار و خەتەرناك بەخۆیەوە دەبینێت و لە قەیرانی سەرمەزهەبەكانەوە بەرانبەر دەسەڵاتەكانی سەردەمی خۆیان دەستپێدەكات و بە چەندەها تەنگەژە و قەیرانی پەیڕەواندا تێدەپەڕێت و لە هەندێك قۆناغدا خوێنی بە ناهەق تێدا ڕژاوە و فەتوای لە دین دەرچوون و فاسق بوون و باتڵ بوونیان لەسەر یەكتر داوە، ئەم خراپ تێگەیشتن لە مەزهەب و خراپ بەكارهێنان و ناشیرینكردنە زیاتر لە یازدە سەدەی تێپەڕاندووە، لەلایەك بووەتە هۆكاری لاوازبوونی ئومەت و زانست و، لەلایەكی دیكەشەوە لە دەرئەنجامی ململانێی قوڵ بووەتە هۆی دەوڵەمەندكردنی توراسی فیقهی.

+ لە دوای سەدەی بیستەم و گۆڕانكارییە گەورەكانی دونیای سەردەم و سەرهەڵدانی زانستی نوێ و دەوڵەتی نوێ و پیشەسازیی و تەكنەلۆجیا و كرانەوە و زانیاری زۆری بەردەست، ئیدی قەیرانی دەمارگیری بۆ مەزهەبەكان كاڵ بوونەوە.

+ ئەوەی جێگای سەرنجە و هەڵەیەكی گەورەیە، ئەوەیە كە نوخبەیەكی نێو خوێندەوار لە ئیسلامی و عەلمانی لە ئەكادیمی و تەقلیدی، لەبری ئەوەی سوود لەو سامانە فقهییە گەورە دەوڵەمەندە وەربگرن بۆ وەڵامی پرسیارەكانی سەردەم و چارەسەركردنی قەیرانەكان و تەنگژەكانی سەردەم، دەچن كاتەكانیان بە فیڕۆ دەدەن و بوون بە سێ

بەشەوە، بەشێکیان تووشی دەمارگیری بوون مەزهەب و توراس تەقدیس دەکەن و تازە خەریکی جوانکارین بۆ تەقلید. بەشێکی تریان ڕەفزی تەواوی توراس دەکەن و بەبێ کەڵک لە قەڵەمی دەدەن، بەشی سێهەم کە تازە خەریکە زۆر دەبن و گەشە دەکەن، بە هۆشیارییەوە مامەڵە لەگەڵ توراس و مەزهەب دەکەن.

ئەم خەڵکە هۆشیارە لە نوخبە و پیاوان زیاتر لە سەدەی نۆزدە دەستیان پێکرد و هۆکارەکەشی دەگەڕێتەوە بۆ فیکر و فەلسەفە و گەڕان بەدوای هەستانەوەی ئومەت، هەروەها کاریگەریی پێشکەوتنەکانی ڕۆژئاوا لە زۆربەی بوارەکانی ژیاندا، بەتایبەت زانست و ئابووریی و پیشەسازیی و مافی مرۆڤ.

- ئەمڕۆ و لەم سەردەمەدا، زانایانی هیچ مەزهەب و فیقهی ناتوانن وەڵامی پرسیارەکانی سەردەم و پەرەسەندنەکانی ژیان بدەنەوە، ئەگەر پەنا نەبەن بۆ پێوەر و پرەنسیپەکانی (فیقهی مەقاسیدی شەرعی) و ئیجتیهادی نوێ لەچوارچێوەی فیقهێکدا کە پێی دەگوترێت فیقهی هاوچەرخ.

مرۆڤەکان لە بنەڕەتی بوون و وجوود و خوڵقاندندا هیچ جیاوازییەکیان نییە، بەڵکو ئەوە ژینگە و سیستەمە جیاوازەکانە تاك و کۆمەڵگە پەروەردە و ئامادە دەکات بۆ ژیان و ڕۆڵ بینین و هەستان بە بەرپرسیارێتییەکان.

فیقعی هاوچەرخ و ئیجتیهادە نوێیەکان مەحاڵە وەڵامی پرسیارەکانیان پێ بدرێتەوە ئەگەر فیقی هەموو مەزهەبەکان و عەقڵ و مەقاسیدی شەرعی پێکەوە گرێ نەدرێت، تاوەکوو زاناکان بتوانن ئیجتیهادێکی نوێ بکەن، کەواتە هیچ مەزهەبێکی سەربەخۆ لەم سەردەمەدا بە تەنها ئامادەبوونی نییە و ئەوانەش کە بانگەشەی مەزهەبگەرایی دەکەن تەنها لە کۆمەڵێک بابەتی تایبەت بە پەرستشەکاندا بۆی هەیە بتوانن پابەند بن، ئەویش لەسەر ئاستی تاکەکەسی، چونکە ئەمڕۆ خەڵکێکی زۆر و زۆربەی خەڵک نوێژیش بە تێکەڵەی مەزهەبەکان دەکەن و

بێ ئەوەی بە خۆیان بزانن مەزهەبەکەی خۆیان وەلا ناوە، بۆ نموونە: ئیمام و مەئموم هەردووکیان شافیعی مەزهەبن و دیفاعی لێ دەکەن کەچی لە نوێژی بەیانیاندا حەنەفی مەزهەبن و قونووت ناخوێنن، لە دەستنوێژگرتندا حەنەفی و مالیکین و دەستیان بەر دەستی خێزانیان بکەوێت دەسنوێژ ناگرنەوە و لە سەفەردا کەمتر لە ٧٦ کیلۆمەتر سەفەر دەکەن و (قەسر و جەمع) دەکەن، ئەم نموونەیە دابەزێنە زۆر بابەتی دیکەش.

ئەم حاڵەتە تەواو تەندروستە و هیچ ناشەرعی و ناپاکی تێدا نییە، چونکە مەزهەب و فیقهەکان هەموویان یان ڕاستەوخۆ دەقەکەیان دابەزاندووە یاخود دەقەکانیان شیکردووەتەوە، یان ئیجتیهادی نوێیان کردووە، هەموویان لە بنەڕەتدا دەکرا یەک مەزهەب بن و زاناکانی ئەو مەزهەبە ڕا جیاوازەکانی مەزهەبەکانی دیکەیان دەربڕیایە، بۆیە ئەم پێگەیشتن و تێگەشتنە سەرەتایەکی باشی هۆشیارییە و لە ئاییندەدا زیاتر گەشە دەکات و پەرەدەسێنێت.

ئەم بەشە لە مرۆڤەکان و سیاسەت و کار و تەوژمی سیاسی:

ئەگەر باسی ئەمڕۆ و ئەم سەردەمە بکەین بەتایبەت لە سەد ساڵی ڕابردوو تا ئەمڕۆ دەتوانین بە پوختی بڵێین: لەنێو ئوممەتی ئیسلامیدا بە عەرەب و عەجەمەوە زۆرینەی خەڵک ئیسلامێکی فیطریی و تەقلیدیان وەرگرتووە، کەمتر لا دەکەنەوە بە لای پرۆژە ئیسلامییەکانەوە وەک تەوژم و ئیتیجاهی سیاسی، ئەوەی کە زۆرتر و زیاتر پێوەی سەرقاڵە نوخبەیەکی خوێندەوار و کۆمەڵێک ئەهلی فیکر و زانایانی ئیسلامین. ئەو نوخبەیەش بە خۆیان و تەوژمەکانیانەوە دابەش بوون بە سەر کۆمەڵێک مەدرەسەی فیکریی و سیاسیدا و دەتوانین بەم شێوەی خوارەوە پۆلێنیان بکەین:

- تەوژمی فیکریی و سەطحی و میانەڕەو کە دەبن بە چەند بەشێکەوە:

١ - بەشێکیان تەنها سەرقاڵی بانگەواز و پێگەیاندنن و کەمتر ڕاستەوخۆ بەشداری کاری سیاسی دەکەن، وەک کۆمەڵەی نوور لە تورکیا و تەبلیغ لە پاکستان، لە کوردستانیش وەک ڕێخکراوە و کۆمەڵگەی مەدەنی سەریهەڵداوە و چەند ساڵێکە لەسەر ئاستی تاکی زانا و بانگخواز و ئاستی ڕێکخراوەکان لە گەشەدایە.

٢ - بەشێکی دیکەیان کاری سیاسی و ڕێکخراوەی و بانگەواز و پێگەیاندن دەکەن، هەموو ئامراز و میکانیزمەکانی کار و چالاکی بەکاردەهێنن و هەندێکجار وەک حیزبێکی سیاسی دەردەکەون و هەندێک جاریش ئەوەندە سەرقاڵی پەروەردە و بانگەواز دەبن کارە سیاسییەکە تەواو فەرامۆش دەکەن و دەبێتە چالاکییەکی وەرزیی و لەگەڵ نزیکبوونەوەی هەڵبژاردەکاندا گەرم دەبن و لەگەڵ کۆتایی هەڵبژدندا دۆسییەی حیزب و

سیاسەت دەپێچنەوە تا هەڵبژاردنێکی دیکە.

هۆکارەکانی ئەو حاڵەت و ناسەقامگیرییە چییە، کە نەبوونی ڕووئیەی ستراتیجی لێ دەخوێنرێتەوە:

١ – هۆکاری لاوازی فیکری، کەمی یان نەبوونی بیرمەند و مونەزیر و زانایانێک کە ئەوەندە پسپۆڕ بن ببنە (مەرجەع) و بتوانن ئیجتیهادی سیاسی بکەن و حیزب و دەعوەش لە سەرەوە بۆ خوارەوە قەناعەت پێ بکەن.

٢ – لە بنەڕەتدا کاری ئیسلامی بۆ ئەوە بونیاد نەنراوە لە کایە و مەیدانی ململانێی سیاسی و حیزبی و بە ئامرازەکانی دیموکراسی بگاتە دەسەڵات، بەڵکو حیزبی سیاسی ئیسلامی لە کوردستاندا بژاردەیەکی ناچارییە و چارەسەر و دەرچەیەکی دیکەی نەبووە جگە لە خۆڕێکخستن لە ڕێگای یاسای حیزب و ڕێکخراوەکانی هەرێمی کوردستانەوە.

بۆ سەلماندنی ئەم قسەیە، یەکەم جار کە یاسای حیزب و ڕێکخراوەکان لە ساڵی ١٩٩٢ لە پەرلەمانی کوردستان دەرچوو، برایانی موسڵمان (الإخوان المسلمين) لە شورای خۆیاندا پاش ڕاوێژ بە هەموو کادیر و بانگخوازەکان بڕیاریاندا بە خۆگونجاندن لەگەڵ ئەو یاسایە و ئامانجەکەش ئەوە بوو کە: چەترێک بێت بۆ ڕێکخستن و بانگەواز، لەهەمانکاتدا تووشی ئەوە نەبن کە ئیخوان لە میسر تووشی بوو. ئەم ئامانجە بوویە ڕووئیەیەکی ستراتیژ و پاش چەند کۆنگرەیەک ناکاملێ ئامانج و بیرۆکەکە دەرکەوت و تا ئێستاش چارەسەر نەبووە، هەرچی بزووتنەوە و کۆمەڵی ئیسلامیشە کە لە بنەڕەتدا یەک شتن، ئەمان لە ساڵی ١٩٩٣ کە برایان بڕیاری دروستکردنی حزبیاندا بەپێی یاساکەی هەرێم، ئەو کاتە وەفدێکیان نارد بۆ سەرکردایەتی بزوتنەوە و ئاگاداریان کردنەوە کە ئێمە نیازێکی وامان هەیە و پێمانباشە ئێوەش سوود لەو یاسایە وەرگرن، بەڵام وەڵامی هەندێک لەوان کە ئێستا سەرکردایەتی کۆمەڵ دەکەن پێیانوابوو ئەو کارەی ئێمە ناشەرعییە و ئیسلام چۆن دەبێت مۆڵەت لە عەلمانی و یاسای عەلمانی وەرگرێت و ئەو شەرعیەتپێدانە بەو یاسایە کە فرە لایەنی سیاسیی و بەرەو دیموکراسییەتە پێچەوانەی پرەنسیپ و بنەماکانی شەریعەتی ئیسلامە، بەڵام دواجار و دوای ئەزمونکردنی ئەو بیر و بۆچوون و قەناعەتانەی کە هەبوون، ئەوانیش بە ناچاریی و دوور لە قەناعەتی فیکری حزبیان دروستکرد و خۆیان ڕێکخست لەگەڵ یاساکانی هەرێمدا، تا ئێستاش لە ناخەوە قەناعەتیان دانەمەزراوە، لەبەرئەوەی لەسەر قەناعەتی فیکریی و زانستی چەکیان دانەناوە، بۆیە هەرچۆنێک یەکگرتوو لە ناوەوە دوو بەشی قووڵی شەرەکین لە نێوان ئەوانەی باوەڕیان بە کاری سیاسیی و حیزبی و ململانێی سیاسیی و بەشداری

سیاسیی و گەیشتن بە دەسەڵات هەیە و ئەوانەی باوەڕیان بە دەعوە و بانگەواز و ڕێکخستن هەیە و بە ناچاری کاری سیاسی دەکەن، ئەم دابەشبوونە حەقیقەتە و نەک لە کوردستان، بەڵکو لە هەرچی وڵات هەیە کە ئیخوانی تێدایە دابەشبوونەکە بەوشێوەیەیە و لە هەشتاکانەوە لە میسر سەریهەڵداوە لە مەغریب و تونس و جەزائیر ڕەنگیداوەتەوە، پاشان گەیشتە ئەردەن و لوبنان و دواجار گەیشتە هەرێمی کوردستان.

بە هەمان شێوە ئێستا لەنێو کۆمەڵی دادگەری ئیسلامیدا هەمان دابەشبوون هەیە لە نێوان ئەوانەی باوەڕیان بە کرانەوەی فیکریی و سیاسی هەیە و ئەوانەی هێشتا سەلەفی و سەلەفی جیهادین و بەناچاری کاری سیاسی دەکەن.

خوێندنەوەیەک بۆ دونیابینی و خودناسی و مرۆڤناسی لای ئەم تەوژمە لە بزاوتی ڕێکخراوی ئیسلامی:

ئەم تەوژمە لەڕووی پابەندی بە پەرستشەکانەوە کێشەیان نییە، بەڵام لەڕووی فیکریی سیاسیی و کاری سیاسییەوە هێشتا یەکلایی نەبوونەتەوە و تائێستاش بەرچاو ڕوون نین، هەندێک لەناو مێژوودا دەژین و هەندێکیان ئیسلام بەشێوەیەک وێنا و تەفسیر دەکەن مەحاڵە لەم سەردەمەدا دەوڵەت و دەسەڵاتی پێ بونیاد بنرێت، هەندێکیان گەیشتونەتە ئەو قەناعەتەی کە دەرگای سیاسەت و دەسەڵات بەڕوویاندا داخراوە، هەندێکیان دیموکراسیی و ئاڵوگۆڕی دەسەڵات وەک قۆناغ تێدەگەن، جگە لەوەش هاوڵاتی و مەدەنی بوون و دەوڵەتی مەدەنی بە ناشەرعی دەزانن.

لە هەموو ئەوانەی سەرەوە ڕوونتر ئەوەیە کە هێشتا مرۆڤ و سەنتەربوونی مرۆڤ لە ژیانی دونیا و حوکمڕانیدا لایان یەکلایی نەبووەتەوە، بەڕادەیەک ئێستا نەیانتوانیوە مەقاسیدی شەریعەت بەوشێوەیە تەفسیر بکەن و دایبەزێنن بۆ ئەندام و کادیر و خەڵکەکەیان کە مرۆڤ سەنتەری سەنتەری مەقاسیدی شەریعەیە، بەڵکوو لای ئەوان شەریعە خۆی سەنتەر و مرۆڤ ئامرازە و تا ئەو بابەتەش ساغ نەبێتەوە ناتوانن مرۆڤناسی و خودناسی بگەیەننە ئاستی چەمک و پرەنسیپەکانی قورئان و کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی نوێ.

بەڵام لەگەڵ هەموو ئەو تێبینییانەی سەرەوەدا تەوژمی ئیسلامی بەشێوەیەکی گشتی چەند هەنگاوێکی بە کرداری بڕیوە، لەوانە:

١ – دەستی هەڵگرتووە لە شیعاری دەوڵەتی خەلافەی ئیسلامی.

٢ – دەستی هەڵگرتووە لە گۆڕانگاریی و گەیشتن بە دەسەڵات لە ڕێگای چەک و جیهادی هێزی چەکەوە.

٣ - وازیهێناوه له تهکفیری ئهحزاب و دهسهڵاتهکانی تهشریعیی و تهنفیزیی و قهزایی.

٤ – ڕازی بووه به بهشداری له پرۆسهی ههڵبژاردن و دیموکراسی و، ڕایگهیاندووه ئامادهن بۆ ئاڵوگۆڕی دهسهڵات به ئاشتی.

٥ - ڕازی بووه به فرهیی سیاسی و ئایینی و، بهشداری بۆنهکانیان دهکهن.

٦ - باسی (تطبيق الشريعة) ناکهن له سنووری نهگۆڕهکاندا نهبێت.

٧ - ڕازی بوون بهوهی کۆنگرهی ناوخۆی خۆیان بگرن و بهشێوهی دیموکراسی ئاڵوگۆڕی دهسهڵات و پێگهکانیان بکرێت لهنێو حزب جگه له پێگه و دهسهڵاتی سهرۆک یان ئهمیر یان ئهمیندار، واته کار به پێڕهوی (شوراسی) دهکهن شوورا + دیموکراسی، به میکانیزمی شوورا سهرۆک دهمێنێتهوه، چونکه له جێگای خهلیفهیه و به میکانیزمی دیموکراسیش کار دهکهن بۆ خواری حیزب، لهوحاڵهتهدا شوورا له بهرانبهر سهرۆکی حزب ئیستیشارییه و بڕیارهکانی (موعليم)ن و (مولزيم) نین، بهڵام بۆ خوار سهرۆک بڕیارهکانی شوورا و کۆنگره مولزیمن.

٨ – پابهند نین بهیهک مهزههبی فیقهییهوه.

٩ - پابهند نین بهیهک مهزههبی عهقیدهییهوه، ئهوهی بنهڕهته لایان یهکتاپهرستییه.

١٠ - بۆ وهڵامی پرسیارهکانی بازاڕ و سیاسهت و سهردهم پهنا دهبهن بۆ فیقی هاوچهرخ وکاری پێ دهکهن.

له کۆتاییدا دهتوانین بڵێین، تهوژمی ئیسلامی ههنگاوێکی بڕیوه له هۆشیاری ئایینی و سیاسی و کۆمهڵایهتیدا، بهڵام هێشتا زۆری ماوه، ههنگاوهکه وهک پهیام قهناعهت بکات به کۆمهڵگه، چونکه تهوژمی ئیسلامی تا ئێستا نهبووهته تهوژمی کۆمهڵگه و نهبووهته خاوهنی دۆسیه سهرهکییهکانی کۆمهڵگه، بۆیه هێشتا لهبهر کۆمهڵێک هۆکار و فاکتهر کۆمهڵگه له ڕێژهیهکی دیاریکراودا که ناگاته ٢٥٪ تهزکیهی تهوژمی ئیسلامی و پرۆژهکانیان و ڕهمز و سهرکردهکانیان نهکردووه، بهڵام بۆ ئاینده له ههناوی تهوژمی ئیسلامیدا ڕۆح و عهقڵێک ههیه ئهگاته ئهو ئاستهش و ڕۆژێکه دێت دهکرێت ببنه ئهڵتهرناتیڤی ئهو دۆخهی که ئێستا ههیه، چونکه تهوژمهکانی دیکهی عهلمانی و نهتهوهیی و سیکۆلارهکان دۆخی فیکریی و ئایدۆلۆجی و مهدهنیی و حکومڕانی و دیموکراسییان له تهوژمی ئیسلامی باشتر نییه و خهڵک و کۆمهڵگهش سهرهتا تهزکیهی کردن و چهند جار تاقیکردنهوه، بهڵام له تاقیکردنهوهی خهڵک و کۆمهڵگه دهرنهچوون، بۆیه ئێستا بۆشایی متمانه ههیه له نێوان خهڵک و دهسهڵات و تهوژمه جیاوازهکاندا.

پ.د.عوسمان عەلی

فۆبیای لۆزان

فۆبیای لۆزان، کێ دروستی دەکات و بۆچی؟

ئایا حزبە کوردییەکان مافی خۆیانە، دژایەتی لۆزان بکەن؟

سەرەتا دەبێ دان بەوەدا بنێین کە پەیمانی لۆزان تەنیا وابەستەی کوردستان نەبووە، بەڵکو کورد گەورەترین قوربانی بووە. دابەشکردنی خاکی کوردستان بوو لە نێوان بەریتانیا و هاوپەیمانەکانی لەلایەک و حکومەتی کەمالیستی تورکیای ئەوکات لەلایەن کۆمەڵەی گەلانیشەوە بەرەکەتی پێبەخشرا. سەبارەت بە کوردیش، ڕێککەوتنەکە لەسەر هیچ بنەمایەکی ئەخلاقیی و یاسایی و سیاسی دروست نەبووە، چونکە نوێنەری خەڵکی کوردستان لەکاتی دابەشکردنی زەوییەکانیان ئامادەنەبوون، ئەوەش پێشێلکردنی ڕێککەوتننامەی سیڤەر بوو، کە دانی بە مافی کورددا ناوە بۆ دروستکردنی قەوارەیەک،س هەروەها پێشێلکردنی پرەنسیپی مافی چارەی خۆنووسینی گەلان بوو کە لە میساقی کۆمەڵەی گەلاندا ئاماژەی پێکراوە و ئەو بەڵێنانەی پەیوەندیدارە بە سەرۆک کۆماری ئەمریکا و سەرۆکانی هاوپەیمانی خۆرئاوا کە لەکاتی جەنگی یەکەمی جیهانیدا بە گەلانی ژێرقەڵەمڕەوی دەوڵەتی عوسمانییان دابوو. جێی خۆیەتی کە بڵێین، دەوڵەتی ئینگلیز بە پلەی یەکەم بەرپرسە لەم نادادپەروەرییە مێژووییە کە بەسەر کورددا هات.

پەیمانی لۆزان ئەمڕۆ شەرعیەتی نێودەوڵەتی هەیە لەسەر بنەمای بنەماکانی fait accompli کە لە پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا پەسەند دەکرێن، سیستەمی ئاسایشی ناوچەیی لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست دامەزراند و وڵاتانی بەڵکانی دابەشکرد و هیچ ئاماژەیەک لە ئاسۆدا نییە بۆ گۆڕینی لە ئایندەیەکی نزیکدا. داعش دەیویست ئەم واقیعە بگۆڕێت، بەڵام زلهێزە نێودەوڵەتی و ناوچەییەکان هەوڵەکانی بۆ کۆتاییهێنان بە ڕژێمی ئەمنی لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بە هەڕەشە بۆ سەر ئاسایش و ئاشتی نێودەوڵەتی و ناوچەیی زانی و لەناویان برد.

لە تورکیا هەندێک بازنە هەن کە دەیانەوێت برگەکانی لۆزان لە دەریای ئیجەدا بگۆڕن، بەڵام لەگەڵ ڕەتکردنەوەی کۆدەنگی نێودەوڵەتی بەریەکدەکەون. کاتێک مەسعوود بارزانی بەهەمان شێوە هەوڵیدا، لەڕێگەی ڕیفراندۆمی سەربەخۆیی ساڵی ٢٠١٧، ئەم واقیعە بگۆڕێت، ئەنجوومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکان بە دەرکردنی بڕیارێکی کۆدەنگی ئەندامانی خۆی بۆ ڕەتکردنەوەی ڕیفراندۆم ڕووبەڕووی بووەوە، وڵاتانی ناوچەکەش بەهەمان شێوە ڕیزی بڕیارەکەیان گرت لە دژی ڕیفراندۆمەکە.

کۆڕبەندە حزبیی و ئەکادیمیی و ڕۆشنبیرییەکان لە کوردستانی عێراق، خۆرئاوا و ڕەوەندی کوردی شاهیدی بەستنی چەندین کۆنفرانسن لە لۆزان و ئەم بابەتەش کە من پێی دەڵێم «فۆبیای لۆزان»، بووەتە سەرقاڵی ڕۆژنامەگەریی و کەشوهەوای ڕۆشنبیری کوردی، بەبێ ئەوەی زۆرێکیان سروشت و ڕاستی لۆزان بزانن. کێ ئەم کەشوهەوایە لە

کۆمەڵگەی کوردیدا دروست دەکات و بۆچی ئێستا؟

من وای دەبینم پارتە کوردییەکان و کەسایەتییە سیاسیی و ئەکادیمییەکانیان بەرژەوەندییان لە وروژاندنی پرسی لۆزان هەیە، بەڵام مافی ئەوەیان نییە. زۆربەی ئەو لایەنانە ئەو فایت ئەکۆمپلییان قبوڵ کرد کە ڕێککەوتنی لۆزان دروستی کردبوو و دەستبەرداری سەربەخۆیی کوردستانیان کرد و لە ڕێگەی ئەدەبیات و ڕێککەوتنەکانیان لەگەڵ حکومەتەکانی تورکیا و عێراق و سوریا دانیان بە سنوورە نێودەوڵەتییە هەبووەکاندا نا. لە تورکیا پارتی کرێکارانی کوردستان (پەکەکە) وازی لە دەوڵەتی سەربەخۆی کوردستان هێنا و دان بەوەدا دەنێت کە باکوور بەشێکە لە خاکی تورکیا. هەروەها یە کێتیی دیموکرات (پەیەدە) لە سوریا ئامادە نەبوو قەوارەکە بە ڕۆژئاوا ناوی بهێنێت و ناوێکی دیکەی بەناوچەکەدا کە لە خۆرئاوای کوردستانی کۆنترۆڵی کردووە و ئەوەش دژی بیرۆکەی دەوڵەتی نەتەوەیی کوردە . سەرکردایەتی کوردیش لە هەرێمی کوردستان (پارتی و یەکیتی)، بە قبوڵکردنی دەستووری عێراقی ساڵی ٢٠٠٦، دانی بەوەدا نا کە باشووری کوردستان لەڕووی یاساییەوە بەشێکە لە قەوارەی عێراق.

لەڕاستیدا هاوپەیمانان کوردستانی گەورەیان دابەشکرد و لکاندیان بە چوار وڵاتی هەرێمایەتییەوە، بەڵام بەتەنها لایەنە کوردییەکان لە باشووری کوردستان، ئەم پارچەیان بەسەر سێ قەوارەی میلیشیادا دابەشکرد (ناوچەی زەرد و سەوز و سوور لە قەندەبیل و ٤٠٠ گوندی کوردی) کە لە ڕووی سیاسیی و ئابووریی و کۆمەڵایەتییەوە شکستیان هێنا و لەڕێگەی ئەم تاقیکردنەوە شکستخواردووانە لە باشووری کوردستان و ڕۆژئاوای کوردستان، کە کیانێکی هاوشێوەی پۆلیسی هەیە و لەلایەن گرووپێکی ستالینیستییەوە حوکمڕانی دەکرێ، خەونی کوردیان لەناوبرد بۆ بنیاتنانی کیانێک کە کەرامەتی خۆیان بپارێزێت و وەک گەلانی دراوسێ بژین.

کەواتە، حزبە کوردییەکان لە قەیرانی سیاسیی و ئابووریی کوشندەدا دەژین و پێدەچێت پێویستیان بە وروژاندنی هەستی کورد هەبێ بەرامبەر بە ڕێککەوتنێک کە شەرعییەتی فەیت ئەکۆمپلی بەدەستهێنابێت.

سەرکردەکانی کورد لەبری ئەوەی پەنا بۆ ئەو مانۆڕە سیاسییانە ببەن بۆ سەرقاڵکردنی خەڵک لە کێشە سەرەکییەکانی خۆیانن، پێویستە لەگەڵ جەماوەری کورد ئاشت ببنەوە و پێداویستییە سەرەتاییەکانیان دابین بکەن و کەرامەتی خۆیان بپارێزن. ئەگەر ئەو لایەنانە دانیان بە ڕێککەوتنی لۆزاندا نەنابا، ئەوا ئەوان دەیانگووت و بەرەی هێزەکانی کوردستان بۆ ڕزگاری کوردستان پێکدەهێنن و دان بەو سنوورانەی کە هەن نانێن. بەڵام ئەمە

دەرفەتێک بوو کە لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا لەدەستچوو، کاتێک هێزی کوردی نەیتوانی دروشمی سەربەخۆیی کوردستان بەرز بکاتەوە و داوای حوکمی زاتی کرد.

لەکۆتاییدا نالێین ڕێککەوتنێکی مێژوویی وەک ڕێکەوتننامەی لۆزان نابێت بخرێتەڕوو بۆ لێکۆڵینەوە لەلایەن ئەکادیمییەکانی کوردەوە، چونکە ئەمە بابەتێکی زۆر گرنگە، وانە بۆ بزووتنەوەی کوردی ئەمڕۆ لەخۆدەگرێت. سەرنج بدەن سەرکردە کوردەکانی ئەو سەردەمە لەت و ملکەچی باڵیۆزخانەی ئینگلیز و یۆنان بوون و بەشێکیان بە بەڵێنەکانی مستەفا کەمال فریو دراون و چوونە لۆزان بۆئەوەی بڵێن ئێمە دەمانەوێت لەگەڵ کۆماری تورکیا بە سەرۆکایەتی مستەفا کەمال بژین. بۆ ئەوان باشتر بوو خۆیان ئاشت بکەنەوە و بزووتنەوەیەکی ڕزگاریخوازی سەربەخۆ دابمەزرێنن. بیر لەوە بکەنەوە کە ئەمڕۆ چی دەگوزەرێت، بەوپێیەی هەرێمی کوردستان بە مەترسیدارترین و ناسکترین قۆناغەکانیدا تێدەپەڕێت، و ئەوەی کە سەرکردایەتی کورد سەرقاڵی هاوپەیمانی لەگەڵ دوژمنانی کورددایە، هەمووان دۆڕاو دەبن و نەوەکانی داهاتووش لەم هەڵسوکەوتە نابەرپرسیارانە لێیان خۆشنابن.

تاریق یارەحمەدی

مامۆستای زمانی عەرەبی و توێژەری بواری دەستنووس لە تاران

هەوڵێک بۆ ناساندنی
مەلامووسا کڵاشی

پێشەکی:

بنەماڵەی سدیقی کڵاشی یەکێکن لە بنەماڵە زانستییەکانی ناوچەی جوانڕۆ کە بە درێژایی مێژوو زانا و بیرمەندی گەورەیان لێ هەڵکەوتووە و چرای زانست و مەعریفە لەم بنەماڵەدا دوای چەند سەدە نەکوژاوەتەوە. هۆکاری ناوبانگی ئەم بنەماڵەیە بە سدیقی ئەوەیە کە نەسەبیان دەگەڕێتەوە بۆ حەزرەتی ئەبوبەکری سدیق. ئەم بنەماڵەیە بە مەلاییش ناسراون، چونکە پشتاوپشت هەموویان زانای ئایینی بوون. لە دیارترین زانا ئاینییەکانیان بریتیتن لە: مەلا ئەحمەد کڵاشی، مەلا عیسا و مەلا ئەحمەدی مەلاباشیی کڵاشی لە کتێب و تەزکیرەکاندا هاتووە، بەڵام ژمارەی زانایانی دیاری ئەم بنەماڵەیە زۆر زیاترە لەمانەیە. یەکێک لە زانایانی گەورەی ئەم بنەماڵەیە کە لە سەدەی ١٣ ژیاوە و تا ئێستا لە هیچ کتێبێکدا ناوی نەهاتووە، مەلا مووسای کڵاشییە. ئەم زاتە کوڕی مەلا عەبدوڵڵای گەورە و برای زانای بەناوبانگ مەلا عیسایە.

بۆ یەکەمجار دوو ساڵ لەمەوبەر لەکاتی گەڕان بەناو فەهرستی دەستنووسەکانی کتێبخانەکانی ئێراندا، کەسێکم بە ناوی (مووسا ئیبنی عەبدوڵلای کلاشی) بەرچاو کەوت. ئەم ناوەم لە کۆتایی دەستنووسی "رحمه الأمه فی إختلاف الأئمه" دۆزییەوە. دوای بەدەستهێنانی پەڕگەی دەستنووسی ئاماژەپێکراو و خوێندنەوەی، دڵنیابوومەوە کە ئەم مەلا مووسا کوڕی مەلا عەبدوڵلای گەورەی کلاشییە. ئەم بابەتە بووبە سەرەداوێکی زۆر باش بۆ من کە بەدوای دەستنووسی زیاتری مووسای ئیبنی عەبدوڵلای کلاشی بگەڕێم. دوای گەڕانێکی زۆر، خۆشبەختانە توانیم دەستنووسەکانی تری مەلا مووسا لە کتێبخانەی ناوەندی ئینسایکلۆپیدیای گەورەی ئیسلامی لە تاران بدۆزمەوە. هەروەها بە بەڵگەی بەردەست توانیم هەندێک دەستنووس بدۆزمەوە کە مەلا مووسا نووسیویەتی، کە بە هەڵە لە پێڕستی دەستنووسەکانی ئەم کتێبخانەیەدا بەناوی مووسای کاشانی تۆمار کرابوون. دواتر ڕوونکردنەوەی زیاتر لەسەر ئەو دەستنووسانە دەدەم.

بنەچە و ڕەچەڵەکی مەلا مووسا: سەبارەت بە ڕەچەڵەکی مەلا مووسا، لە کۆتایی دەستنووسی ژمارە ٧٥٥ دا بەم شێوەیە خۆی ناساندووە: قد وافق الفراغ من تعلیق هژه النسخه الشریفة المبارکة فی ضحوة یوم السبت احدی وعشرین من سید الشهور المسمی برمضان المبارک من شهور سنه ستین و مأتین بعد الألف من الهجرة النبویة المصطفویة علی صاحبة أفضل الصلاة وأتم السلام وأزکی التحیة علی ید الحقیر الفقیر العاصی المحتاج إلی مغفره ربی ربه الغفیر، موسی ابن عبدالله ابن محمد صالح ابن مصطفی الکلاشی بالوطن، و الأبوبکری بالنسبه من حوال قریة مسماه ب زلان من محال جوانرود.

کەواتە، لەسەر ئەم بنەمایە، دەکرێ مەلا مووسا وەک کوڕی مەلا عەبدوڵلا کەلاشی و برای زانا و شاعیری گەورە مەلا عیسا دەستنیشان بکرێت، کە لەم دەستنووسەدا بەڕوونی خۆی بە بنەماڵەی سدیقی، سەر بە عەشیرەتی کلاشی و دانیشتووی گوندی زلان لە نزیک جوانڕۆ ناساندووە. بە پشتبەستن بەم دەستنووسە، دەتوانرێت بەم شێوەیە مەلا مووسا بناسێنرێت"مەلا مووسا کوڕی مەلا عەبدوڵلا کوڕی مەلا محەمەد ساڵح کوڕی مەلا مستەفا لە زانایانی بنەماڵەی سدیقی کلاشییە".

ساڵی لە دایکبوون و کۆچی دوایی مەلا مووسا:

سەرەڕای هەوڵ و گەڕان و پرسیارێکی زۆر لە نەوەکانی بنەماڵەی سدیقی کە لە جوانڕۆ و دەوروبەری دەژین، هەروەها پرسیارکردن لە هەموو ئەو کەسانەی کە پێدەچوو زانیارییان لەسەر بنەماڵەی سدیقی هەبووبێت، بەداخەوە هیچ زانیارییەک سەبارەت بە سەردەمی ژیانی مەلا مووسا تا ئێستا بەردەست نەبووە، بەڵام بە گەڕانی ورد لەناو ئەو

دەستنووسانەی کە بەدەستم هێناون خۆشبەختانە توانیم سەردەمی ژیانی بەم شێوەیە خوارەوە دیاری بکەم. کۆنترین دەستنووس کە بە خەتی مەلا مووسا نووسراوە، کۆمەڵە دەستنووسێکە کە دوو دەستنووس لەخۆدەگرێ و لە ساڵی ١٢٠٨ ک. م. بە خەتی ئەو نووسراوە و ئێستا بە ژمارەی١٤٩١ لە کتێبخانەی ناوەندی دائیرەتولمەعارفی گەورەی ئیسلامی لە تاران هەڵگیراوە. جگە لەم دەستنووسە، لە هەمان ساڵدا دوو دەستنووسی تریشی نووسیوەتەوە و ئەم دوو دەستنووسەش لە هەمان کتێبخانەدان بە ژمارەکانی ١٤٤٨/١ و ١٤٤٨/٣.

مێژووی دوا دەستنووس کە لەلایەن ئەوەوە نووسیویەتی دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١٢٦٠ی کۆچی. ئەم دەستنووسە لە کتێبخانەی ناوەندی توێژینەوە و لێکۆڵینەوەی ئیسلامی لە شاری قوم بە ژمارە ٧٥٥ هەڵگیراوە. لەلایەکی دیکەوە مەلا مووسا لە کۆتایی دەستنووسێک کە لەلایەن مەلا عیسای برایەوە نووسراوە، بابەتێکی نووسیوە، کە تێیدا مێژووی کۆچی دوایی مەلا عیسای برای خۆی تۆمار کردووە کە دەکاتە ١١ی مانگی موحەڕەمی ساڵی ١٢٦٧ی کۆچی. ئەم دەستنووسە ئێستا بە ژمارە ١٦٧٨ لە کتێبخانەی عەللامە تەباتەبایی لە شیراز پارێزراوە. کەواتە بە پشتبەستن بەم بەڵگانە، دەکرێت کۆتاییەکانی سەدەی دوانزەی کۆچی وەک مێژووی لەدایکبوونی مەلا مووسا بخەملێندرێت و تا ساڵی ١٢٦٧ لە ژیاندا بووە.

خوێندنی مەلا مووسا:

لە لاپەڕە ١١٢ی دەستنووسی ژمارە ١٤٩١/١ نووسراوە: بلغ قراءة هذا الكتاب الى آخره مع كتابة الحاشية وتصحيحها عند أبى مولانا عبدالله كلاشى حفظه الله تعالى وايانا عن جميع بلاء الدنيا والأخرى آمين.

کەواتە دەکرێ بڵێین، مەلا مووسا زانستە ئاینییەکانی لە باوکییەوە فێربووە. بەڵام لە کۆتایی کۆنترین دەستنووسەکانیدا کە ٥٩ ساڵ لەگەڵ دوایین دەستنووسەکەیدا مەودای هەیە و ڕەنگە پەیوەندی بە سەردەمی فەقێیەتی مەلا مووساوە هەبێت، باسی چەند شوێنێکی کردووە کە لە کاتی نووسینی دەستنووسەکاندا لەوێ بووە. بەڵام ئایا لەم شوێنانە خوێندوویەتی یان قوتابخانە لەوێ بووە یان نا، تا ئێستاش بۆ من ڕوون نەبووەتەوە. بۆ نموونە لە کۆتایی دەستنووسی ژمارە ١٤٤٨/٣ ئەمەی نووسیوە: كتبه موسى ابن ملا عبدالله ابن مرحوم ملا محمد صالح ابن مرحوم المغفور مولانا مصطفى الكلاشى الأبوبكرى النسب والشافعى المذهب فى أذان الظهر فى باديه المشهورة ب سرپان فى سنة ١٢٠٨.

کەواتە لە کاتی نووسخە هەڵگرتن لە سەرپان بووە. سەرپان ناوی دەشتێکە لە

نزیک شێخ سێڵەی سەر بە شاری سەلاسی باوەجانی ئێستا. هەروەها لە کۆتا لاپەڕەی دەستنووسی ژمارە ١٤٩١/٣ باس لەوە دەکات کە لە دەشتی حوڕ بووە. ئەوەی کە لەم دەستنووسەدا نووسیویەتی ئەمەیە: تمت النسخة المباركة ... على يد المحتاج الى عفو الملك الصمد موسى ابن ملا عبدالله ابن مرحوم مولانا محمد صالح ابن مرحوم مغفور جنت مكان ملا مصطفى ابن مرحوم ملا حسين ابن مرحوم ملا موسى الكلاشى الأبوبكرى نسبا والشافعى مذهبا والقصيرى طريقة فى يوم الأربعاء من شهر صفر المظفر فى باديه دشت حر (سرحد روم و قزلباش) من سنه ألف و مائتين و ثمانية من الهجرة النبوية المصطفوية.

لە کۆتا دەستنووسی ژمارە ٧٥٥ کە بە خەتی مەلا مووسا نووسراوە و ئێستاش بەردەستە وەک پێشتر ئاماژەمان پێکرد، خۆی وەک دانیشتووی گوندی زلانی جوانڕۆ ناساندووە.

لە هەموو سەیرتر ئەوەیە کە لە کۆتایی دەستنووسی ژمارە ١٤٩١/١ نووسیویەتی: "حرره موسى ابن ملا عبدالله الكلاشى الابوبكرى فى البادية المشهورة ب زرده پل من محال دالهو" بەپێی ئەم بەڵگەیە لە کاتی نووسینی ئەو دەستنووسە لە گوندی زەردەی داڵەهۆ بووە. دانیشتوانی ئەم گوندە ئێستا لەژێر ئایینی یارساندان.

لەمە زیاتر هیچ زانیارییەک لەسەر ژیانی مەلا مووسا بەدەست نەهاتووە، تەنها ئەوە نەبێت کە لە قەباڵەیەکی بەشکردنی میراتدا کەسێک بەناوی عەبدولقادر وەک کوڕی مەلا مووسا ناوی هاتووە. ئەم قەباڵەیە لە ئێستادا لەلای کاک موئمینی وەیسی لە جوانڕۆ پارێزراوە. سەرەڕای هەوڵێکی زۆر، بەداخەوە تا ئێستا نەمتوانیوە نەوەکانی بدۆزمەوە.

بەرهەمەکانی مەلا مووسا:

جگە لە مەنزوومەیەکی شیعری کورت کە دواتر باسی دەکەین، مەلا مووسا بەرهەمێکی دانراوی خۆی نیە، بەڵام دوای گەڕانێکی زۆر، خۆشبەختانە توانیم سێ کۆمەڵە دەستنووس و دوو تاکە دەستنووس لە کتێبخانەکانی تاران و قوم بدۆزمەوە کە هەمووی بە خەتی مەلا مووسا نووسراون. بەشێک لەو دەستنووسانە بەهۆی شارەزا نەبوونی پێڕست نووسەکان، ناوەکان بە هەڵە تۆمار کرابوو، ئەمەش وایکردووە کە لە چاوی لێکۆڵەرانی کورد دوور بمێنێن. بۆ نموونە دەستنووسی ژمارە ١٤٤٨/١ و ١٤٤٨/٣ لە باتی کلاشی، بە کاشانی تۆمار کراوە، و بە هەڵە زانایەکی کورد دراوەتە پاڵ کاشان کە شارێکە لە ناوەڕاستی ئێران. ئەمە لەکاتێکدایە کە مەلا مووسا هەم لە کۆتایی هەر کام لەو دەستنووسانە، هەم لە ناوەڕۆکیاندا بەڕوونی ناوی تەواوی خۆی نووسیوە. ئەگەر بە تاک بژمێرین، کۆی گشتی دەکاتە ١٣ دەستنووس.

وردەکاری هەریەکێک لەم دەستنووسانە بەم شێوەیەی خوارەوەیە:

- کۆمەڵە دەستنووسی ژمارە ١٤٤٨، ئەم کۆمەڵە دەستنووسە لە کتێبخانەی دائیرەتولمەعارفی گەورەی ئیسلامی تاران هەڵگیراوە. ساڵی ١٢٠٨ و ١٢٠٩ کۆچی نووسراوە، و بەگشتی ٨ دەستنووسە، کە پێنجیان بە خەتی مەلا مووسایە. بابەتی هەموویان زانستی بەلاغەیە. لەو ٥ دەستنووسە چواریان عەرەبییە و مەلا مووساش تەنیا وەک ناسیخ یان کاتب ڕۆڵ دەبینێ، ئەوەی تریان شیعرێکی فێرکارییە بە زمانی فارسی، بابەتەکەیشی زانستی ئیستیعارەیە کە مەلا مووسا خۆی هۆنیویەتییەوە و بە خەتی خۆیشی نووسیویەتی – زانیاری زۆرتر لەسەر ئەم شیعرە دواتر باس دەکەین، زانیاری زیاتر لەسەر ئەم ٥ دەستنووسە لە خشتەی ژمارە (١)دا هاتووە:

ناوی دەستنووس	دانەر	ژمارەی لاپەڕە	ژمارەی دەستنووس
شەرحی رسالة الوضعیة العضدیة	لەیسی سەمەرقەندی	٢٦ لاپەڕە	١٤٤٨/١
پەراوێزیک بۆ شەرحی الرسالة الوضعیة	ئەبولوەقا	٢٤ لاپەڕە	١٤٤٨/٣
شەرحی رسالة الإستعارە	عوسامەدینی ئەسفراینی	٧٤ لاپەڕە	١٤٤٨/٦
منظومە استعارە	مووسا بن عەبدوڵڵای کلاشی	١ لاپەڕە	١٤٤٨/٧
پەراوێزی شەرحی رسالة الإستعارة	حەسەن بن محەمەدی زێباری	١٦ لاپەڕە	١٤٤٨/٨

خشتەی ژمارە (١) کۆمەڵە دەستنووسی ژمارە ١٤٤٨ بە خەتی مەلا مووسا، پارێزراو لە کتێبخانەی دائیرەتولمەعارفی گەورەی ئیسلامی تاران

- کۆمەڵە دەستنووسی ژمارە ١٤٧٤، ئەم کۆمەڵە دەستنووسەش لە کتێبخانەی دائیرەتولمەعارفی گەورەی ئیسلامی تاران هەڵکەوتووە و سێ دەستنووس بە زمانی عەرەبی لەخۆدەگرێت. بابەتی هەر سێ دەستنووسەکە بریتییە لە زانستی کەلام و بیروباوەڕ. مەلا مووسا ئەم دەستنووسانەی لە ساڵانی ١٢١١ و ١٢١٢ی کۆچی نووسیوە. زانیارییەکانی ئەم کۆمەڵە دەستنووسە لە خشتەی ژمارە ٢ی خوارەوەدا هاتووە.

ناوی دەستنووس	دانەر	ژمارەی لاپەڕە	ژمارەی دەستنوس
پەراوێزی شەرح العقائد النسفیە	ئەحمەد بن مووسای خەیاڵی	٣٣٠ لاپەڕە	١٤٧٤/١
حاشیة حاشیة الخیالي علی شرح عقائد النسفي	یوسف بن مەحموود گۆرانی	٣١٢ لاپەڕە	١٤٧٤/٢
زبدة الأفكار	عەبدولحەکیم سیالکۆتی	٢ لاپەڕە	١٤٧٤/٣

خشتەی ژمارە (٢) کۆمەڵە دەستنووسی ژمارە ١٤٧٤ بە خەتی مەلا مووسا، پارێزراو لە کتێبخانەی دائیرەتولمەعارفی گەورەی ئیسلامی تاران

- کۆمەڵە دەستنووسی ژمارە ١٤٩١، ئەم کۆمەڵە دەستنووسەش هاوشێوەی ئەو دوو کۆمەڵە دەستنووسەی کە پێشتر باسمان کرد، لە کتێبخانەی دائیرەتولمەعارفی گەورەی ئیسلامی لە تاران هەڵگیراوە و ٣ دەستنووس لەخۆدەگرێت. دوو لە دەستنووسانە عەرەبی و یەکێکیان فارسییە و بابەتی هەموویان زانستی لۆژیکە. لە ساڵی ١٢٠٨دا نووسراوە. وردەکاری زیاتر لە خشتەی ژمارە (٣)دا هاتووە.

ناوی دەستنووس	دانەر	ژمارەی لاپەڕە	ژمارەی دەستنووس
شەرحی ئیساغوجی	محەمەد بن هەمزە فەناری	١٠٢ لاپەڕە	١٤٩١/١
آداب البحث و المناظرة (شیعر)	دەشتەکی شیرازی	١ لاپەڕە	١٤٩١/٢
حاشیة الفواید الفناریة	ئەحمەد بن محەمەد قول ئەحمەد	١١٤ لاپەڕە	١٤٩١/٣

خشتەی ژمارە (٣)، کۆمەڵە دەستنووسی ژمارە ١٤٩١ بە خەتی مەلا مووسا، پارێزراو لە کتێبخانەی دائیرەتولمەعارفی گەورەی ئیسلامی تاران

. دەستنووسی زبدة الأفكار:

ئەم دەستنووسە بە ژمارەی ١١٩٧ لە کتێبخانەی دائیرەتولمەعارفی گەورەی ئیسلامی لە تاران پارێزراوە. ئەم دەستنووسە بە زمانی عەرەبییە و بابەتەکەی بریتییە لە زانستی کەلام و بیروباوەڕەکان، دانەری ئەم بەرهەمە عەبدولحەکیمی سیالکۆتییە. مەلا مووسا لە مانگی شەوالی ساڵی ١٢١٠ 1210ی کۆچی نووسخەی لێ هەڵگرتووە.

ـ دەستنووسی رحمة الأمه فی إختلاف الأئمه:

دانەری ئەم کتێبە محەمەد بن عەبدولڕەحمانی قازی سەفەدییە. زمانی ئەم کتێبە عەرەبییە و بابەتەکەی زانستی فیقهییە. بەپێچەوانەی دەستنووسەکانی تر، مەلا مووسا لە تەمەنی پیریدا ئەم دەستنووسەی نووسیوە. ئەم بەرهەمە لە ٢١ی ڕەمەزانی ١٢٦٠ی کۆچی نووسراوە و لە کتێبخانەی ناوەندی توێژینەوە و لێکۆڵینەوەی ئیسلامی (کتابخانه مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی) لە شاری قوم بە ژمارە ٧٥٥ هەڵگیراوە.

ڕاستکردنەوەی هەڵەیەک:

یەکێک لەو کێشانەی کە پەیوەندی بە بواری دەستنووسەوە هەیە، نوسینی پێڕستی دەستنووسەکانە لەلایەن کەسانێکەوە کە سەرەڕای شارەزایی لە بواری پێڕست نووسیندا، بەڵام لەبەرئەوەی شارەزاییەکیان لەسەر زانایان و نووسەران و جوگرافیای نووسینی هەندێک دەستنووس نیە، هەربۆیە لەکاتی تۆمارکردنی ناوی دانەر، نووسەر یان شوێنی نووسینیدا تووشی هەڵە دەبن و ئەم هەڵەیە لە تۆمارکردنی وردی زانیارییەکانی دەستنووسەکاندا دەبێتە هۆی ئەوەی دەستنووسەکە لە چاوی توێژەران بشاردرێتەوە. دیراسەی ئەم بابەتە و وردەکاری زیاتر پێویستی بە لێکۆڵینەوەیەکی سەربەخۆ هەیە، بەڵام ئەو هەڵانەی کە لە تۆمارکردنی ئەو دەستنووسانەی کە مەلا مووسا نووسیونی، بەم شێوەیەی خوارەوەیە:

لە کتێبی فیهرستی دەستنووسەکانی کتێبخانەی دائیرەتولمەعارفی گەورەی ئیسلامی، کە خەڵاتی باشترین کتێبی ساڵی ئێرانی لەو ساڵەدا بەدەستهێناوە بۆ ناساندنی ناوی نووسخەهەڵگری دەستنووسی ژمارە ١٤٩١/٣ ئەمە نووسراوە.

موسی بن عبدالله الکلاشی الابوبکری کرد مظفر آبادی دشت جرم

بە لەبەرچاوگرتنی وشەکانی کورد و کلاشی، پێشبینیم کرد کە ڕەنگە مەلا مووسا کلاشی بێت. دوای چوونم بۆ کتێبخانە و بینینی لاپەڕەی کۆتایی ئەم دەستنووسە، بۆم دەرکەوت کە هەڵە لە خوێندنەوە و نووسینی ئەم بەشەدا هەیە. ئەوەی لە کۆتایی ئەم دەستنووسەدا نووسراوە بەم شێوەیە.

وەک دەبینن موزەفەر کە سیفەتی سەفەرە، بە هەڵە بە موزەفەر ئابادی تۆمار کراوە، دەشتی حوڕ کە دەشتێکی زۆر بەناوبانگە لە سەلاس باباجانی، بە هەڵە بە دەشت جەرم نووسراوە.

مەلا مووسا و شیعر:

لەبەرئەوەی زۆربەی دەستنووسەکانی مەلا مووسا لە کتێبخانەی ناوەندی دائیرەتولمعارفی گەورەی ئیسلامیدان، لەلایەکی ترەوە یاسای ئەم کتێبخانەیە ڕێگەی پێنەدام فایلەکانی هەموو ئەو دەستنووسانە وەربگرم، بۆیە دوای ئاڕاستەکردنی چەند جار داواکاریی، دواجار ڕازی بوون بەوەی کە ڕاستەوخۆ سەردانی ئەو کتێبخانەیە بکەم و لەسەر کۆمپیوتەرەکەی ئەوێدا ئەو دەستنووسانە ببینم و بەڕێژەیەکی سنووردار ئەو لاپەڕانە دیاری بکەم کە پێموایە گرنگن، و وێنەی ئەو چەند لاپەڕە دیاریکراوە وەربگرم. لە ماوەی یەک ڕۆژ (بەیانی تاکوو کاتژمێر دووی پاش نیوەڕۆ) لەو کتێبخانەدا، بە تامەزرۆییەوە هەموو لاپەڕەکانی ئەم دەستنووسانەم خوێندەوە. بەداخەوە لەنێو ئەو دەستنووسانەی کە بەخەتی مەلا مووسا نووسراون، نەمتوانی شیعرێکی کوردی هۆنراوەی ئەو بدۆزمەوە. بەڵام وەک شیعری فارسی، جگە لەو مەنزوومەی ئیستیعارە

که له سەرەوە بە کوتری باسم کرد و دواتر بە تەواوی دەیخەمەڕوو، ئەم چەند بەیتە فارسییەی لە کۆتا لاپەڕەی دەستنووسی ژمارە ١٤٤٨دا نووسیوە. هەرچەندە ناوەڕۆکی ئەم شیعرانە زۆر سادەن، بەڵام بەپێی مێژووی نووسینی دەستنووسەکە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی فەقێیەتی و خوێندکاریی مەلا مووسا و، توانای شیعر وتنەوەی مەلا مووسا دەردەخات. هیوادارم بە دۆزینەوەی دەستنووسەکانی سەردەمی بەتەمەنیی و مامۆستای مەلا مووسا، شیعری پاراوی کوردیشی بدۆزینەوە. لە سەرووی یەکێک لەو شیعرە فارسییانەی کە لەم لاپەڕەدا نووسراوە و تاکە بەیتێکە، نووسیوویەتی "لکاتبة" و ئەم تاکە بەیتەش بەم شێوەیە:

لکاتبه

ابم بود عبدالله موسی بنام   ز سرپان نوشتم علیک السلام

لە خوار ئەم تاکە بەیتەوە دوو چوارینەی هێناوە و لە سەرووی هەردووکیشیان وشەی "لراقمه"ی بەکارهێناوە کە ئەوە دەردەخات کە شیعرەکە هی خۆیەتی. شیعرەکەی وەک ئەمەی خوارەوەیە:

لراقمه

مرا داد توفیق رب ودود   نوشتم این تحفه اما چه سود
صبا مرگ به ناچار چار   کند جای ما زیر سنگ مزار

لراقمه

به لطف خداوند پروردگار   نوشتم من این حاشیه یادگار
بماند در دنیـــای دون   بلکه کسی را کند رهنمون

مەلا مووسا و شیعرێک بە زمانی فارسی لە زانستی ئیستیعارەدا:

ئەم مەنزوومە شیعرییە لە ٢٣ بەیت پێکهاتووە و لە زانستی مێتافۆر (ئیستیعارە) و بە زمانی فارسییە کە مەلا مووسا خۆی هۆنیویەتییەوە، چونکە لە سەرووی نوسیویەتی "لراقمه موسی ابن مولانا عبدالله ابوبکری". دیارە بە خەتی بە خۆیشی نووسیویەتی. ئەم شیعرە لە یەک پەڕەدا بە ژمارە ١٤٤٨/٧ لە کتێبخانەی دائیرەتولمەعارفی گەورەی ئیسلامیدا هەڵگیراوە. گرنگی ئەم شیعرەی مەلا مووسا لەوانەیە لەوەدابێ کە زۆربەی زانایانی کورد بەشێوەیەکی سەرەکی شیعری فێرکارییان بە زمانی عەرەبی یان کوردی نووسیوە و مەلا مووساش یەکێکە لە کۆنترین و دەگمەنترین زانایانی کورد کە بە زمانی

فارسی شیعری لە زانستی ئیستیعارەدا نووسیوە. دەقی ساغکراو و وێنەی دەستنووسی ئەم شیعرە لە خوارەوە هاتووە.

منظومه استعاره

به نام خداوند روزی رسان	کریم و بزرگ و کس بی کسان
به روح محمد که هردو سرای	بدو گشت پاینده فرخ لقای
بگویم که من چند بیت گزین	که در استعاره چون در پمین
به نزد خردمند در روزگار	بود هر یکی چون در شاهوار
ز بحث کنایه گشایم دهان	که تا باد مشهور اندر جهان
که پیش از همه چیز ای ذوالکمال	کنایه بدان تا شوی نیک حال
که تشبیه چیزی به چیز دیگر	بود در دل ای نور هردو بصر
از ارکان تشبیه مذکور نیست	به غیر از مشبه که میسور نیست
که تخییل هست یآن لوازم که	زود برای مشبه به شد وجود
بگردانی اثبات ای نیک نام	برای مشبه دیگر والسلام
محقق بدان ای خردمند را	که تا آخرین سال از اند را
که مذکور سازی مشبه بهی	به قول گزین به وجه بهی؟
ولیکن مشبه اراده کنی	سهل است هر گاه اعاده کنی
که ترشیح هست آن مجرده ولی؟	کنی ذکر مشبه بهی
که تجرید آن است ای نیک رای	سرافراز باشی زهر دو سرای
که وصف مشبه به قول جلی	کنی ذکر او را به به لطف علی
بدان مطلقه آن بود در جهان	بود وصف اطراف جمله نهان
که شرط است در مطلقه استعار	نباشد ز اوصاف هیچ آشکار
به نظم آوردم این نثر را	ندارد به لطف خدا کسر را
طلب دارم از طالبان زمان	که گر نیستند او ز نامحرمان
نشینند به یک فاتحه این حقیر	کنند یاد یکسر صغیر و کبیر
الهی آن کس که یادم کند	به یک مغفرت روح شادم کند
گزندش نباشد که در روزگار	به ایمان کامل شود رستگار

کۆتایی: مەلا مووسا کڵاشی یەکێکە لە زانایانی کوردی ناوچەی جوانڕۆ کە لە کۆتاییەکانی سەدەی دوازدەهەم و تا ناوەڕاستی سەدەی سیازدەهەم لە ژیاندا بووە. سەرەڕای ئەوەی کە کۆمەڵێک بەرهەمی بە خەتی خۆی نووسیوەتەوە، بەڵام بە نەناسراوی مابوویەوە تا بە فەزڵی خودا ئەم لێکۆڵینەوەیە بە کورتی هەندێک لایەنی ژیان و بەرهەمەکانی ناساند. بهپێی ئە م لێکۆڵینەوەیە، ئەم زاتە کوڕی مەلا عەبدوڵڵای گەورەی کڵاشی و برای مەلا عیسای زانا و شاعیرە. بەگشتی ١٣ دەستنووسی لێی بەجێماوە، کە تێیاندا وەک نوسخەهەڵگر (کاتب) ڕۆڵی هەبووە. لە پەڕاوێزی ئەم دەستنووسانەشدا بەشێک لە شیعری هۆنراوەی خۆیی نووسیوە کە لەم لێکۆڵینەوەیە ناسێندران. هیوادارم ئەم توێژینەوەیە بتوانێت ببێتە سەرەداوێک بۆ بەدەستهێنانی زانیاری زیاتر لەسەر ژیان و بەرهەمی ئەم کەسایەتییە گەورەیە لە داهاتوودا.

سەرچاوەكان

دەستنووس:

- ابن الحاج، محمد بن حسن. رفع الخفا عن ذات الشفا فى سيره المصطفى، کتابخانه علامه طباطبایی شیراز، کاتب: عیسی بن عبدالله، ۱۲۳۹ ه.ق، شماره ۱۶۷۸.

- ابوالبقاء، حاشیه شرح الرساله الوضعیة العضدیة، کتابخانه دائرة المعارف بزرگ اسلامی، کاتب: موسی بن عبدالله بن محمد صالح، ۱۲۰۸ ه.ق، شماره ۱٤٤۸/۳.

- ابوبکری، موسی بن عبدالله، استعاره منظوم، کتابخانه دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۲۰۸– ۱۲۰۹ ه.ق، شماره ۱٤٤۸/۷.

- خیالی، احمد بن موسی، حاشیه شرح العقاید النسفیة، کتابخانه دائرة المعارف بزرگ اسلامی، کاتب: موسی بن عبدالله بن محمد صالح ، ۱۲۱۱ه.ق، شماره ۱٤۷٤/۱.

- دشتکی شیرازی، آداب البحث و المناظره، کتابخانه دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۲۰۸ه.ق، شماره ۱٤۹۲/۱.

زیباری، حسن بن محمد، حاشیة شرح رساله الاستعاره، کتابخانه دائرة المعارف بزرگ اسلامی، کاتب: موسی بن عبدالله بن محمد صالح، ۱۲۰۸– ۱۲۰۹ ه.ق، شماره ۱٤٤۸/۸.

سیالکوتی، عبدالحکیم بن شمس الدین، زبده الأفکار، کتابخانه دائرة المعارف بزرگ اسلامی، کاتب: موسی بن عبدالله الابوبکری، ۱۲۱۰ ه.ق، شماره ۱۱۹۷.

زبده الأفکار، کتابخانه دائره المعارف بزرگ اسلامی، کاتب: موسی بن عبدالله بن محمد صالح کلاشی ابوبکری، ۱۲۱۲ه.ق، شماره ۱٤۷٤/۳.

صفدی، محمد بن عبدالرحمن، رحمه الامه فی اختلاف الأئمة، کتابخانه مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی، کاتب: موسی بن عبدالله بن محمد صالح بن مصطفی الکلاشی، ۱۲٦۰ ه.ق، شماره ۷٥٥.

عصام الدین اسفراینی ، ابراهیم بن محمد، شرح رساله الاستعاره، کتابخانة دائرة المعارف بزرگ اسلامی، کاتب: موسی بن عبدالله بن محمد صالح، ۱۲۰۹ ه.ق، شماره ۱٤٤۸/٦.

فناری، محمد بن حمزه، شرح الایساغوجی، کتابخانة دائرة المعارف بزرگ اسلامی، کاتب: موسی بن عبدالله بن محمد صالح کلاشی الکلاشی الابوبکری، ۱۲۰۸ه.ق، شماره ۱٤۹۱/۱.

قول احمد، احمد بن محمد، حاشیة الفوائد الفناریة، کتابخانه دائرة المعارف بزرگ اسلامی، کاتب: موسی بن عبدالله الکلاشی الابوبکری کرد مظفر آبادی دشت جرم، ۱۲۰۸ه.ق، شماره ۱٤۹۱/۳.

کورانی، یوسف بن محمود، حاشیه حاشیه الخیالی علی شرح عقائد النسفی، کتابخانه دائرة المعارف بزرگ اسلامی، کاتب: موسی بن عبدالله بن محمد صالح الکلاشی وطنا، ۱۲۱۲ه.ق، شماره ۱٤۷٤/۲.

لیث سمرقندی، ابوالقاسم بن ابی بکر، شرح الرساله الوضعیة العضدیة، کتابخانه دائره المعارف بزرگ اسلامی، کاتب: موسی بن مولانا عبدالله بن محمد صالح بن مصطفی بن حسین کاشانی، ۱۲۰۸ ه.ق، شماره ۱٤٤۸/۱.
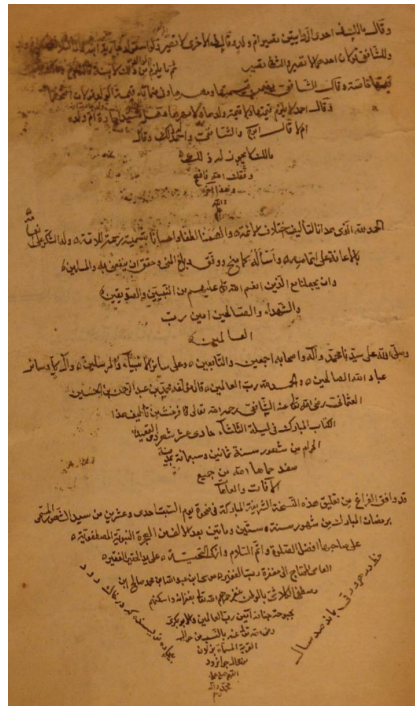
دەستنووسی ژمارە ١٤٩١/١ پارێزراو لە کتێبخانەی دائیرەتولمەعارفی گەورەی
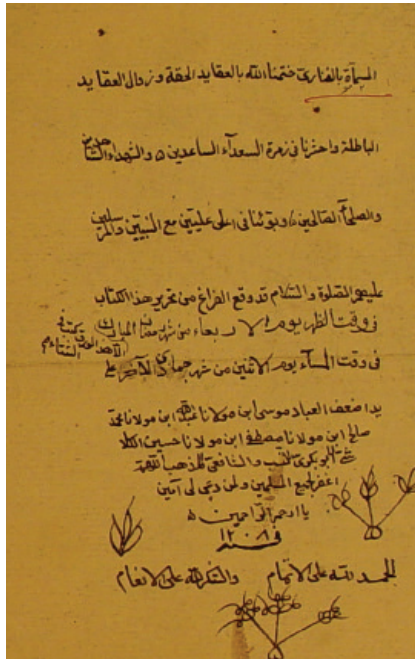
دەستنووسی ژمارە ٧٥٥ پارێزراو لە کتێبخانەی مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی لە قوم

ئامادەکردنی: عادل صدیق

ڕۆژی تاریك و شەوی ڕووناك

کیمیابیبارانی هەڵەبجە لە بیرەوەری شایەتحاڵێکدا (١)

ئەم چاوپێکەوتنە شەوی ٢٦-٢٠٢١/١١/٢٧ لە ماڵەکەی خۆیان لەگەڵ بەڕێزیان ئەنجامدراوە.

پرسیار/ ئەکرێ خۆتان بناسێنن؟
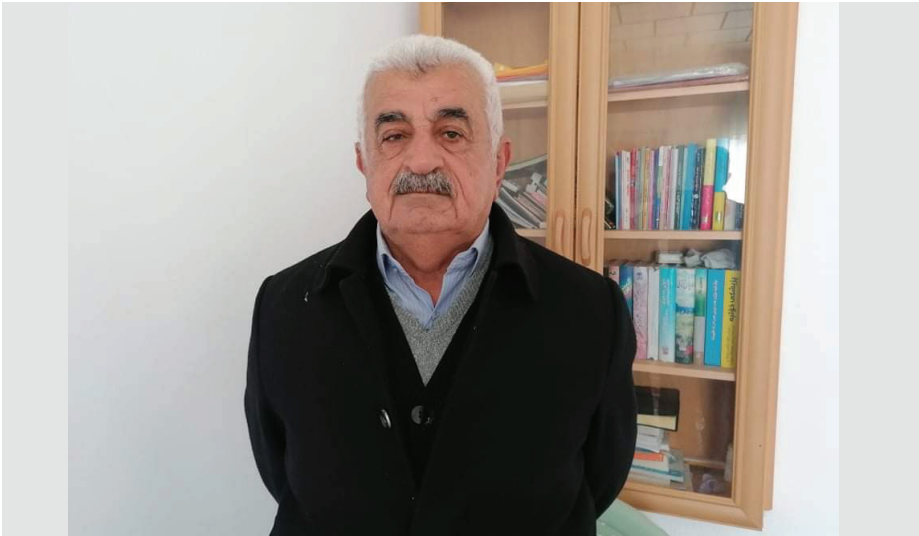
وەڵام/ من ناوم مستەفا ڕەشید محەمەد ئەحمەدە، ساڵی ١٩٤٩ لە گوندی عەبابەیلێ لەدایکبووم. ئێمە پێنج براو سێ خوشکین، براکانم بریتین لە: عەبدوڵڵا، ڕەسوڵ، حەمەحسێن و حەسەن، خوشکەکانیشم ناویان: خەدیجە، بەهیە و ناهید. باوباپیرمان لە سەردەمی عوسمانییەوە لە عەبابەیلێ ژیاون. ئێمە سەر بە هۆزی سۆفی ئەحمەدین، واتە سۆفی ئەحمەد باپیرە گەورەمانە.

من خۆم ساڵی ١٩٧١ گواستوومەتەوە بۆ ناو شاری هەڵەبجە، ماڵمان لە گەڕەکی پاشا بوو لای مزگەوتی شافیعی. ئەو ناوچەیە قەبرسانێکی کۆنی لێ بوو، گردۆڵکەیەک بوو، ناوی گردە قوڵگە بوو، ماڵی من یەکەم خانوو بوو لەبەری ئەو قەبرسانەوە.

پرسیار/ ئێوە بۆردومانی ١٩٧٤ لەبیرە؟

وەڵام/ شەوێک بەر لە بۆردومان ڕادیۆی شۆڕش ئاگاداری کردینەوە کە قەڵادزێ بۆردومان کراوە و ئەگەری هەیە هەڵەبجەش بۆردومان بکرێ. خەڵکێکی زۆر بەگوێی کردن ئەڕۆیشتن و دەهاتنەوە، ئێمەش لەکاتی بانگی مەغریبدا ڕۆیشتین بۆ ماڵی خەزورم کە ئەوکات لە عەبابەیلێ بوون، لەوێ ماینەوە تا عەسر، تا فڕۆکە هاتوو بۆردومانی کرد، کە بۆردومانەکەیان تەواوکرد و ڕۆیشتن ئێمە بەپەلە گەڕاینەوە بۆ ناو هەڵەبجە، سەیرم کرد ماڵی حاجی فەتحوڵڵا ناپاڵم لێی داوە، گوێم گرت لەژێر داروپەردووی خانووەکەیاندا دەنگی خەڵک ئەهات، منیش دەستم کرد بە لابردنی داروپەردووی خانووەکە تا فەردە توونتن دەرکەوت، حاجی فەتحوڵڵا کەسێکی دەوڵەمەند بوو توتنی ئەکڕیی و دەیفرۆشتەوە، لە خانووەکەیدا مەخزەنی هەبوو، لەسەر فەردە توتنەکان کەسێک کەوتبوو ناوی دلێری مەلا محەمەدی باش کاتب بوو، سەیر ئەوەبوو دلێر هیچی لێ نەهاتبوو، تەنها کەمێک ئەشەلی، سواری پیکابێکیان کرد و بردیان بۆ نەخۆشخانەکەی تەوێڵە.

ئەو حاجی فەتحوڵڵایە خەڵکی هەڵەبجە بوو، بە حاجی فەتحوڵڵای ئاش ناسرابوو، چونکە ئاشی سەهۆڵی هەبوو، دوکانی سەهۆلی فرۆشتنەکەی دەکەوتە پشت چایخانەکەی ئێستای ئەحمەد شەماڵەوە، ماڵیشیان دەوکەوتە لای شارەوانی ئیستا.

بەنیسبەت ئێمەوە هیچ خزمێکی نزیکمان بەر ئەو بۆردومانە نەکەوت، بەڵام لە عایلەی ماڵی کامیلی حاجی عەلی کە پێشتر وەزیری ئەوقاف بوو خوشکەزایەکی بەناوی حەمەڕەشید سەید قالەی چایچی تیاچوو، خوشکێکی دیکەی کامیلی حاجی عەلی بەناوی (گوڵە) شووی کردبوو بە پیاوێک پێیان ئەگوت عەلە جولەکە، خەڵکی ئەم ناوچە نەبوو بە سوتفە کەوتبووە ئەم ناوچەیە و خوشکەکەی کامیلی مارەکردبوو منداڵێکیان شەهید

بوو، هەروەها سەید قادری هانەسوورەش بەر بۆردومانەکە کەوتووو شەهید بوو، تەقریبەن ٥٢ هاوڵاتی لەو بۆردومانەدا شەهیدبوون. بۆردومانەکە تەنها ناو شاری گرتەوە و عەبابەیلێی ئێمەی نەگرتەوە.

دوای بۆردومان خەڵکێک کە پێشتر شاریان بەجێهێشتبوو گەڕانەوە بۆ ناو شار، خەڵکێکی زۆریش هەڵەبجەیان بەجێهێشت، بەشێکیان گەیشتنە سەرپێڵی زەهاو لە نزیک کرماشان، ئێمەش ڕۆیشتین هەتا گوندی سازان کە نزیکە لە ئاوی سیروان، کوڕێکم کە ئێستا مفەوەزە لە نفووسی سیروان ئەوکاتە لە بێشکەدا بوو، زۆر نەخۆش بوو، دوای چوار ڕۆژ مانەوە لە سازان گووتم ئەیبەمەوە با لە عەبابەیلێ بمرێ، خەڵکی سازان وڵاخیان هەبوو، سواری وڵاخێکم کرد و هێنامەوە بۆ عەبابەیلێ و لەوێ دوو ڕۆژ ماینەوە، دواتر من گەڕامەوە بۆ ناو شار، چونکە لەگەڵ کوڕێکی زاوامان لەناو شار چایخانەم هەبوو، من چایخانەکەم کردەوە، بەڵام زاواکەم بەماڵەوە ڕۆیشت بۆ سەرپێڵی زەهاو. ئەوانەی کە چوونە خاکی ئێران بەشێکیان لە ڕێگەی گوندی سازانەوە و بەشێکیشیان لە ڕێگەی هاوار و تەوێڵەوە ڕۆیشتن.

دوای ئەو بۆردومانەی ناو شار، ناوبەناو ئێواران فڕۆکە ئەهات کەشفی ناوچەکەی ئەکرد و ئەگەڕایەوە، جارجاریش سوکە بۆردومانێکیان ئەکرد، ڕۆژێکیان فڕۆکەیەک هات، خەڵکی لەوکاتەدا خەریکی دۆمینە و چا خواردنەوە بوون، دوای ئەوەی کە ئاسمانی شاری بەجێهێشت دەنگێکی گەورە هات و هەڵەبجە بەجارێک لەرییەوە، کوڕێک لە چایخانەکەی من چوویە دەرەوە بۆئەوەی سۆراغی دەنگەکە بکات، چووە سەربانی مزگەوتی پاشا کە دوو قات بوو، دوای ماوەیەک هاتەوە، وتی قەسفی شەخسەکەی سەیدسادقی کردووە.

پرسیار/ چەند ساڵ سەربازیت کردووە؟

وەڵام/ هەشت ساڵ سەربازیم کردووە، بەڵام هەمووی بەسەریەکەوە نەبووە، لە ١٩٦٨/١/١٥ بردمیان بۆ عەسکەری بۆ ناسرییە، تازە خێزانم پێکهێنابوو هەمووی سێ مانگ بوو ژنم هێنابوو، شەش مانگ جارێک بە ئینجازە ئەهاتمەوە، جارێکیان هاتمەوە منداڵێکمان لەدایک ببوو، کە ڕۆیشتمەوە و جاری داهاتوو گەڕامەوە وتیان منداڵەکەت مردووە خۆت خۆش، جگە لەو جارە، سێ جاری تریش من براوم بۆ عەسکەری بۆ ئیحتیات، ئەمانەی دواتر بەزۆری لە ساڵانی جەنگی عێراق و ئێراندا بووە. بەدرێژایی ساڵانی جەنگ لەلایەن ئێرانەوە بۆردومانی هەڵەبجە ئەکرا، کە پێیان ئەگووت بۆردومانی مەدەنی، لە یەکێک لەو بۆردومانانەدا تۆپێک دای لە ماڵی ئێمە.

ساڵی ١٩٨٦ من فیراربووم، دوکانێکم گرتبوو لە سەید حەمەساڵحی کانی توو، ئەوکات دوکانی بایەعی هەبوو لەبەرئەوەی خەریکی توتن کردن بوو لە دەڵێن نەیدەپەرژایە سەر دوکانەکە، بۆیە دای بەمن بە کرێ، من دوکانەکەم لێ گرت و بایەعییەکەی ئەوم دابەش ئەکرد، دەبوو من مانگانە بیست دیناری بایەعییەکە و چواردە دیناریش هەقی کرێی دوکانی پێ بدەم، یەکەم مانگ ٢٠٠ دینارم پێ دا ئەوە لەکاتێکدا ئەبوو بیست دینارم پێ بدایە، ئەو فەقیر بوو هەویەی جگەرەی هەبوو، هەویەکەمدا بە برادەرێک بەناوی قادرە شەل، قادر ئیشی جگەرەی ئەکرد، ئەویش ٣٠٠ دیناری دایە دەستم. ڕۆژانە خەڵکێکی زۆری ئەو مەنتیقە ئەهاتنە لام و لە دوکانەکە دائەنیشتن، منیش ڕێزێکی زۆرم لێ ئەگرتن و یارمەتیم ئەدان، خوێنەواریشم هەبوو بۆ کاروباری بایەعییەکە.

ڕۆژێکی ساڵی ١٩٨٦ ئێران بە تۆپ قەسفی هەڵەبجەی کرد، تۆپی یەکەم نەمانزانی لە کوێی داوە، تۆپی دووەم کە لەناو شار کەوتەوە، لە دوکان هاتمە دەرەوە، دووکەڵ بە ئاسمانەوە بوو، بەڵام هیچ دیار نەبوو، من خۆم لە پیرمحەمەد بووم ماڵیشمان لای مزگەوتی شەهیدان بوو، ئەو ڕۆژە کوێخا حەمەسەلام لە دوکانەکەی من دانیشتبوو، وتم کاکەحەمە ئەو تۆپە داویەتی لە ماڵی ئێمە، وتی نازانی قسەی باش بکەی قسە خراپ مەکە، وتم وەڵا داویەتی لە ماڵی ئێمە، دوکانەکەم داخست و بەناو بازاڕدا ڕۆیشتم بەرەو ماڵەوە، لەوکاتەشدا بۆردومانی هەر بەردەوام بوو، هاتم هەتا گەیشتمە مەکتەبی بورهان سەیرم کرد قیژە و دەنگی تەلەبەکان دێ، بە جانتاوە وەستابوون و مامۆستاکانیان نەیاندەهێشت بێنە دەرەوە، وتم تەلەبەکانی کۆڵانی خۆمان هەمووتان وەرن جانتاکانتان بدەن بەمن و لە پێشمەوە ڕاکەن، کە نزیکی ماڵی خۆمان بوومەوە سەیرم کرد خەڵکێکی زۆر لە ماڵی ئێمە کۆبوونەتەوە، توومەز تۆپێک دابووی لە ماڵی ئێمە، سەلامی کوڕە بچووکم لە خەودابوو، تۆپی یەکەم دابووی لە خوار ماڵمان ئەویش بەخەبەر هاتبوو ڕایکردبوو بۆ ژێرزەمینەکە، تۆپی دووەم دابووی لەو ژوورەی سەلام کە لێی خەوتبوو، بەڵام ئەو ڕۆیشتبوویە ژێرزەمینەکەوە و بەوهۆیەوە سەلامەت بوو.

ئەو ڕۆژە ماڵی ئێمە ئەو تۆپەی بەرکەوتبوو، گەڕەکەکەشمان تۆپی زۆر بەرکەوت و زۆر ماڵی وێران کرد، هەر بەهۆی ئەو تۆپبارانانەوە لە کۆڵانی ئێمە کوڕێکی عەلی حەمەساڵحی شاوەیس و کوڕێکی کاک فەتاح شەهید بوون. ڕۆژێک لیژنەیەک هات بۆ تەعویزکردنی ئەو تۆپەی بەر ماڵی ئێمە کەوت، وتیان حاجی مستەفا ئەم خانووە هی تۆیە، وتم بەڵێ، وتیان چەندی تێچووە، وتم دینار و نیوێک، وتیان کاک مستەفا گاڵتەمان پێ دەکەیت، وتم نەوەڵا، وتی ئەی دینار و نیوێک بەشی چی ئەکات، وتم بلۆکی خۆڕاییان

بۆ هێناوم، وەستا پارەی لێ نەسەندوم، تەنها یەک دینارم داوە بە فەردەیەک کەچ، وتیان لەبەرئەوەی ئەوەندە ڕاستگۆی ئەوە شەش مەتر موکەعەبت بۆ ئەنووسین، دوای ماوەیەک پارەی تەعویز هاتەوە ٨٠٠ دینار بوو، هەموویان وەریانگرت، بەڵام من وەرم نەگرت، لەبەرئەوەی عەسکەری فیرار بووم دەستم لەو پارەیە هەڵگرت و نەڕۆیشتم وەریبگرم، وتم لەوانەیە بمگرن. ئەگەرچی ئەوکات حکومەت زۆر گوێی بەفیرار نەئەدا، ژمارەیەکی زۆری فیرارەکان وەرەقەی جاش و مستەشاریان لەگیرفاندا بوو، لەلایەکی دیکەشەوە ئەترسان بڕۆن بۆ ناو پێشمەرگە یاخود بۆ ئێران، بۆیە زۆر گوێیان پێ نەئەدا.

پرسیار/ ئێوە ئاگاداری خۆپیشاندانەکانی ١٣ی ئایاری ١٩٨٧ بوون؟

وەڵام/ ڕۆژێک بەر لە خۆپشاندان، ڕایانگەیاند کە سبەی لە گەڕەکی کانی عاشقان خۆپیشاندان ئەکرێ، بەزۆری شیوعییەکان کردیان، نیوەڕۆکەی هەلیکۆپتەر هات قەسفی کردن، جەماعەتی مامۆستا عوسمان و مەلا عەلی ڕۆیشتن بۆ ئێران، حاجی حەسەن و حەمەحسێنی برام لە ترساندا بەدوایاندا ڕۆیشتن، ئەو ڕۆژە ئێمەش ڕۆیشتین بۆ عەبابەیلێ و هەتا ئێوارەکەی لەوێ ماینەوە دواتر گەڕاینەوە بۆ ناو شار.

لە سەرەتاوە منیش بەشداری خۆپیشاندانەکەم کرد، لە کانی عاشقانەوە ڕۆیشتین بۆ ناو بازاڕ، بەڵام حکومەت خێرا خۆپیشاندانەکەی سەرکوت کرد، دواتر بە شۆفڵ ژمارەیەکی زۆر خانووی لە گەڕەکەکانی کانی عاشقان و مۆردانە ڕووخاند و تەخت کرد، هەروەها ژمارەیەک خەڵکیان گرت و بردنیان بۆ پشت گوندی بامۆک لەوێ زیندەبەچاڵیان کردن، کە بەشێکیان لە بریندارەکانی ئەو ڕۆژە بوون و لەناو نەخۆشخانەی عەنەبدا دەریان هێنان و بردنیان، دواتر حکومەت مەنعەتەجەولی ڕاگەیاند، خەڵکێکی زۆری گرت و لە مونەزەمەکەی پشتی قوتابخانەی هەڵەبجەی کچانی ئێستا سجنی کردن، هەر لەم خۆپیشاندانانەدا چاوی کچێکی ماڵی سەید حەمەساڵح کوێر بوو.

پرسیار/ ئەو چەند ڕۆژەی بەر لە کیمیابیباران بارودۆخی هەڵەبجە و دەوروبەری چۆن بوو؟

وەڵام/ برایەکی ئەم خێزانەم بەناوی سەباحی حاجی سەعید هێستریکی پێ بوو، خەریکی کەسابەت بوو، هاتوچۆی هاواری ئەکرد و کەلوپەلی ئەفرۆشت، هات خەبەریدا بەماڵی باوکی خێزانم، وتی با بڕۆم لەو مزگەوتەی عەبابەیلێ جاڕ بدەم بڵێم ئێران هێرش ئەکات، بەڵام خەزورم نەیهێشت، وتی لەوانەیە ئەم هەواڵە ڕاست نەبێت، سەباح زۆر هەوڵیدا لەگەڵ خەزورم کە ئەو شەوە لە ماڵی خۆیان نەخەون، چونکە ماڵیان لە نزیک معەسکەرەکەی عەبابەیلێ بوو لە چەمی دەڵەمەڕ، دڵنیاش بوو کە هێرش ئەکرێت،

هەوڵیدا بیانبات بۆ ماڵی خۆی، بەڵام خەزورم ڕازی نەبوو، ئەو شەوە خێزانم بە سەردان چووبووبوویەوە بۆ ماڵی باوکی ، ئەویش لە ماڵی باوکی مابوویەوە و شەو لەویٚ خەوتبوو، لە نیوە شەودا قەسف لە باڵانبۆوە دەستیپێکرد، ڕۆژی پانزەی مانگ پاسداری ئێران هاتبوونە ناو گوندی عەبابەیلێ و داوای جلی کوردیان کردبوو، بێ نان و ئاو بوون، لەهەمانکاتیشدا زیلی عەسکەری هاتبوو بۆ ناو عەبابەیلێ و بە خەڵکیان گووتبوو وەرن با بتانبەین بۆ ناو شار، خێزانم براو خوشکەکانی لەگەڵ خۆی هێنابوو و هاتەوە بۆ ناو شار بۆ ماڵی خۆمان، بەڵام خەزورم و خەسووم لەبەرئەوەی حەیوانیان هەبوو لەوێ مابوونەوە، ئێوارەکەی خەزورم چووبوو ئالف بدات بە حەیوانەکان، لەوکاتەدا ئێران بۆردومانی معەسکەرەکەی دەڵەمەڕی کردبوو، هەندێک لەو تۆپ و ڕاجیمانە دابووی لە عەبابەیلێ، تۆپێکیان لە نزیک ماڵی خەزوورم کەوتبووە خوارەوە و بەوهۆیەوە خەزوورمی کوشتبوو، لەبەرئەوەی ترسەکە زۆربوو تەنها دوو کەس چووین بۆ سەر قەبران و لە گۆڕستانەکەی نزیک مزگەوتی شەهیدان بەخاکمان سپارد.

دوای ناشتنەکە، ئێمە گەڕاینەوە بۆ ماڵی خۆمان، لە ترسی بۆردومان نەماندەوێرا بێینە دەرەوە، بەهۆی مردنی خەزوریشمەوە لە ماڵی برایەکی خێزانمدا دانیشتووین تەعزیەمان هەبوو، نەدەهاتینە دەرەوە، بەڵام گوێمان لە دەنگی (الله أکبر)ی پاسدار بوو کە بە کۆڵانەکاندا ئەهاتن و ئەڕۆیشتن.

پرسیار/ ئێوە کە ئەتانزانی پێشمەرگە و پاسدار هاتوونەتە ناو هەڵەبجە، ترسی ئەوەتان نەبوو حکومەتی عێراق بۆردومانتان بکات وەک ئەوەی ساڵی ١٩٧٤ ڕوویدا؟

وەڵام/ تەیارە دەهات بەس قەسفی نەدەکرد، کەشفی ئەم ناوچەی دەکرد تا بزانێت جەیش لەکوێ هەیە و دەگەڕایەوە. بەچاوی خۆم بینیم لە ئێوارەی پانزدەی مانگ سێ هەلیکۆپتەر عەسکەریان هێنا، لەبەینی جەلیلە و عەنەبدا دایانبەزاندن بۆئەوەی بەرگری بکەن لەم ناوچەیە، ئەوان نەیانزانی بوو تەسلیم بووە و هەمووی گیراوە، هەر دوای دابەزاندنیان هەموویان لەلایەن پاسدارەوە کوژران و بەدیلگیران.

ئێمەش هەر لە ماڵەوە ماینەوە، هەوڵیشمان نەدا لە شار بچینە دەرەوە، وتیان ناوچەکە ئازاد بووە، ئەگەر هەوڵیشمانبدایە بڕۆین نەیاندەهێشت دەیانگێڕاینەوە، چونکە لە عەبابەیلێ و دەڵەمەڕ و شنروێ و لەو شاخەی کە دەچێتە سازان خەڵکیان گێڕابوویەوە، خەڵک هەبووە لە شنروێ وە هێناویانەتەوە لە کیمیابارانەکەدا مردووە. جگەلەوەش ئێمە تەعزیەمان هەبوو، هەموومان تابەیانی لە ماڵی ژن براکەم بووین، بەترس و لەرزەوە هەرکەسە و بەشێوازێ خەوتبوو تا ڕۆژبوویەوە. بەیانی ١٦ی ئازاریش ئێمە هەر لە ماڵ

نەهاتینە دەر، تەعزیەمان دانابوو هەتا بۆردومان دەستپێکرد. خزم و کەسە نزیکەکانمان دەهاتن بۆ پرسەکە.

ئەو بەیانییە(٣/١٦) برایەکی خێزانم چووبوو بۆ عەبابەیلێ بەدوای خەسومدا بۆئەوەی بیهێنێت بۆ هەڵەبجە، ژنبراکەم بڕێکی زۆر ئاڵتونی ژنەکەی پێ ئەبێ و لە گیرفانیدا هەڵی گرتبوو، وتبووی لەوانەیە جارێکی دیکە نەگەڕێمەوە ماڵەوە، کاتێک لە عەبابەیلێ وە لەگەڵ خەسوم و برایەکی دیکەیدا گەڕابوونەوە، پاسدار گرتبوونی، پارە و ئاڵتونەکانیان لێ سەندبوون، میلی سیلاحیشیان لێ ڕاکێشابوون وتبوویان هەرکەسێکتان بێت بەدوامانداتەقەی لێ دەکەین. خەسوم و کوڕێکی بەناوی فاروق لای حەیوانەکان بەجێ مابوون، پاسدار هاتبوو گرتبوونی بردبوونیان بۆ شاخی شنروێ، حەیوانەکانیشیان بردبوو نەیان گێڕابوونەوە بۆیان، کە چوار مانگای دۆشین و بیست سەر بزن بوو، لەگەڵ حەیوانەکانیشدا ماڵەکەشیان تاڵان کردبوون.

خەریک بوو جەنازەکەی خەزوریشم بەرن بۆ ئێران، بەڵام کوڕێکی دراوسێیان بەناوی عوسمانی حەمەساڵح نەیهێشتبوو جەنازەکەی بەرن. دواتر کوڕێکی تر بەناوی ڕزگار غەفور کەریم سەیری کردبوو لاشەی خەزوورم لەبەر ماڵەکەیاندا کەوتووە، جێبێکی پێ ئەبێ، خستبوویە ناو جێبەکەوە و هێنایەوە بۆ هەڵەبجە. جگە لەوانەی ئێمە خەڵکی دیکەش ڕووت کرابوونەوە و پارەیان لێ سەندرابوو.

پرسیار/ بەیانی شانزەی مانگ ئێوە لە ماڵەوەبوون؟ هەوڵتان نەدا بێنە دەرەوە؟

وەڵام/ هەر لە ماڵەوە بووین و نەهاتینە دەرەوە، بەتەماش نەبووین لە شار دەرچین هەتا فڕۆکەکان لە سەعات ١١:٤٠ی خولەکی نیوەڕۆدا هاتن. فڕۆکەکان زۆربوون، بەڵام من دووانیانم بینی، سەرەتا لە چواردەوری مەرکەزی پۆلیسیاندا ڕووە و ئەو گەڕەکە ڕۆیشتن بەرەو پشتی مزگەوتی شافیعی، لەوێدا ماڵی پۆلیسێکی لێبوو بەناوی ئەحەی قالە، لەو بۆردومانەدا شەهید بوو، لەو مەنتیقەدا ماڵی خەزوورم خانوویەکیان هەبوو دابوویان بەکرێ بە ژنێک، ناوی دادە گوڵە بوو، دادەگوڵە ژنی کاک حسێن بوو، کچێکی ئەوانیش بەناوی حەمدییە شەهید بوو، کوڕێکیشی برینداربوو، ئێستاش لەسەر جێگا کەوتووە، چەندین عەمەلیاتیان بۆ کردووە، بەڵام هەر چاک نەبووەتەوە، ئەمە هەمووی لە یەکەم بۆردوماندا ڕوویاندا. کە بۆردومان دەستیپێکرد وتم کەس نەچێت بۆ ژێر زەمینەکە، وتم کێ ئەتوانێ بابڕۆین بۆ دەرەوەی شار، نوری ڕەشەی حاجی خەزووری سەلاحی خەزوورم، تراکتۆرێکی هەبوو، تراکتۆرەکەی هێنا، وتی سەرکەون، ئێمەش سەرکەوتین هیچمان لەگەڵ خۆمان نەبرد. ئەوانەی چووینە ناو مەکینەکە ئەمانەبووین: ماڵی ئێمە،

ماڵی سەلاحی خەزوورم، ماڵی کاک نوری خۆیان و ماڵی لەتیفی کوڕی، لەڕێگاشدا ماڵی عەبدوڵڵای خاڵۆ عەلە و ماڵی دادە ئامین لەقەبی ئامەکوڵ بوو ئەمانەبووین. نەشماندەزانی کە کیمیایی دەوەشێنێت. ڕاستە پێشتر من عەسکەریم کردبوو، زانیاری ئەوەم هەبوو لەسەر کیمیایی ئەگەر وەشاندیان هەتا ئەتوانی بچۆرە شوێنی بەرز و پەڕۆیەکی تەڕ بگرە بە دەموچاوتەوە، بەلام نەمدەزانی کە ئەیکەن بەسەر خەڵکی مەدەنیدا.

کاتێک لە ماڵ دەرچووین جگە لە پارە و تەسکەرەکانمان هیچ شتێکی دیکەمان پێ نەبوو، لە نزیکی سەعات دوانزدە بەڕێکەوتین تاگەیشتینە پشتی عەبابەیلێ تەیارەکان هاتنەوە، لەڕێگادا پێشمەرگە و پاسدارمان ئەبینی بەرەو خوار دەهاتن بۆ ناو هەڵەبجە، بەلام نەتدەزانی کامە پێشمەرگەیە و کامە پاسدارە. لەوێ لە شوێنێک دابەزین پێی دەڵێن هەوارگەی شێخان، ئێمە پێش هەموو کەسێک گەیشتینە ئەوێ، واتە خەڵکی لێ نەبوو، بەلام پاسداری لێ بوو کۆپتەرێکیش لە شنروێ نیشتبوویەوە. لە هەوارگەی شێخانەوە سەیری هەڵەبجەمان دەکرد چۆن فڕۆکەکان هەر لە گوندی باوەکۆچەکەوە هەتا ئۆردووگای عەنەب پیایدا هاتن. فڕۆکەکان پۆل پۆل ئەهاتن، پۆلی وایان هەبوو دە فڕۆکە ئەبوو، تیابوو هەشت فڕۆکە ئەبوو، جارجاریش کەمتر ئەبوونەوە، لە بالانبۆ و پریس و تریفە و ڕێگەی دەربەندیخانەوە ئەهاتن، بۆردومانیان ئەکرد و لە هەمان ڕێگەوە ئەگەڕانەوە.

بەوشێوەیە ئێمە هەتا نزیکی عەسر لەوێ ماینەوە، بەدرێژایی ئەو ماوەیە سەیری هەڵەبجەمان دەکرد و باوکەڕۆ و براڕۆمان بوو. پەیتا پەیتاش خەڵک ئەهاتن بەرەو عەبابەیلێ، خەڵکم دەبینی بەلێشاو لە شار دەردەچوون بەرەو عەبابەیلێ و عەنەب و بالانبۆ و باوەکۆچەک دەڕۆیشتن، ئەگەر ئەو ئێوارەیە بۆردومانی عەبابەیلێی بکردایە سێ ئەوەندەی دیکە خەڵک تیائەچوو، بەس عەنەب و هەڵەبجەی کیمیاباران کردبوو، ئێمەش نەماندەزانی کە کیمیایی لە هەڵەبجە داوە. کەس لە عەبابەیلێ نەدەمایەوە هەمووی هەوڵی ئەدا بەرەوسەر بۆ شاخی شنروێ بڕوات، ئێمە خۆمان یەکەم کەس بووین دوای عەسر چووین بەرەو شاخی شنروێ. ترسی ئەوەشمان هەبوو کە فڕۆکەکان بۆردومانمان بکەن.

بەدوای ئێمەشدا خەڵک پەیتا پەیتا دەهاتن، لەوکاتەشدا مامەم عەمری خوای کردبوو، ئامۆژنم دەیگووت دنیا هەستێ من نایەم، بە هەزار حاڵ ڕۆیشتین، ئێمە ئەو تراکتۆرە گەیشتە فریامان، چونکە هەر بەو تراکتۆرە ڕۆیشتینە سەرەوە بۆ سەر لوتکەی شاخی شنروێ، ئێوارە داهات کیمیایی دابووی لە هەڵەبجە ئێمەش ئاگامان لە هیچ نیە، ڕێگایەک هەیە لەولای شنروێ وە دێتەوە خوارەوە پێی دەڵێن کلاش دڕ، ڕێگاکە دێتەوە گامەخەلان لەوێشەوە دێتەوە چەمی دەڵەمەڕ، هەمووماس بەو ڕێگایەدا بە تراکتۆرەکە هاتینەوە

خوارەوە، لە ڕێگا دایکم لەگەڵ ژنێکی دیکە بەناوی دادە ئامینە بوو بە شەڕیان، دایکم بە دادە ئامینەی دەگووت تەوقەیەک بەسەرتەوەیە بریقە ئەداتەوە لێی بکەرەوە با تەیارەکان نەیبینن و بۆردومانمان بکەن، ئەوەندە ئەترسا، هیچ وەسیلەیەکی ڕووناککەرەوەشمان پێ نەبوو، بۆ بانگی مەغریب هاتینەوە عەبابەیلێ، وتمان چوارمان ئەڕۆین کەلوپەل دەهێنین، چونکە هیچمان پێ نەبوو، سەیرمانکرد باوکەڕۆ و براڕۆیە، پورێکی خێزانم ناوی سۆیبە بوو، بە کۆڵ هێنایان بۆ ناو ئێمە، کیمیایی لێی دابوو، گیانی ئەدا، وتمان ئەگەر عەمری خوای کرد لەم حەوشەی ماڵی باوکی خێزانمدا ئەینێژین، بەڵام نەمرد، ئەمجارە هەستاین سەیرمان کرد هەڵەبجە کیمیاباران کراوە تازە ناتوانین بیینەوە، بانگی عیشا جارێکی تر سواری تراکتۆر بووین و لە چەمی دەڵەمەڕەوە ڕۆشتینە سەرەوە بۆ ڕێی سازان بەو شەوە لەوێوە ڕۆیشتین تا گەیشتینە سازان. لەڕێگا خەڵکمان ئەبینی بە باوکەڕۆو براڕۆیان بوو، خەڵکیشمان ئەبینی ئاگری کردبوویەوە و ئەگریا و ئەیووت کوڕەکەم دیار نییە، جەنازەشی لێبوو کە کیمیاییەکە لە ڕێی سازان لێی دابوون و هێنابوویان لەوێ مردبوو.

پرسیار/ تراکتۆرەکەتان لایتی هەڵکردبوو؟

وەڵام/ بەڵێ ئیشی دەکرد، تەیارە زۆر گوێی بە لایتی بچووک نەئەدا، بۆ قەرەباڵغی ئەگەڕا. بەشەو کەمتر ئەهاتن و ئەگەڕان، بەڵام نزیک بانگی مەغریب کە لە چەمی دەڵەمەڕ هاتینە خوارەوە فڕۆکەیەک بە ڕاسەرماندا هات، ئەوەندە نزم ئەفڕی خەریک بوو بدات لە ملمان، بەڵام بۆردومانی نەکردین، هۆکاری نزم فڕینەکەشی ترسی بوو لەوەی تەقەی لێ بکرێت، کە ڕۆیشت پێشمەرگە تەقەی لێکرد، دانەیەک لەو فڕۆکانە لە چەمێک لە پشتی دەڵەمەڕ پێی دەڵێن سەرکەورگان کەوتەخوارەوە، شوێنێکە جێگەی دووسەد کەس دەبێتەوە.

ئێمەش کە دەرچووین(ئەو خێزانانە بووین کە بەیەکەوە لە هەڵەبجەوە بەڕێکەوتبووین) لە شار تۆزێک ترسمان کەم ببووەوە، وتمان ئەڕۆین بۆ ئێران، چونکە تازە دانیشتن نیە، وتمان با خێرا نزیک ببینەوە. بۆ بانگی بەیانی گەیشتینە گوندی سازان، ڕێگاکە قەرەباڵغ بوو، بەجۆرێک ڕێگە نەبوو بەئاسانی ڕێ ببڕی و دەربچی، لەڕێگادا جگە لە خەڵک پاسداریشمان ئەبینی. لە سازان تراکتۆرەکەمان بەجێهێشت، نەک هەر ئێمە، هەرکەسێک سەیارەی هێنابوو لەوێ بەجێی هێشتبوو، لایەک لە سەیارەی ئەم شارە لەوێ جێهێڵرابوو، دواتر بەپێ ڕێمانکرد، من پورێکی خێزانم دابوو بەکۆڵمدا، لەگەڵ فاروقی برای خێزانمدا بەسەرە هەڵمان ئەگرت، بەیانییەکەی ڕۆژبوویەوە بووین بە دوو تاقم، ئێمە لە پێشەوە بەدەشتی سازاندا بەپێ دەڕۆیشتین بەرەو ئاوی سیروان، وتیان بۆ

کوێ دەڕۆن؟ کیمیایی داوە لەسەر پردەکەی سیروان، ئێمەش دەست و دەممان تەڕکرد و بەرزاییەکی لێبوو چووینە سەر بەرزاییەکە، بۆنی سیر و سێو ئەهات، من خۆم بۆنم ئەکرد، لەبەرئەوەی دووربووین لە شوێنی بۆردومانەکە و بەرزیش بووین کێشەیەکی وای بۆ دروست نەکردین، بەڵام لەسەر بەرزاییەکەوە سەیرمان ئەکرد کیمیایی بەسەر سیروانەوە وەستابوو، وەک دوکەڵ دیار بوو. سەرباری ئەوەش مەترسی ئەوەمان هەبوو ئێمەش بۆردومان بکات، بۆردومانیشی کردین، بەڵام ئێمە بەرنەکەوتین، بۆردومانەکە ناو باخەکانی سازانی گرتەوە، فڕۆکەکان هەوڵی تەقاندنەوەی پردەکەی سیروانیان دەدا بۆئەوەی خەڵک نەپەڕێتەوە بۆ ئێران، بەڵام سەری نەگرت.

ئێمە سەعات نۆی بەیانی گەیشتینە دەشتی سازان، وەک گووتم جەماعەتێکمان لەپێشەوە بووین، دایکم و خەسوم و کۆمەڵێکی دیکەش لەدواوە بوون، فڕۆکەکان بواریان نەئەدا بەیەکەوە بڕۆین، زوو زوو دەهاتنەوە ڕاسەرمان، بەمنداڵەکانم گووت مەترسن دوو دەقەی دیکە فڕۆکە نەیەت ئێمە ئەپەڕینەوە ئەوبەر، ئەوێ ئێرانە و ترسی نییە، بەڵام نیو دەقەی نەبرد لە دوو دەقەکە فڕۆکەکان هاتنەوە و دەستیانکرد بە بۆردومانکردنی دەوروپشتی ئێمە، سێ پاسدار گوێدرێژێکیان پێ بوو بەر بۆردومان کەوتن، لاشەی سێ پاسدار و گوێدرێژەکەی تێکەڵ کرد بەمل یەکدا، تەپۆڵکەیەک گڵیش بەر سەری من کەوت، باش بوو هیچم لێ نەهات، پوری خێزانم کە بە کۆڵی منەوە بوو دامنایە سەر ئەرزەکە، ئەویش لە ترسا ڕاستبۆوە و هەستایە سەر پێ و ڕایکرد.

جگە لە پاسدارەکان، ماڵی عەلی چەتوون و ماڵی یونس عەلی چەتوون بەرکەوتن، هەروەها ماڵی سەباحی کەریم بەگی هەورامی کە خەڵکی خارگێڵان بوون کە لەگەڵ ئێمە بوون لەسەر ئاوی سیروان بەرکەوتن، تەنها سەباح خۆی دەرچوو و ئەوانی دیکەیان شەهید بوون. وادیاربوو ئێمە جێمابووین، چونکە خەڵکێکی زۆر بەر لە ئێمە پەڕیبوونەوە و ڕۆیشتبوون، دایکی خێزانم لەناو تراکتۆرەکەدا ئەیگووت دونیا هەستێ من نایەم. نان و برنجمان پێبوو، وتمان لەو شاخانە ئەمێنینەوە و ئەیخۆین، بەڵام لە دەشتی سازان جێمان هێشت.

کاتێک ئێمە لە پردەکە پەڕینەوە، ژمارەیەکی زۆر پاسدار لەوبەری سیروانەوە بوو، ڕەبییەیەکیان بۆ تەقەکردن لە فڕۆکەی عێراقی دانابوو. هەندێک بۆری گەورەی ئاو کە بۆ دروستکردنی پرد هێنابوونیان لەوێ بوون، کە فڕۆکەکان ئەهاتن ئێمە ئەچووینە ناو بۆرییەکانەوە، لێرەوە ئێمە بووین بە دوو بەشەوە، بەشی پێشەوە کە ئێمە بووین سەیارەیەکی پاسدار لە جۆریی میکزەمینی هات سواریان کردین و گەیاندینیانە مەڕەخێڵ،

مەڕەخێڵ وەک وێستگە وابوو، خەڵکیان لەوێ کۆئەکردەوە، لەوێ ئێمە چاوەڕێمان کرد هەتا جەماعەتەکەی دیکەمان هاتن، لە ڕێگا پاسدار ئەهاتن و ئەیانگووت ئەوە زۆرمان ماوە بگەینە نەجەف و کەربەلا، منیش ئەمگووت چەند کیلۆمەترێکتان ماوە. هەر لە مەڕەخێڵ تیمی تەندرووستی ئێرانی سەرپێیی خەڵکیان ئەبینی، ئەگەر کەسێک پێویستی بە چارەسەری سەرەتایی بووایە چارەسەریان ئەکرد، یان قەترەیان ئەکردە چاوی ئەوانەی کیمیایی کاریگەری لەسەر دانابوون.

لەوکاتەی کە فڕۆکەکان بۆردومانی ئێمەیان کردبوو لەسەر پردەکەی سیروان، دایکم وتبووی بە خەسوم ئەبێ مابن؟ ئەویش وتبووی بەخوا کەسیان نەماون و مردوون. هەرچۆنێک بێت هەموومان لە مەڕەخێڵ گەیشتینەوە بەیەکتر، لە مەڕەخێڵ سەیارەی جۆری گەلابەیان هێنابوو بۆ گواستنەوەی خەڵک، قیری تیابوو، وتم سواری ئەم سەیارانە نابم ئەگەر بشکوژرێم، ئەوەندەی نەبرد پاسێک هات وتم ئەمە خوا بۆ ئێمەی ناردوە، سواربووین بەوشاخانەی لای پاوەدا هەتا گەیشتینە کەنگاوەر، فڕۆکەش لە دوامانەوە بۆردومانی ئەکرد، ئەو فڕۆکانە هەتا بانگی عیشا لە شارەکان و قافڵە و خەڵکی ئەدا. شەو بوو کە گەیشتینە کەنگاوەر، هەتا بەیانی ڕۆژبوویەوە لە مەکتەبێک دایاننابین، مەکتەبەکە پڕبوو لە خەڵک، هەر پۆلێکی ئەو مەکتەبە هەشت عائیلەیان تێ کردبوو، هەر عائیلەیەک یەک بەتانیان پێ ئەدا. ئێمە لە ٣/١٨ چووینە مەکتەبەکەی کەنگاوەر. نزیکەی بیست ڕۆژ لەناو ئەو مەکتەبەدا ماینەوە، لەوماوەیەدا زیاتر خواردنی ئامادەکراویان پێ ئەدایین، زیاتریش پەتاتەی کوڵاو بوو، جار جاریش برنج هەبوو. ئێوارەیەکی ڕەمەزان وتیان ئەوە بانگیدا، وتم با هەر بانگ بدات، خۆ ئێمە تیکەیەک نان لە ماڵماندا نییە خێزان و منداڵەکانم ڕۆژووی پێ بشکێنن، بۆ هەندێک نان هەبوو کە لەگەڵ خۆیاندا بوون، بەڵام ئێمە لەو پیاوانە نەبووین....

سەبارەت بە ئاماری قوربانیانی خێزانەکەی ئێمە، وەک پێشتر باسم کرد باوکی خێزانم بە تۆپی ئێران شەهید بوو، خاڵۆزای خێزانم، پورزای خێزانم، مەعبوبەی خاڵە حسێن پوری خێزانمە لەناو شاردا شەهید بوو، دوو منداڵی کە کوڕێک و کچێک بوون دیار نەمان، تەنانەت لە ئێران بینیبوونیان. کچەکە ناوی شەهلا بوو تەمەنی یانزە ساڵ بوو تەلەبەی پۆلی پێنجەمی سەرەتایی بوو، کوڕەکەش ناوی ئالان بوو، تەمەنی شەش ساڵ بوو، تازە خرابوویە بەر خوێندن، باوکیان حافظ بوو، خوشکەکانی کیمیایی لێی دابوون و کوێر ببوون، ئەو دوو منداڵە کیمیایی لێی نەدابوون لەگەڵ خۆیان بردبوونیان بۆ ئێران، لە نەخۆشخانە لێیان وەرگرتبوون، کەس نەیزانی چیان لێ بەسەرهات، زۆریش

گەڕان بەشوێنیاندا تا ئێستاش نەدۆزراونەتەوە.

پورزایەکیشم بەناوی محەمەد ڕەحیم کە دوو سێ ڕۆژی لە عەبابەیلێ مابوویەوە و دواتر هاتبوو بۆ ئێران، کیمیاییەکە کاریگەری لەسەر دانابوو، تووشی تەنگە نەفەسی کردبوو، لە گەلیاران کۆچی دوایی کرد، خالۆ حاجی فەرەج کە خەزووری عەبدوڵڵای برامە ئەویش کیمیایی لێی دابوو لە تاران بەتەئسیری کیمیایی کۆچی دوایی کرد و هێنایانەوە لە کامیاران بەخاکیان سپارد.

پێشتر گووتم ئێمە لە سازان بووین بەدوو بەشەوە،ماڵی کاک سەڵاحی زاوای کاک نووریی و ئەوان ڕۆیشتبوون بۆ کرمان، دوو منداڵی منیش بەناوەکانی سەروەت و سۆزە لەگەڵ ماڵی خاڵیان ڕۆیشتبوون، چونکە لەوکاتەدا خەسوم ئەیگووت نایەم تا قەناعەتم پێکرد ئەوان ڕۆیشتبوون بۆ هەرسین، ئێمەش چووینە کەنگاوەر، هەموو ڕۆژێک دەهاتن ناویان دەخوێندەوە کێ عائیلەکەی تەواوە بینێرن بۆ کرمان و کێش منداڵی ونبووە ناوی بنووسن، ڕۆژانەش منداڵیان دەگێڕا بە ئەو شوێنانەی کە ئاوارەکانی هەڵەبجەی لێ بوو دەیانگووت ئەمە منداڵی کێیە؟ وەرەقەیەکیان بۆ من کرد وتیان بڕۆ بگەڕێ بەدوای منداڵەکانتدا، چووم بۆ هەرسین لەوێ دۆزیمنەوە و هەردووکیانم هێنایەوە، ڕۆژێکی تر هاتنەوە ئێمە تەواوبووین، کە ناوەکانیان خوێندەوە زاتم نەبوو بڵێم ئێمە تەواوین.

حاجی حەسەنی برام و مامۆستا عەلی لە ساڵی ١٩٨٧ ڕۆیشتبوون بۆ ئێران، ڕۆژێک حاجی حەسەنی برام پاسێکی هێنا و وەرەقەی کرد بۆ ماڵی ئێمە و خەسوم لە کەنگاوەرەوە ئێمەی برد بۆ ئۆردووگای شەهرەک لە کامیاران، لەوێ خێمەیان داینێ و هەڵماندا، هەرچەندە ماڵی حاجی حەسەنی برام خانوویان هەبوو وتیان وەرنە لای ئێمە و لێرە بمێننەوە، بەڵام ئێمە نەچووین، ئەوان حیزبایەتیان ئەکرد و منیش لە ژیانمدا تاقەتی ئەو شتانەم نەبووە، خێمەمان هەڵدا لەناو ئەو خەڵکەدا و نیشتەجێ بووین، مزگەوتەکەشمان هەر خێمە بوو.

پرسیار/ لەکاتی کیمیاییباراندا، لە دانیشتووانی گوندی عەبابەیلێ کەس شەید بووە؟

وەڵام/ ئەوانەی کە لە عەبابەیلێ بوون کەسێکی وایان لێ نەبوو بە قوربانی، بەڵام ژمارەیەکیان لەناو شاری هەڵەبجە بەرکەوتن و بەوهۆیەوە شەهید و بریندار بوون. هۆکارەکەشی ئەوەبوو فڕۆکەکان کیمیابارانی عەبابەیلێیان نەکرد، خەڵک هەبووە دوو شەو دوای کیمیاییەکە لەوێ ماوەتەوە، لەبەرئەوە بۆردومانەکە زۆر کاریگەری لەسەر عەبابەیلێ نەبوو، ماڵی حاجی ڕەسوڵی برام لە پشتی دەڵەمەڕەوە لە شوێنێکدا بوون سەرکەورگانی پێ دەڵێن، چوار ڕۆژ لە ئەشکەوتێکدا مابوونەوە، ئێمە دوای پانزە ڕۆژ

ئەنجا هەواڵی ئەوانمان زانی.

بەکورتی، لە عەبابەیلێ بەهۆی بۆردومانی کیمیایی کەس نەبووە قوربانی. ئەگەر ئەو فرۆکانەش هەموویان بۆردومانی خەڵکیان بکردایە کەس نەئەمایەوە، بەچاوی خۆم هەندێکیانم ئەبینی ئەڕۆیشتن لە ملەی سازان و حەمەوغان کیمیاییەکەیان بەتاڵ ئەکردەوە و ئەڕۆیشتنەوە، یان لە پشتی گوندی بامۆکەوە کە سەرەکەوی بۆ شاخەکە شوێنی ناپاڵمەکانیان دیاربوو کە لەوێ خاڵییان ئەکردەوە، فڕۆکەوانەکان هەموویان جەلاد نەبوون، کەسی باشیشیان تیابوو.

پرسیار/ لە دوای کیمیاباران لە عەبابەیلێ، خەڵکێک هەبوو لە عەبابەیلێ مابێتەوە و نەچووبێ بۆ ئێران؟

وەڵام/ بەڵێ ئەوەی من بزانم پیاوێک بەناوی تۆفیق فەرەج لەگەڵ خێزانەکەی بەناوی سەلما عابید هەر نەهاتن و لەوێ مابوونەوە، هەندێک حەیوانیان هەبوو، هەروەها کاک سەید ڕەحمان هەبوو کەمێک ناتەواو بوو لەگەڵ دایکی مابوونەوە، ئەم چوارە لە عەبابەیلێ مابوونەوە و نەچووبوون بەهیچ لایەکدا تا جەیشی عێراقی هاتەوە، هەندێک خەڵکی هاواریش لە هەڵەبجە مابوونەوە، ڕۆژێک تەیارەیەک هاتبوو لە عەبابەیلێ هەڵیگرتبوون و بردبوونی بۆ کەرکوک، ماوەیەک لە سجنی کەرکوک بوون پاشان ئازادیان کردبوون و گەڕاندبوونیانەوە بۆ سلێمانی.

پرسیار/ چوونە دەرەوە لە ئۆردووگا چۆن بوو؟

وەڵام/ ئۆردووگاکە زۆر قەرەباڵغ بوو، لە سەرەتاشەوە چوونە دەرەوە بە ڕۆژ بوو، ڕۆژ هەبوو زۆر خراپ بوون و ڕۆژیش هەبوو ڕێگریان لە کەس نەدەکرد. بەڵام دواتر چوونە دەرەوە بۆ هەموو کەسێک ئازاد بوو، ئەگەر پێویستیمان بە شتێک هەبووایە دەچووینە دەرەوە بۆ کڕینی، زیاتریش بۆ کامیاران بوو، چونکە نزیک بوو لە ئۆردووگاکەمانەوە. ئێمە ئەو بڕە پارەی کە لەگەڵ خۆماندا بردبوومان پێمان بوو، حاجی حسێنی براشم بڕێک پارەی بۆ گۆڕیبووینەوە، لە خوا بەزیاد بێت ئەو کاتە وەزعمان باش بوو، سەد (٢٥)ی ئەوکاتەی سەدامم لە باخەڵدا هەڵگرتبوو، ماڵی کاک نووری دوو سەیارە و تراکتۆرەکەیان جێهێشتبوو و یەک دیناریشیان لەگەڵ خۆیان نەبردبوو، پارەکانیان لە ماڵ جێهێشتبوو، بەڵام ئێمە تەسکەرە و پارەمان هەڵگرت ئەنجا ماڵمان جێهێشت، لە ئێران پارەم دابەشکرد کرد بەسەر هەموویاندا، هەتا لەتیفی کوڕی کاک نووری وتی کاک مستەفا تۆ ئەم پارەیە ئەدەیت بە ئێمە لەوانەیە نەگەینەوە ماڵ، وتم گەردنتان ئازاد بێت، هەرچی ناسراو بوو پارەم پێدا.

پرسیار/ ئێوە چۆن ئاگاداری لێبوردنەکەی عێراق بوون؟

وەڵام/ ئێوارەیەک لای مزگەوتەکەی ناو ئۆردووگا وەستابووین، وتیان سەدام حسێن لێبوردنی دەرکردووە، خەڵک باوەڕی پێی نەبوو، بەهۆی بوونی ژمارەیەکی زۆر لە ڕادیۆ لەو ناوەدا من هەر ئەو ئێوارەیە گوێم لە لێبوردنەکە بوو، ماڵی حاجی حسێن ئەوکات تەلەفزیۆنیان هەبوو، دەستیشی ئەڕۆیشت لەناو بزووتنەوەدا، خەڵک گاڵتەیان لێ دەهات ئەیانگووت ئەبێ خەڵک هەبێ بڕواتەوە؟ منیش وتم ئەڕۆمەوە، وتیان چۆن ئەڕۆیتەوە؟ وتم پێنج برا و دایک و خوشک و ئەم منداڵانە هەمووی ئەخەمە شەتوڵعەرەب، بەڵام هەر ئەڕۆمەوە. من زۆر بێزاربووم، ئێستاش ئەوەندە بێزارم هەوا لە ئێرانەوە بێت هەڵی نامژم، جارێک چاوم ئازاری هەبوو وتیان بە فڕۆکە ئەتبەین بۆ تاران بۆ عەمەلیات، وتم بمبەن لە فڕۆکەکە خۆم فڕێ ئەدەمە خوارەوە.

بەکورتی، ئێمە نزیکەی شەش مانگێک لە ئێران ماینەوە، لە ١٧-٩ لۆریان پێدام و لە ١٨-٩ گەڕاینەوە بۆ تەوێڵە. ئەوانەی کە گەڕاینەوە بریتی بووین لە ماڵی ئێمە، ماڵی مامەم حاجی باقی خەزووری حاجی حەسەنی برام، ماڵی کوڕێکی خزممان و ماڵی عەلی سەعید مەیکە کە خەڵکی گوندی جێڵە(جەلیلە) بوون، ئەم چوار ماڵە پێکەوە بە لۆرییەک کە سایەقەکەی ناوی عومەر محەمەد حەسەن بوو هاتینەوە. هاتنەوەکەش چۆن بوو؟ ئێرانییەکان وەرەقەیان بۆ دەکردی ئەیانگووت بڕۆن سەیارە بێنن و سەرکەون و بڕۆنەوە بۆ عێراق، بەڕێکەوتین شەو گەیشتینەوە سنوری خۆمان، مەنتیقەی شوشمێ، ئەوەندە خەڵک و لۆری وەستابوو ڕێگە نەبوو بگەینە سەر سنوور، لەناو گوندی شۆشمێ دوو شەو ماینەوە، واتە ئەو سەیارە ئێرانییەی پێی هاتین دوو شەو لە سەر سنوور لەگەڵمان مایەوە تاوەکو زیلەکە نەهات ئێمە عەشیاکانمان خاڵی نەکرد لە لۆریەکەدا جێی نەهێشتین. ڕۆژێکیان من هاتم بۆ سەر مەرزەکە ئامرێکی عێراقی معەسکەری ئەو مەنتیقە هات بۆ ئەوێ لەگەڵ پارێزگاری کرماشان، وتیان کێ عەرەبی ئەزانێ؟ وتم من عەرەبی ئەزانم، پارێزگارەکەی کرماشان وتی قسەکانم بۆ ئامرەکە تەرجومە بکە، بڵێ ئەم شەو تا بەیانی یەک ماڵ لەم سنوورە بمێنێتەوە دەیگەڕێنمەوە بۆ کرماشان، ئامرەکە وتی باشە، بانگی عیشا زیل هات، من بە منداڵەکانم گووت ئێمە کۆتا کەسین کە سەرەمان دێت تا بەیانی بۆ خۆتان بخەون، ئەو شەوە لێی خەوتین، بەیانی زوو سەرەمان هات، سەعات هەشتی سەرلەبەیانی ڕۆژی ١٩٨٨/٩/١٨ گەیشتینە تەوێڵە.

لە سنوور جەماعەتێکی ئێرانی و عێراقی تێکەڵ هەبوون، دوو سێ پرسیاریان لە سایەقەکان ئەکرد، ئێمە مامەم لە پێشمانەوە بوو، هەندێک پرسیاریان لێکرد و دواتر

وتیان بڕۆن، کاتێک لۆریی و زیلەکە دوایاننا بەیەکەوە عەسکەری لێ نەبوو تەنها سایەق زیلەکە و لیژنەیەکی لێ بوو لەسەر سنوور، عێراقییەکان نەک هەر سوکایەتیان پێ نەکردین، بەڵکو زۆریشیان پێ خۆشبوو کە گەڕاینەوە. هەرچی ئەوراقێکیش کە هەبوو ئەدرا بە سایەقەکە، ئەویش ئەو ئەوراقانەی تەسلیمی لیژنەکە ئەکرد.

ئێمە ئەوکاتە ئەمانزانی هەڵەبجە بووە بە ناوچەیەکی محەڕەمە و لە سەدا سەد نامانبەنەوە بۆ ئەوێ، چونکە پێشتر خەڵک هاتوچۆی ئەم دیویان کردبوو، ئەیانزانی مقەڕی گەورەی عەسکەری لە گوندی حەسەن ئاوا هەیە، دوای ئەوەی ئێران پاشەکشەی کرد عەسکەرییە لە حەسەن ئاوا هەڵیان دابوو. هەرچۆنێک بێت ئێمە هاتینە گوندی بەڵخە، لەوێ سەیتەرەیەکیان دانابوو خواردنیان ئەدا بە خەڵک، عەلاگەیەک خواردن بوو، زیاتر بسکیت بوو بۆ ئەو چوار ماڵەی لە زیلەکەدا بووین. کە گەیشتینە سەیدسادق، چۆڵ بوو کەسی تیا نەبوو، دواتر گەیشتینە عەربەت، لە منەزەمەکەی عەربەتیش هەندێ خورادنیان دەدا بە خەڵک. دوای ماوەیەک وتیان تۆ عەسکەری یان فیراری؟ وتم فیرارم، لەوکاتەدا ئەوەی عەسکەری فیرار بوایە جیایان ئەکردەوە، منیان جیاکردەوە لە جەماعەتی خۆمان، کە چووم نزیکەی بیست کەس ئەبووین، بەوشەوە لەکاتی بانگی عیشادا پاسێکیان بۆ هێناین و بردینیان بۆ معەسکەر سەلام. ئیتر نەمزانی عائیلەکەم بۆ کوێ ئەبەن. ئەوانەی لەنێو ئەو پاسەدابوون زۆربەیانم ئەناسی، لەوانە عەلی سەعە مەیکە، هەروەها کەسێکی دیکەش بەناوی کاک مەحمود کە خەڵکی عەبابەیلێی بوو.

با ئەوەش بڵێم لە عەربەت هیچ سوکایەتییەکیان پێ نەکردین، چونکە لێبوردن بوو، بەڵام هەرکەسێک پارەی تمەنی ئێرانی پێبوایە لێیان وەرئەگرت. لە معەسکەر سەلام کتابێکیان بۆ ئەم بیست کەسە کرد، دەبوو هەرکەسێک بچێت بۆ ئەو شوێنەی لە کتابەکەدا بۆی دیاری کرابوو، کە هاتینە دەرەوە، وتم با ئەم کتابە ئیستینساخ بکەین، چونکە من ناگەڕێمەوە بۆ عەسکەریی و ئەڕۆمەوە بۆ ماڵی خۆمان، ئێوەش هەرکەسە و با نوسخەی خۆی پێ بێت، بەیانی ئەڕۆن یان سێ ڕۆژی دیکە ئارەزووی خۆتانە، چونکە هەرکەس بۆ شوێنێک بوو، یەکێک بۆ عەمارە، یەکێک بۆ کەرکوک، یەکێک بۆ فایدە و یەکێک بۆ موسڵ بوو، بەوشێوەیە دابەشیان کردبووین.

ئێمە عەسر گەیشتینە ناو عەربەت بۆ بانگی مەغریبیش گەیشتینە معەسکەر سەلام، حاجی باقی مامەم لەگەڵ ماڵەوەمان لە عەربەت بەجێما بوو، خێزانی مامەشم لە سلێمانی بوو، مامەم حەمە قتووی گۆرانی بێژیی ئەناسی، لە عەربەت ئەوی دۆزیبوویەوە و چاوی پێی کەوتبوو، پێی وتبوو بڕۆ بە عارفی حاجی فەرەج کە ژنبرای بوو بڵێ حاجی

باقی هاتووەتەوە و ئەیانبەن بۆ باینجان، بەوشێوەیە حاجی باقیان دۆزییەوە و جیایان کردبوویەوە و بردبوویان بۆ سلێمانی بۆ ماڵی خۆیان.

ئێمە لە معەسکەر سەلام هاتینە دەرەوە و کتابەکانمان ئیسینساخ کرد، من چووم بۆ سلێمانی بۆ ماڵی حاجی باقی مامەم، ئەو شەوە لەوێ بووم، مامەشم هاتبوویەوە و کەلوپەلەکەشی لەگەڵ کەلوپەلەکانی ئێمە لە سەیارەکەدا بوو، بردبوویان بۆ باینجان، نوسخەی کیتابە عەسکەرییەکە لە باخەڵمدا بوو، وتم جارێ نەڕۆم تا چارەیەک بۆ منداڵەکانم نەدۆزمەوە، مامەم کەسێکی بەناوی کاک خەسرەو ئەناسی، پێنج بۆ شەش لۆری هەبوو، بایەعی حکومی مەنتیقەکانی هەڵەبجە و دەوروبەری ئەو دابەشی ئەکرد، مامەم هەواڵی نارد بۆ کاک خەسرەو وتی بەڵکو لۆرییەک پەیدا بکەی بۆ مستەفای برازام با ئەو منداڵانەی لە باینجان بهێنێتەوە، کاک خەسرەویش هەواڵی نارد بۆ من، وتی مستەفا برۆ کاک فایەقی شۆفێر شەکر بارئەکات، ئەگەر بارەکەشی بارکردبوو پێی دابگرەوە و برۆ لەگەڵیدا منداڵەکانت بهێنەرەوە، کاتێک ڕۆیشتم کاک فایەق هێشتا سێ فەردە شەکری بارکردبوو، من کاک فایەقم بەبۆنەی کاک خەسرەووەوە ئەناسی، چونکە سایەقی ئەو بوو، وتم کاک فایەق فەردە شەکرەکانت دابگرەوە، وتی خێرە؟ وتم منداڵەکانم و کەلوپەلەکەی حاجی باقی لە باینجانن، بابرۆین بیانهێنینەوە، وتی جا برۆین و لە سەیتەرەکەوە بێینەوە هەمووومان ئیعدام دەکەن، چونکە مەمنوع بوو خەڵک بێتەوە، هەرکەسێکیان بگرتایە ئەیانبرد، ڕۆیشتین هەتا گەیشتینە سەیتەرەکەی تاسلۆجە، زابتێک هات بە کاک فایەقی سایەقی لۆرییەکەی گووت ئیجازەکەت، وتی سەیدی ئێمە مەسڵەحەی بایەعاتین، خواردن تەوزیع دەکەین، زابتەکە وتی ئەم شتانە ناخوات ئیجازەکەتم بدەرێ، وتی سەعات یانزدە ئەڕۆی لە مروری سلێمانی جوندی بار دەکەیت بۆ موسڵ، هەرچیمان کرد لەگەڵ زابتەکە نەیخوارد، سەعات هەشتی بەیانی ڕۆیشتین ماڵ و منداڵم دۆزییەوە، پاسەوانەکان لە دەرەوەی ئۆردووگاکە بوون لای ڕێگاکە، بۆیە پێیان نەزانین. تەماشا ئەکەم مناڵەکان بە چیلکە و درک و داڵ خەریکی سێبەر دروست کردنن، وتم هیچ مەکەن کەلوپەلەکان خێرا بهێنن و باری بکەن، لەگەڵ منداڵەکان هەموویانمان خستە ناو سەیارەکە، پاشان کەوتینەڕێ، هەتا گەیشتینە سەیتەرەکەی تاسلۆجە کەس نەیگووت بۆ کوێ ئەڕۆن، کە گەیشتینە تاسلۆجە، وتم کاک فایەق تۆ هیچ مەڵێ، خۆم قسە لەگەڵ ئەو زابتە ئەکەم، سەرم دەرهێنا تا گەیشتینە لای زابتەکە، وتم سەیدی ئێستا برۆین جوندییەکان باربکەین، وتی برۆن، بەو کەلیمە خۆمان نەجاتدا، منداڵەکان پاڵ کەوتبوون، دووسێ پەڕۆ و شت با بردبووی، منداڵەکان زاتیان نەبوو سەر بەرز بکەنەوە و نەهێڵن شتەکان بابیبات،

بەوشێوەیە نەجاتمان بوو. چووین بۆ سلێمانی بۆ ماڵی حاجی باقی مامەم، تا حاجی باقی مامەم لە ئێران گەڕابوویەوە ژنەکەی خانوویەکی کرێ بوو، لەوێ ماینەوە...

دوای ئەمانە، وتم من ئەڕۆمەوە بۆ عەسکەری، بڕیاربوو بڕۆم بۆ فایدە کە لای موسڵە، پێشتر عەسکەریم لێ کردبوو، نزیکی مەغریب گەیشتمە موسڵ، لە چایخانەیەک دانیشتبووم، وتم ئەم شەو لە موسڵ ئەبم و بەیانی ئەڕۆم بۆ فایدە، لە چایخانەکەدا عەسکەرێک لەوبەرمەوە بوو سەیری ئەکردم، وەک بڵێی ئەیناسیم، نائیب عەریفێک بوو، دوو خەتی هەبوو، وتم برای باوکم بە عەرەبی قسە ناکەم، چونکە ئەزانم تۆ کوردی، هەتا ئێرە وەرە، جلی کوردیشم لەبەردابوو، هات و سڵاومان لەیەکتری کرد، وتم تۆش کوردی، وتی بەڵێ، وتم خەڵکی کوێیت؟ وتی هەڵەبجە، وتم عەبابەیلێیی نیت؟ وتی بەڵێ خەڵکی عەبابەیلێم، وتم کوڕی قالەی مەلا حەسەن نیت؟ وتی با کوڕی ئەوم، ناوی ڕەفعەت بوو، عەسکەر بوو هەر کە منی بینی لە خۆشیدا حاڵی نەبوو، باوکی لە معەسکەرەکەی گردەچاڵ مردبوو ئەم نەیزانیبوو، وتم منیش مستەفا ڕەشیدم و خەڵکی عەبابەیلێم، ئێمە خزمین، دڵخۆشی زۆرم دایەوە، ئەو لەکاتی کیمیاییەکەدا لەوێ نەبوو، عەسکەر بوو، وتی هەواڵی ماڵی باوکم ئەزانی؟ وتم بەڵێ، وتی لەکوێن؟ وتم لە شوێنێکن پێی ئەڵێن گردەچاڵ، وتی گردەچاڵ چیە؟ وتم ئۆردووگای هەڵەبجەییەکانە، کەسیان نەبردووەتەوە بۆ هەڵەبجە، هەموو ئەو خەڵکانەی لە ئێران گەڕاونەتەوە بردوونیان بۆ ئەوێ، وتم ئەڕۆی بۆ لایان؟ وتی بەڵێ، من دەمزانی باوکی مردووە و خۆشم چووبووم بۆ پرسەکەی باوکی، ڕەفعەت پورزای دایکی خێزانم بوو، وتم جومعە و شەممە بڕۆ بۆ هەولێر و پرسیاری نقلیاتی گردەچاڵ بکە نیشانت ئەدەن، سواری پاس ببە و بڕۆ بۆ ئەوێ، بە مکەبەرەیەک بڵێ من ڕەفعەتی مەلا حەسەنم، بێن بەدەممەوە.

ئەو شەوە لە ئوتێلێکی موسڵ مامەوە، بەیانییەکەی ڕۆیشتم بۆ فایدە، ڕەفعەتیش ڕۆیشتبوو ماڵەوەیانی دۆزیبوویەوە، وەک گووتم پێشتر لە فایدە عەسکەریم زۆرم کردبوو، لە ساڵی ١٩٨١ بە عەسکەری لە نەوسوود بووین، زابتێکمان هەبوو پێکرا، پارچە تۆپی بەرکەوتبوو، پەنجا پارچە ئەبوو بەریکەوتبوو، ئێمەش پاسەوانی بووین، کە چووینە سەری هاواری ئەکرد، منیش هەرچەند هاوارم ئەکرد دکتۆر دکتۆر، لەترسی تۆپی دیکە کەس زاتی نەبوو بێتە دەرەوە، دکتۆر نەیئەوێرا بێتە دەرەوە، منیش زابتەکەمدا بەشانمدا و بردم بۆ ژووری دکتۆرەکە، ئەو ڕۆژە هەر ئەو تۆپە هات، ئەویش خەتای خۆمان بوو ئاوای بەسەرهێناین، ئەو ڕۆژە یارمەتی دوو سێ ئێرانیماندا بڕۆن، ئێرانییەکان چووبوون ئیخباریان کردبووین، وتبوویان زابت و عەسکەرەکان لەو شوێنەدان، من عەرەبی باشم

ئەزانی لە عەسکەریدا، بۆیە هەمیشە لەگەڵ زابتەکاندا بووم، چالاکیم هەبوو، هەشت ساڵ عەسکەریم کردووە، وام ئەزانی هەشت ڕۆژە، قەد گوێم نەئەدایە.

هەر بەو تۆپەی ئێران عەسکەرێکی تری عەرەب بەناوی ڕائید بەرکەوت و هەناسەی نەدا و مرد، زابتەکە کە پەنجا پارچە بەر سنگ و سکی کەوتبوو نەمرد، یەکێکی دیکە هاواری ئەکرد چووم بەدەمییەوە قاچی بە پۆستاڵەکەیەوە لە خوار ئەژنۆیەوە نەمابوو، زابتەکە وتی هەرسێکمان بخەنە ئیسعافێک و بمانبەن، لە سەیدسادقیش نەوەستن، شەش بۆ حەوت حیمایە لەگەڵیان ڕۆیشتین، بۆ بانگی عیشا بردماننە نەخۆشخانەی عەسکەرییەی سلێمانی، لەوێ زابتەکە وتی کە گەڕانەوە لە سەیدسادق لانەدەن، وتمان باشە سەیدی، بەو شەوە هاتینەوە نەوسوود، ئەو ڕۆژانە ڕێگاکە زۆر مەترسیدار بوو، شارەزوور پێشمەرگەی تیابوو.

بگەڕێمەوە بۆ باسەکەی خۆم، بەیانی چوومە فایدە، لای عەسر کۆمەڵێکی دیکە هاتن و کۆبووینەوە، لەوانە مامۆستا حەسەن شەمێرانی و ئەسکدەنەری حەمەی هەواس و سیروانی عەبەی عەلی و خۆم، ئەم چوارە کۆبوینەوە و بووین بە ڕەفیق، هەریەکەمان بەتانییەکیان پێداین، لای بەتانییەکە عەریفێکی لێبوو چووم بۆ بینینی، وتم عەریف، زابتێکی عەرەب هەبوو کاتی خۆی خەڵکی ئەم مەنتیقەیە بوو، وتی ناوی چیە؟ وتم حەمید خەلیفە محەمەد، وتی چۆن ئەیناسی؟ وتم ماوەیەک موساعیدی ئامر فەوجی ئێمەبوو لای تەلەعفەر، بەیەکیشەوە بووین کە بریندار بوو، وتی بەڵێ ماوە ئامری ئەو مەرکەزەیە لەوێدا، بەتانییەکەمدا بە مامۆستا حەسەم شەمێرانی، وتم با هەواڵێکی ئەو پیاوە بزانم، لەو شوێنەی خۆمانەوە زۆر دوور نەبوو، ڕۆیشتم زابتێک لە سەیتەرەکەدا بوو، بۆئەوەی بڕۆمە ژورەوە وتم موقەدەم حەمید لێرەیە؟ وتی چیت ئەوێ لێی؟ وتم خزممە، هەتا ئەوکاتەش من جلی کوردیم لەبەردابوو، چونکە هێشتا جلیان پێ نەدابووین، وتی تۆ کورد و ئەو عەرەب و خەڵکی بەعاج!!

وتم ئەگەر ڕێگەم نادەی ببینم تەلەفۆنی بۆ ئەکەم، وتی بڕۆم بۆلای بلێم چی؟ وتم بلێ مستەفا ڕەشید هەڵەبجەیی هاتووە بۆ لات، سەیرم کرد قەڵەو ببوو، دوو نەقیب لە ژورەوە میوانی بوون، کە حەرەسەکە ناوی منی پێگووت هاتەدەرەوە و باوەشی پێداکردم، بەری نەئەدام، لەو دوو نەقیبە گەورەتر بوو، وتیان سەیدی ئەمە چیتە ئەوەندە برادەرن پێکەوە؟ وتی من مردبووم خوا و ئەم پیاوە منیان ڕزگار کرد. دواتر بردمیانە ژوور بۆ لای خۆیان، چا و ماستاو و کاڵەکیان بۆ هێنام، وتی دەنگوباسی هەڵەبجە؟ منیش زۆر بە حوڕڕی قسەم ئەکرد، وتم جا ئێوە هەڵەبجەتان هێشت؟ وتی بۆ؟ وتم ئەی

ئێوە کیمیاییتان پێدا نەکرد؟ وتی جا ئێمە بووین یان ئێران؟ وتم ئێوە بوون، وتی ئەی کەستان ڕۆیشت؟ وتم نیوەی خەڵکمان ڕۆیشت؟ وتی ئەی عائیلەکەت؟ وتم هاتینە لای عەربەتی خۆم و خۆت جا ئەو دائیم لەوێ بوو، لەوێ ئەگەیشتینەوە بەیەک و چاومان بەیەکتر ئەکەوت بۆ ئیجازە، وتم لەوێ منیان لە عائیلەکەم جیاکردەوە، ئێستا نازانم منداڵەکانم لە کوێن و ونبوون، وتی نقڵیات کردووی بۆ لای خۆم یان بۆ مەدرەسەی زوبا سەخڵە، وتم لای تۆ نیم و لەوێم، وتی ئێستا تەلەفۆن ئەکەم بۆ ئامرەکەت ئیجازەت بۆ بکات، تۆش بڕۆ منداڵەکانت بدۆزەرەوە دواتر وەرەوە بۆ ئێرە.

ئەم مقەدەم حەمیدە پلەی لە ئامرەکەی ئێمە بەرزتر بوو، تەلەفۆنی کرد، وتی عەبدولڕەحمان، وتی بەڵێ سەیدی، وتی جوندییەک خەڵکی هەڵەبجەیە، عائیلەکەی ونبووە، ئەینێرم بۆ لات ئیجازەی بۆ بکە با بڕوات منداڵەکانی بدۆزێتەوە و پاشان بێتەوە، ڕۆیشتمەوە بۆ لای حەسەن شەمێرانی و کاک ئەسکەندەر و ئەوان، وتیان چی بوو؟ وتم وەڵا دۆزیمەوە لەوێ بوو، زۆریش خۆشحاڵ بوو، ئینزیباتێک وتی مستەفا ڕەشید، وتم بەڵێ، وتی وەرە ئامر بانگت ئەکات، چووم منیان برد بۆ مقەڕی فەوجەکە نائیب زابتێکی لێبوو وتی ئەوە چوار ڕۆژ ئیجازەیان بۆ کردووی، وتم نامەوێ، وتی چۆن ناتەوێ؟ ئامر کردوویەتی، وتم خۆ من داوای ئیجازەم نەکردووە، وتم چوار ڕۆژ چی لێ بکەم، بڕۆ پێی بڵێ ئیجازەی بۆ چوار ڕۆژ ناوێ، وتم من مناڵم ونبووە، وتی وەڵا خەوتووە، وتم هەرکاتێک لە خەو هەستا ئیجازەکەی بۆ بەرەوە و من ئەڕۆمەوە بۆ سریە، بوو بە بانگی مەغریب یەکێک بانگی کرد مستەفا ڕەشید، وتم بەڵێ، وتی وەرە بانگت ئەکەن، چووم سەیرم کرد ئیجازەکەیان بۆ کردووم بە هەشت ڕۆژ، وتم ئێستا ئەمەوێ، وتم کاک حەسەن ئەوە بەتانییەکەمە با لات بێت، من بەیانی ئەڕۆم، بەیانی چوومە موسڵ، شەوەکەی لە موسڵ مامەوە و خەوتم، بەیانی گەڕامەوە بۆ ماڵی مامم لە سلێمانی، دوای هەشت ڕۆژ مانەوە لە ماڵەوە، ڕۆیشتمەوە بۆ عەسکەری، چوار ڕۆژیی دیکەی بۆ کردم بە ئیجازە، وتی شتێکت پێ دەڵێم، بەڵام بە هاوڕێکانت نەڵێیت، وتی قەرارتان بۆ دەرچووە سێ بۆ چوار ڕۆژی دیکە تەسریحات ئەکەن، وتی ئەگەر ئەمە نەبوایە نەقڵم ئەکردی بۆ لای خۆم، ئیجازەکەی بۆ کردم، تا هاتمەوە سەیر ئەکەم تەسریح دەرچووە، ناسرابوو بە بڕیاری (٣٦ و ٣٧) یانی گڵاو، بەپێی ئەم بڕیارە دەمانتوانی بێینەوە، بەڵام لە دائیرەکان وەریان نەئەگرتین.

ئیتر ئێمە هەتا ئینتیفازەی ساڵی ١٩٩١ لە سلێمانی ماینەوە، چوار بۆ پێنج مانگ لە ماڵی مامم بووین، دوای ئەوە چووینە خانوویەکی دراوسێی ماڵی مامم، دیواریان

بەیەکەوە بوو، ماوەیەکیش لەوێ کرێچی بووین، ئەو خانووەمان مانگی بە شەست دینار بە کرێ گرتبوو. خانووەکە لە گەڕەکی بەرانان بوو، دراوسێی ماڵی محافز بووین، ماڵە کۆمەڵە و دیموکراتەکان لەپاڵماندا بوون.

ئێمە هەر ماڵی خۆمان بە تەنها بووین، خەڵک هەبوو ئەچوو لەبەر مزگەوتی گەورەی سلێمانی ئەوەستا و کراسێکی سپی لەبەر ئەکرد و ئیشیان نەئەکرد، دینارێکیشیان لە گیرفاندا نەبوو، منیش یاشماخێکم کردبووە ملم و ئەو کاک خەسرەوەی لۆرییەکەی هەبوو وتی برۆ لەگەڵ کرێکارەکان ئیش بکە، ڕۆژ هەبوو شەست دیناری خانووەکەم پەیدا ئەکرد، بایەعیمان لەناو شاری سلێمانی دابەش ئەکرد.

پرسیار/ دوای ناردنی هەڵەبجەییەکان بۆ گردەچاڵ و بەرحوشتر ئەمن و ئیستخبارات بەردەوام ئەگەڕان بەدوای خەڵکی هەڵەبجەدا بۆئەوەی ئەوانیش بنێرن بۆ ئەوێ، ئێوە ترستان نەبوو؟

وەڵام/ لە سەرەتادا ترسمان هەبوو کە بمانگرن، چونکە دامودەزگا ئەمنییەکان بەدوای ماڵە هەڵەبجەییەکاندا ئەگەڕان و ئەیانگرتن، بەڵام بە ئێمەیان نەزانی کە هەڵەبجەیین، بۆیە نەگیراین. ئێمە شوێنەکەمان خراپ نەبوو نزیکی ماڵی موحافیز بوو، خۆشم دەفتەر خیدمەیەکم هەبوو، دوو پەڕەم لێ دەرهێنا ساف بوو، پەیوەندیم بە هیچ شتێکەوە نەبوو، دوو پەڕەکەم هەڵگرت تا وەزع باش بوو، کەس لێ پرسینەوەی لێ نەکردم، دوو سێ جار لە بازاڕ داوای تەسکەرەیان لێ کردم، لەبەرئەوەی دەفتەر خزمەتەکەم پێ بوو زۆر کێشەم نەبوو.

ئا: بارام سوبحی

تۆمارێک لە خوێن

مێژووی کۆمەڵکوژکردنی مسوڵمانان لەلایەن ڕووسیاوە

پێشەکی:

ڕووسیا لە سەردەمی تزار (قەیسەر)ەکانەوە هەتا دەگات بە سەردەمی کۆمۆنیستەکان و ئێستاش، یەکێکە لەو دەوڵەتانەی مێژوویەکی خوێناوی بەرامبەر مسوڵمان تۆمارکردووە، هەر لە قڕکردن و ڕاگواستنەوە تا دەگات بە ئەشکەنجەدان و دەستبەسەراگرتنی سامان و سوتاندنی قورئانی پیرۆز و مزگەوتەکانیان. لە کۆتایی سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستەمدا، ڕووسیای تزاریی و پاشان کۆمۆنیزم دەستیان بەسەر وڵاتانی مسوڵمانی ئاسیای ناوەڕاست و قەفقاز و ناوچەی دەریای ڕەش و کریمیادا گرت، جگەلەوەی هاوبەش و شایەتحاڵی ڕێککەوتنامەی «سایکس پیکۆ» بوون، بۆ دابەشکردنی عێراق و شام و وڵاتانی باشووری ئەنادۆڵ لە سەروبەندی جەنگی یەکەمی جیهانیدا لە ساڵانی (١٩١٥-١٩١٦).

تائێستا هیچ لێکۆڵینەوە و ئامارێکی بەڵگەدار لەسەر قوربانیانی ڕووس و کۆمۆنیستەکان نییە، بەڵام ڕاپۆرتە مێژووییە جۆراوجۆرەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە ژمارەکە لە دەیان ملیۆن تێدەپەڕێت، بەگوێرەی کتێبی پرۆفیسۆر ڕۆمێل، «مردن لەلایەن حکومەت»، بەهۆی جینۆسایدی کۆمۆنیزمەوە لە ساڵی (١٩٠٠ تا ١٩٨٧) نزیکەی (١١٠) ملیۆن کەسی بیانی و ناوخۆیی کوژراون. لەژێر دەسەڵاتی کۆمۆنیستەکاندا مسوڵمانان ڕووبەڕووی ترسناکترین کاری دڕندەیی و کۆمەڵکوژی هاتوون، لەوانە: لە ساڵی ١٩٢١ ڕووسەکان سەد هەزار مسوڵمانیان لە برساندا لە کریمیا قڕکرد، لە ماوەی تەنها دوو ساڵدا (١٩٣٢-١٩٣٤) سێ ملیۆن تورکستانی بەهۆی برسێتییەوە گیانیان لەدەستدا، لە ساڵی ١٩٣٤ لە تورکستان (٣٠٠) هەزار مسوڵمان دوورخرانەوە، لە ساڵی ١٩٥٠ نزیکەی حەوت هەزار مسوڵمان کوژران. بەدەر لە کۆمەڵکوژی، تەنها لە دەوڵەتی تورکستاندا (٦٦٨٢) مزگەوت ڕوخێنران یان بۆ مەبەستی دیکە بەکارهێنران، هەروەها (٧٠٥٢) قوتابخانە داخران.

ئەو مسوڵمانانەشی زیندانی دەکران، ڕووبەڕووی چەندین جۆری ئەشکەنجە دەبوونەوە، وەکو: داکوتینی بزماری درێژ لە سەریان، بەستنی کڵاوی کانزایی لەسەریان و پاشان کارەبا لێدانیان، دڕاندنی جەستەیان بە بەستنەوەیان لە هەردوو لاوە بە ئامێرێکی بەهێزەوە کە هەر ئەندامێک بە جیا ڕادەکێشێت تاوەکو لە باقی جەستە جیای دەکاتەوە. ڕشتنی بەنزین بەسەریاندا و سوتاندنیان، بەکارهێنانی زیندانییەکان وەک نیشان بۆ تەقەکردن لەلایەن سەربازە ڕووسییەکانەوە لە کاتی مەشقە سەربازییەکانیاندا.

لەئێستادا ڕووسەکان ژمارەی ڕاستەقینەی مسوڵمانان لە ناوخۆی وڵاتەکەیدا ئاشکرا ناکەن، بەڵام ئامارە نافەرمییەکان ژمارەیان بە (٢٠-٣٠) ملیۆن کەس دەخەمڵێنن.

1

کریمیا: پایتەختێکی داگیرکراو

کریمیا یەکێکە لە جوانترین ناوچەکانی جیهان، بۆماوەی چەند سەدەیەک مسوڵمانانی تاتار تیایدا نیشتەجێبوون و میرنشینی ئیسلامییان تیایدا دامەزراند، ڕۆژگارێک مۆسکۆ ملکەچیان بوو، تەنانەت جیزیەیان دەدا بە میرەکەی. کریمیا دەکەوێتە سەر دەریای ڕەش، تەنها لە باکوورەوە لەڕێگەی شریتێکی تەسکەوە بە وشکانی کیشوەرەکەوە بەستراوەتەوە. ڕووبەرەکەی (٢٧) هەزار کیلۆمەتر چوارگۆشەیە، ژمارەی دانیشتووانەکەی (٢.٥) ملیۆن کەسە. ڕووسەکان نزیکەی (٥٠٪) و ئۆکرانییەکان (٣٠٪) و مسوڵمانانیشی باقی دیکەی دانیشتوانی دوورگەکە پێکدەهێنن. پایتەختەکەی «سیمفێرۆپۆل»ە، پێش ئەوەی لەلایەن ڕووسەکانەوە دەستی بەسەردا بگیرێت پێی دەگوترا «ئاق مەسجید» واتە مزگەوتی

سپی. کریمیا لە ساڵی ١٩٥٤ بووەبە بەشێک لە ئۆکراینا، کاتێک نیکیتا خرۆشۆف سەرۆکی سۆڤیەت – کە بە ڕەچەڵەک ئۆکرایینیە – بڕیاریدا بیکاتە ناوچەیەکی سەر بە ئۆکراینا.

هۆزی زێڕینی مسوڵمانان

لە ساڵی ١٣٣٩، لەکاتێکدا کە تاتارەکان وڵاتانی جیهانی ئیسلامیان داگیر دەکرد تاوەکو پایەتەختی ئەوکاتەی خەلافەت –بەغدا–یان ڕووخاند، خودا دڵی هۆزێکی تاتاری بۆ ئیسلام کردەوە و مسوڵمانبوونی خۆیان ڕاگەیاند، کە بە هۆزی زێڕین دەناسران، سەرۆکی ئەم هۆزە «باتوخان» بوو کە یەکێکە لە نەوە بەناوبانگەکانی جەنگیزخانی سەرکردەی ناسراوی تاتارەکان. لە ڕێگەی ئەم هۆزەوە ئیسلام بەدرێژایی ڕووباری ڤۆڵگا دەستی بە بڵاوبوونەوە کرد (ڕووبارەکە لە مۆسکۆوە سەرچاوە دەگرێت و دەڕژێتە ناو دەریای قەزوینەوە)، بەم جۆرە ڤۆڵگا لە سەرچاوەکەیەوە تا ڕێژگەکەی بووە ڕووبارێکی ئیسلامی. ئیسلام لە ڕێگەی تاتارەکانەوە لە ناوچەی چیای ئۆرال بڵاوبووەوە، میرنشینی قیبشاک سەریهەڵدا، کە یەکێک بوو لە شانشینە گەورەکانی مەغۆلەکان و ناوچەیەکی فراوانی ڕووسیا و سیبیریای بەدەستەوە بوو، شاری سارای لەسەر ڕووباری ڤۆڵگا کردە پایتەخت.

بەتێپەڕبوونی کات، لە سایەی ئەم هۆزەوە تەواوی نیمچە دورگەی کریمیا مسوڵمان بوون، تەنانەت زۆربەی ئەو ناوچانەی کە دواتر بە یەکێتی سۆڤیەت ناسران، کەوتنە ژێر دەسەڵاتی تاتارە مسوڵمانەکانەوە، دەسەڵاتیان بۆ نزیکەی سێ سەدە بەردەوام بوو، لەو ماوەیەدا مۆسکۆ میرنشینێکی بچووک بوو کە ملکەچی حوکمڕانی میری مسوڵمانی کازان بوو، باجی دەدا و حاکمەکەی تەنها دوای ڕاوێژکردن بە میر دادەنرا. لەگەڵ تێپەڕبوونی کاتدا ناکۆکی لە نێوان فەرمانڕەوا لاوازەکاندا دروستبوو، کەوتنە دوژمنایەتی لەگەڵ میرنشینەکەدا، ئەمەش هۆکارێکی بەهێز بوو بۆئەوەی ڕووسەکان دەست بەسەر دوورگەکەدا بگرن. لە ساڵی ١٥٥٢دا تزاری ڕووسیا «ئیڤانی ترسناک»، توانی میرنشینە ئیسلامییەکان لە دوورگەکەدا لەناوببات، دواتر بوون بە سێ ئیدارەی بچووک: ئەستراخان، کازان و کریمیا.

لە ساڵی ١٦٧٨ پیتەری یەکەم گەمارۆی کریمیایدا، دواتر لە سەردەمی ئیمپراتۆرە ئانا ئیوانۆڤنا لە ساڵی ١٧٣٦ سوپای ڕووسیا بەخێرایی پایتەختی داگیرکرد، بەڵگەنامەکان و هێما مێژووییەکانی مسوڵمانانی تاتاری ناوچەکەیان سووتاند.

کۆمەڵکوژی دژی مسوڵمانان

هەر کە ڕووسەکان دەستیان بەسەر دوورگەکەدا گرت، وێرانکارییان بەسەردا هێنا، مسوڵمانیان کوشت و سووکایەتییان بە هەموو شتێکی مسوڵمانان کرد، وەکو خەڵک و باڵەخانە و کتێب و دەستنووسەکانیان، لەگەڵ هەڵمەتی دوورخستنەوەی سەدان هەزار مسوڵمان، کە بە یەکێک لە توندوتیژترین هەڵمەتەکانی ڕاگواستن و کۆچکردنی زۆرەملێ لە سەدەی هەژدە و دواتردا دادەنرێت.

لە ساڵی ١٧٧١ سوپای ڕووسیا دروشمە بەناوبانگەکەی خۆی (بەبێ چاوەڕوانی و گەڕانەوە، دەبێت تاتارەکان لەم خاکە بسڕدرێنەوە) جێبەجێ کرد، لەو ماوەیەدا دەیان کۆمەڵکوژییان ئەنجامدا و زیاتر لە (٣٥٠) هەزار مسوڵمانی تاتاریان کوشت، تا ئەو ڕادەیەی کەس نەبوو تەرمەکان بنێژێت، بەوهۆیەوە پەتایەک بڵاوبووەوە کە بووە هۆی لەناوچوونی ڕووسە بکوژەکانیش. هەروەها نزیکەی (٥٠٠) هەزار مسوڵمانیان لە وڵاتەکەیان دوورخستەوە و ڕووسەکان جێگەیان گرتنەوە. بەهۆی پەلامارە هۆڤانەکانی ڕوسەکانیشەوە، نزیکەی یەک ملیۆن و بیست هەزار مسوڵمان بەرەو تورکیا هەڵاتن.

لە ساڵی ١٧٨٣ هێزەکانی ڕووسیا چەندین هەڵمەتی ڕاگواستنی مسوڵمانانیان بۆ وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست و تورکیا و بولگاریا و ڕۆمانیا، هەروەها بۆ سیبیریاش ئەنجامدا کە بە گەورەترین بیابانی بەفراوی لە جیهاندا دادەنرێت. جگەلەوەی مزگەوت و قوتابخانە و ماڵەکانیان ڕووخاند، قورئان و هەموو بەڵگەنامەکانیان سووتاند، کە بۆ تاتارەکانی کریمیا بە میراتێکی مێژوویی و کولتووری گرنگ دادەنرا.

بەلشەفییەکانی ڕووسیا پاش ئەوەی گەیشتنە دەسەڵات، دوای زنجیرەیەک هێرش لە ساڵەکانی (١٩١٨-١٩٢٠) توانیان دەسەڵاتی خۆیان بەسەر کۆماری کریمیای مسوڵماندا بسەپێنن، بەوپەڕی دڕندەییەوە مامەڵەیان لەگەڵ مسوڵمانانی کریمیادا کرد، کۆمەڵکوژییان کردن و لە ماڵەکانیان ئاوارەیان کردن. لە ساڵی ١٩٢٠ تاتارەکانی کریمیا دامەزراندنی کۆماری سەربەخۆی خۆیان بە سەرۆکایەتی نوعمان حاجیخان ڕاگەیاند، بەڵام هەر زوو کۆمۆنیستەکان حکومەتەکەیان ڕووخاند و سەرۆکی کۆمارەکەیان لەسێدارەدا و تەرمەکەیان فڕێدایە ناو دەریاوە، لە ساڵی ١٩٢٨ کاتێک جۆزێف ستالین ویستی قەوارەیەکی جولەکە لە کریمیا دابمەزرێنێت، تاتارەکان بە سەرۆکایەتی ئیمامی مزگەوتەکان و ڕۆشنبیران لە دژی ڕاپەڕین، وەڵامی ستالین-یش لەسێدارەدانی (٣٥٠٠) کەسیان بوو.

شەپۆلی لەسێدارەدان تەنیا هاوڵاتیانی ئاسایی نەگرتەوە، بەڵکو هەموو ئەندامانی حکوومەتی خۆجێیشی گرتەوە، بە وەلی ئیبراهیمی سەرۆک کۆماریشەوە. لە ساڵی دواتریشدا زیاتر لە چل هەزار تاتار بۆ ناوچەی دلۆڤسک لە سیبیریا ڕاگوێزران، بەهۆی ئەو شەپۆلی برسێتییەش کە لە ساڵی ١٩٣١ کریمیای گرتەوە، نزیکەی شەست هەزار کەس گیانیان لەدەستدا.

دوای جەنگی دووەمی جیهانی

کۆمەڵکوژییەکانی ڕووسیا دژی مسوڵمانانی کریمیا، هەروەها پەیڕەوکردنی سیاسەتی ڕاگواستن و بەدڕەفتاری، جا لە سەردەمی تزارەکاندا بیووبێت یان لە سەردەمی بەلشەفیکەکاندا، بووە هۆی کەمبوونەوەی ژمارەی مسوڵمانان لە نۆ ملیۆن کەسەوە لە ساڵی ١٨٨٣ بۆ نزیکەی (٨٥٠) هەزار کەس لە ساڵی ١٩٤١دا، واتە ئەو ساڵەی کە ستالین نزیکەی شەست هەزار مسوڵمانی چەکدارکرد بۆئەوەی بەرەنگاری نازییەکان ببنەوە.

لەکاتی دەستبەسەراگرتنی کریمیاشدا، نزیکەی (٨٥) هەزاریان ڕەوانەی کەمپەکانی دەوروبەری بەرلین کران، تاوەکو لە کاری زۆرەملێدا سوودیان لێ وەربگیرێت.

لە ساڵی ١٩٤٤دا ستالین مسوڵمانانی کریمیای بە هاوکاریکردنی نازییەکانی ئەڵمانیا لە جەنگی دووەمی جیهانی تۆمەتبار کرد، بۆیە لە مانگی ئایاری هەمان ساڵدا زیاتر لە (٤٠٠) هەزار کەسیانی لە بارهەڵگری گواستنەوەی ئاژەڵدا بۆ ناوچە جیاوازەکانی یەکێتی سۆڤیەت بەتایبەتی سیبیریا و ئۆزبەکستان ڕاگواست، کە بووە هۆی گیانلەدەستدانی نزیکەی چواردە هەزار کەسیان، هەروەها (٤٥) هەزار کەسی دیکەیان لەو کەمپانەی تیایدا نیشتەجێکران بەهۆی نەخۆشی و برسێتییەوە لە ساڵی ١٩٤٨ گیانیان لەدەستدا.

جگەلەوەش سەربازە ڕووسەکان لە کریمیا هەرچی قورئان و کتێبێکی ئیسلامییان دەستکەوت سووتاندیان، ئیمامی مزگەوتەکانیان لەسێدارەدا، مزگەوتەکانیان کردە سینەما و کۆگا. تەواوی نووسراوەکانی مسوڵمانیان لەناوبرد، بەدەگمەن نووسراوێک ڕزگاری بووبێت.

2

تورکستان: مزگەوت و کانزا و داگیرکاری

تورکستان وڵاتێکی دەوڵەمەندە بە سەرچاوە و سامانی سروشتیی، خاوەنی یەدەگێکی زۆری نەوت و گازی سروشتی و زێڕ و یۆرانیۆم و بەردی بەنرخە، نەوتەکەی چڕی کەمە و یەکێکە لە باشترین جۆرەکانی نەوت، خاوەنی زەوییەکی بەپیت و کەشوهەوایەکی جۆراوجۆر و سامانی کشتوکاڵی جیاوازە، سەرباری سامانی دەریایی لە دەریای خەزەر، لەڕووی ستراتیژییەوە ئەڵقەی بەیەکگەیاندنی نێوان چین و ڕۆژهەڵاتی ئاسیایە لە ڕۆژهەڵاتەوە، دەریاکانی باشووریشی دەروازەیەکە بۆ ناوچەی کەنداو و نەوتەکەی.

لەدوای هەڵوەشانەوەی یەکێتی سۆڤیەت، بەسەر پێنج کۆماری ئیسلامیدا دابەشبووە: (کازاخستان، ئۆزبەکستان، تورکمانستان، تاجیکستان و قرغیزستان)، تورکستانی ڕۆژئاوا (تورکستانی ڕۆژهەڵات لەژێر کۆنترۆڵی چیندایە) لە باکوورەوە هاوسنوورە لەگەڵ چیای ئۆراڵ، لە باشوورەوە لەگەڵ چیای هیندکوش و پامیر، لە ڕۆژهەڵات لەگەڵ چیای تیان شان، لە ڕۆژئاواش لەگەڵ دەریای خەزەر. ئەم ناوچەیە کۆمەڵێک هۆزی تورکی تێدا نیشتەجێن، دیارترینیان: کازاخ، قیرغیز، تورکمان و ئۆزبەکن.

بۆ یەکەمجار لە ساڵی (٨٨ – ٩٦) کۆچی، تورکستان لەلایەن فەرماندەی مسوڵمانان قوتەیبە بن موسلیم ئەلبەهیلی فەتح کرا و ئیسلام گەیشتە ئەم ناوچەیە. لەگەڵ هاتنی ساڵی ٩٤٣ز، تەواوی خەڵکی تورکستان بە سەرکردایەتی میری میرنشینی قەرەخان (ستووق باغرەخان خاقانی)، مسوڵمان بوونی خۆیان ڕاگەیاند، لەوکاتەدا ژمارەیان زیاتر

لە دوو سەد هەزار خێزان بوو کە دەیکردە نزیکەی یەک ملیۆن کەس.
لە سەردەمی هارون بوگراخان، نەوەی ستوق باغرەخان، وڵاتەکە فراوانتر بوو تاوەکو بەشێک لە تورکستانی ڕۆژئاواشی گرتەوە، ئەمە جگە لەو پێشکەوتنەی کە زۆر بواری شارستانیەتی گرتەوە. زمانی تورکستانی بۆ یەکەمجار بەشێوەزاری ئویگور بە ڕێنووسی عەرەبی نووسرا، وەقفی قوتابخانەکان یەک لەسەر پێنجی زەوییە کشتوکاڵییەکانی پێکدەهێنا.
تورکستان لەگەڵ تێپەڕبوونی کاتدا بوو بە یەکێک لە بنکەکانی مەعریفە و زانست لە جیهانی ئیسلامیدا، زانایانی لە زانست و هونەرە جۆراوجۆرەکاندا بەرهەمهێنا، ناوچەی ئەلشاش (شاری تاشکەندی ئەمڕۆ) شوێنی زانایان بووە، لەوانە ئەبوبەکر ئەلقەفال ئەلشاشی و محەمەد بن عەلی بن ئیسماعیل ئەلشاشی، کە لەساڵی ٢٩١ک لەدایکبووە و لە ساڵی ٣٦٥ک کۆچی دوایی کردووە. لە گەورەترین زانایانی سەردەمی خۆی بووە لە بوارەکانی فیقە و فەرموودە و زمان و ئەدەبدا، یەکەم کەس بووە کە مشتومڕی باشی لە نێوان فەقیهەکاندا پۆلێن کردووە، لەوەوە عەقیدەی شافیعی لە وڵاتەکەیدا بڵاوبۆتەوە.

مێژووی داگیرکاری ڕووسەکان

تزارەکانی ڕووسیا دوای شەڕێکی چەند ساڵە لە تەممووزی ١٨٦٧دا، دامەزراندنی دەوڵەتی تورکستانی ڕووسیایان لە شاری تاشکەندی پایتەخت ڕاگەیاند، بەگوێرەی بەڵگەنامە مێژووییەکان هەوڵی داگیرکاری ڕووسەکان بۆ ساڵی ١٥٨٧ دەگەڕێتەوە، چونکە لەو ساڵەدا ڕووسەکان بە ئامانجی پاراستنی ڕێڕەوی بازرگانی نێوان چین و ڕووسیا، قەڵایەکیان لەسەر ڕووباری ئێرتیش دروستکرد، ئەو ڕووبارە لە چینەوە هەڵدەقوڵێت و لە باکوورەوە دێتە ناو ڕووسیاوە.
هەوڵە جددییەکان بۆ داگیرکردن لە سەردەمی تزار پیتەری گەورە (١٦٨٢- ١٧٢٥) دەستیپێکرد، هەرچەندە ئەو کاتەی لەسەر تەختی ڕووسیا دانیشت تەمەنی تەنها دە ساڵ بوو، بەڵام لە ساڵی ١٧١٤ هێزێکی سەربازی گەورەی نارد و هەوڵیدا بنکەیەک لەسەر ڕووباری ئێرتیش لە ناوچەی جونگارەکان دابمەزرێنێت، کە یەکێکن لە هۆزە مەنگۆلییە بوداییەکان، بەڵام شکستی هێنا، دوای شەش ساڵ دووبارە هەوڵێکی دیکەی دایەوە، لەمکاتەدا جونگارەکان بەهۆی ململانێکانیان لەگەڵ چیندا تەواو لاواز ببوون، بۆیە ڕووسەکان ئەم دەرفەتەیان قۆستەوە و ئەوانیش نەیانتوانی بەرەنگاریان ببنەوە، پاشان چەندین قەڵایان لەسەر ڕووبارەکە دروستکرد.
لەگەڵ هەڵگیرسانی شۆڕشی بەلشەفییەکان لە ساڵی ١٩١٧، مارکسییە بەلشەفییەکان و لینینی ڕێبەریان بەڵێنی سەربەخۆیی و ئازادییان بە مسوڵماناندا، ئەگەر لەگەڵ شۆڕشی

کۆمۆنیستی بن و دژی دەسەڵاتی تزارەکان بوەستنەوە. مسوڵمانەکان ڕاستگۆیانە بەدەمیانەوە چوون و پشتگیریان لە سوپای سوور کرد هەتا سەرکەوتن و یەکێتی سۆڤیەتیان دامەزراند. کاتێک تورکستانییەکان بۆ جێبەجێکردنی ئەو بەڵێنانەی کە بەلشەفییەکان پێیاندابوون، ویستیان سەربەخۆیی ڕابگەیەنن، کتوپڕ کۆمۆنیستەکان لێیان هەڵگەڕانەوە و چەندین کۆمەڵکوژی قێزەونیان لە دژی مسوڵمانان ئەنجامدا. ڕەنگە دیارترینیان کۆمەڵکوژییەکەی ساڵی ١٩٢٠ بووبێت، کە بەدەستێکی ئاسنین لە دژی هاوڵاتیان وەستانەوە و مزگەوت و قوتابخانە ئاینیەکانیان وێران کرد.

کۆمەڵکوژی مسوڵمانان

لە ساڵی ١٩٣٤ کۆمۆنیستەکان لە تورکستان نزیکەی سەد هەزار مسوڵمانیان لە ئەندامانی حکومەتی خۆجێی و زانا و ڕۆشنبیر و بازرگان و جووتیاران کوشت، هەروەها (٥٠٠) هەزار مسوڵمانیان دەستگیرکرد، لە ساڵانی (١٩٣٧ – ١٩٣٩) ژمارەیەکی زۆریان بۆ جەنگەڵەکانی سیبیریا ڕاگوێزران، کۆمەڵێکی دیکەشیان لەسێدارەدران، ئەوانی دیکەیشیان بێگارییان پێدەکرا.

لە ساڵی ١٩٤٩ دوو هەزار تورکستانی بەرەو هیندستان هەڵاتن، بەڵام لە ڕێگەدا (١٢٠٠) کەسیان گیانیان لەدەستدا. لە ساڵی ١٩٥٠ نزیکەی حەوت هەزار مسوڵمان لەو وڵاتە کوژران، (٣٠٠) هەزاری دیکەش دوورخرانەوە، لە ساڵی ١٩١٩وە تا ئەمڕۆ ژمارەی ئەو کەسانەی لە تورکستان ڕاگوێزراون نزیکەی دوو ملیۆن و نیو مسوڵمانی تێپەڕاندووە.

لە ماوەی ساڵانی (١٩٣٢-١٩٣٤) بەهۆی دەستبەسەرداگرتنی بەروبوومی تورکستان لەلایەن ڕوسەکانەوە و بەخشینی بەو چینیانەی هێنرابوونە وڵاتەکەوە، هەروەها بەهۆی دوورخستنەوەی چل هەزار مسوڵمانەوە بۆ ئۆکراینا و ناوەڕاستی ڕووسیا، نزیکەی سێ ملیۆن تورکستانی بەهۆی برسێتییەوە گیانیان لەدەستدا.

ڕووسەکان مزگەوتەکانیان ڕووخاند و کردیان بە شوێنی کات بەسەربردن، کۆی گشتی ئەو مزگەوتانەی کە تەنها لە تورکستان ڕووخێنران یان بۆ مەبەستی تر بەکارهێنرا، گەیشتە (٦٦٨٢) مزگەوت و نوێژگە، لەوانە گەورەترین مزگەوتە دێرینەکانی وەک (مزگەوتی کەلان) لە شاری بوخارا و (مزگەوتی کوتا) لە شاری قوقان، (مزگەوتی ئیبن قوتەیبە)، (مزگەوتی میر فەزل بن یەحیا) و (مزگەوتی خواجە ئەحرار) لە شاری تاشکەند. جگەلە داخستنی (٧٠٥٢) قوتابخانە و تەکیە لە ناوچە جیاجیاکانی وڵاتدا. بەدەر لەوانە، ڕووسەکان دەستیانکرد بە تیرۆرکردنی زانایانی ئاینی، لە دیارترین ئەو زانایانەی کە تیرۆرکران شێخ بورهان بوخاری سەرۆکی دادوەران (قاضی القضاة)، شێخ خان مەروان خان موفتی بوخارا، شێخ عەبدولموتەلیب واملا، شێخ مەحسوب متەوەلی، شێخ

عەبدولئەحەد وادخان، شێخ مەلا یەعقوب، شێخ مەلا عەبدولکەریم و زۆری تریش. ئەمەش بووە هۆی بڵاوبوونەوەی نەزانیی و نەخوێندەواری.

کوشتاری ڕووسەکان تەنها هاوڵاتیانی نەگرتەوە، بەڵکو کۆمۆنیستەکان لە ساڵی ١٩٣٤ سەرۆکی کۆماری تورکستان حاجی خۆجە نیاز، سەرۆکوەزیران مەولانا ثابت، فەرماندەی پارێزگای (ئاڵتا) شەریف حاج، فەرماندەی (پارێزگای کەشفەر) عوسمان ئۆران، یونس بەگ وەزیری دەوڵەت، حاجی ئەبولحەسەن وەزیری بازرگانی و تاهیر بەگ سەرۆکی ئەنجومەنی نوێنەران، عەبدوڵڵا داملا وەزیری ئەشغاڵ و چەندانی دیکەیان کوشت.

بەم شێوەیە ڕووسەکان تورکستانیان کردە وڵاتێکی وێرانە و دواکەوتوو، تەنانەت دوای ڕووخانی ئیمپراتۆریەتی سۆڤیەت و سەربەخۆیی وڵاتەکەش، چەندین دیکتاتۆری عەلمانی دەسەڵاتیان گرتە دەست، کە درێژەیان بە سەرکوتکردن و گۆشەگیرکردنی هەر ڕەوتێکی ئیسلامی دەدا کە داوای ڕزگاری و سەربەخۆیی بکات.

3

چیچان: قوربانی سەربەخۆیی

پرۆسەی داگیرکاری ڕووسیا بۆ چیچان، دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتای سەدەی هەژدە، کاتێک لەدوای بەرخۆدانێکی درێژخایەن و توند لە سەردەمی جەنگی قەفقازدا، بەرزاییەکانی چیچان داگیرکرا، لێرەوە چیچان کەوتە ژێر چنگی ئیمپراتۆریەتی ڕووسیا. لە ساڵی ١٩٢٢ بە فەرمی بە ڕووسیای بەلشەفیکەوە لکێنرا، جارێکی دیکە لەژێر دەستی جۆزێف ستالین لەژێر ناوی «کۆماری سۆسیالیستی سۆڤیەتی ئۆتۆنۆمی چیچان-ئینگوش» دامەزرێنرایەوە. لە ساڵی ١٩٤٤ لەسەر فەرمانی لاڤرێنتی بێریا و بە تۆمەتی هاوکاریکردن لەگەڵ هێزەکانی ئەڵمانیا لە جەنگی جیهانی دووەمدا، نزیکەی دوو ملیۆن چیچانی و ژمارەیەک لە گەلانی دیکەی باکووری قەوقاز بۆ سیبیریا و ئاسیای ناوەڕاست ڕاگوێزران و کۆماری ئەنگوشیا و چیچانیش هەڵوەشێنرایەوە.

لە مانگی ئابی ساڵی ١٩٩١ میخائیل گۆرباچۆڤی دوایین سەرۆکی سۆڤیەت، لە پشووی هاوینەی خۆیدا لە کریمیا تووشی هەوڵی کودەتا بوو، ئەو ڕووداوە هێندەی تر دۆخی یەکێتی سۆڤیەتی شلۆق کرد، هەروەها مەیلی جیابوونەوەش لە سۆڤیەت لە گەشەسەندندا بوو، بۆیە تەنها دوای دوو ڕۆژ لەو کودەتا شکستخواردووە، ئەفسەری باڵا لە هەواڵگری سۆڤیەت جەوهەر دۆدایڤ، سەربەخۆیی چیچان و ئینگۆشیای ڕاگەیاند.

دۆدایڤ پەیوەندییەکی بەهێزی لەگەڵ بۆریس یەڵتسنی سەرۆکی ڕوسیادا هەبوو، پێیوابوو لە پاداشتی پشتگیریکردنی لەکاتی هەوڵی کودەتاکەدا، پشتیوانی لە جیابوونەوەی چیچان دەکات. هەرچەندە یەڵتسن لە سەرەتادا نارەزایی نیشان نەدا، بەڵام دوای هێوربوونەوەی

دۆخی مۆسکۆ، پشتگیری لە سەرکردە چیچانییەکانی نەیاری دۆدایڤ کرد، هەروەها سەرکردە سەربازییە ناوخۆییەکانی هاندا چەکی لە دژی هەڵبگرن، ئەوەش وەک سزایەک لەپای ڕەتکردنەوەی واژۆکردنی پەیماننامەی فیدراسیۆنی ڕووسیا، کە لە مانگی ئازاری ١٩٩٢ پێشنیازکرا بۆ واژۆکردن، بەڵام چیچان تاکە هەرێم بوو کە خۆی لە واژۆکردن بەدوور گرت.

لە تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٩٤دا، ڕژێمی دۆدایڤ دوچاری کودەتایەکی سەربازی خوێناوی هات، کە لەلایەن هەواڵگری ڕووسیاوە سازکرابوو، بەڵام کودەتاکە شکستی هێنا. لەگەڵ شکستی کودەتاکەدا مۆسکۆ بڕیاریدا بەفەرمی هێرش بکاتە سەر چیچان، لە سەرەتای ساڵی ١٩٩٥دا سی هەزار سەربازی ڕەوانەی چیچان کرد، دوای تۆپباران و بۆردومانێکی چڕی ئاسمانی چوونە ناو شاری گرۆزنی پایتەختەوە، کە زیاتر لە کۆمەڵکوژییەکی ڕێکخراو دەچوو نەک شەڕ، لە ئەنجامدا (٢٥) هەزار چیچانی کوژران کە زۆربەیان مەدەنی بوون، نزیکەی نیو ملیۆن مسوڵمانی دانیشتوی وڵاتەکەش ئاوارەبوون، لە بەرامبەردا نزیکەی پێنج هەزار سەربازی سوپای ڕووسیا کوژران.

لە ناوەڕاستی ساڵی ١٩٩٦دا، دوای چاودێریکردنی پەیوەندییە تەلەفۆنیەکانی، ڕووسەکان توانیان جەوهەر دۆدایڤ بە گورزێکی مووشەکی تیرۆر بکەن، ئەمەش گڕی بەردایە جۆش و خرۆشی چیچانیەکان، بەتایبەتی دوای پەیوەستبوونی ژمارەیەکی زۆری چەکدارە گەڕاوەکانی ئەفغانستان، ئەمەش ڕووسەکانی زیاتر نیگەران کرد، تاوەکو لەکۆتاییدا واژویان لەسەر ڕێکەوتنامەی ئاگربەست و کشانەوەی هێزەکانیان کرد، بەمەش دۆسییەی جەنگی یەکەمی چیچان داخرا، دوای ئەوەی نزیکەی (٨٠ – ١٠٠) هەزار کوژراوی لێکەوتەوە، جگەلە وێرانکردنی تەواوی وڵاتەکە.

جەنگی دووەمی ڕوسیا

داگیرنەکردنی چیچان لەماوەی سێ ساڵی جەنگی یەکەمدا، یەڵتسن و سوپاکەی تەواو نیگەران کردبوو، بۆیە بەدوای دەرفەتێکدا دەگەڕان تاوەکو تۆڵەی خۆیان بکەنەوە و شکۆ بۆ سوپاکەیان بگێڕنەوە. هەروەها چیچانیش لەناوخۆدا توشی شڵەژان هاتبوو، بزووتنەوە جیهادییەکان دەرکەوتبوون کە داوای یەکگرتنی کۆمارە ئیسلامیەکانیان لە قەفقاز، چیچان، ئینگۆشیا و داغستان دەکرد.

لە ڕووسیا گۆڕانکارییەکی دیکە ڕوویدا، لە مانگی ئابی ١٩٩٩ سەرۆکی ئەوکاتەی دەزگای هەواڵگری ڤلادیمێر پوتین بە سەرۆک وەزیران و پاشان بە سەرۆکی بەوەکالەتی ڕووسیا دیاریکرا. ڕاسپاردنی پوتین هاوکات بوو لەگەڵ هەوڵی گرووپە جیهادییەکان بۆ کۆنترۆڵکردنی هەندێک ناوچە لە داغستان. بۆیە لە ٥ی ئەیلولی هەمان ساڵدا، فڕۆکەکانی ڕووسیا چەند شوێنێکیان لە گرۆزنی پایتەختی چیچان بۆردومان کرد، مۆسکۆش

ڕایگەیاند کە چیتر دان بە دەسەڵاتی ئەسلان ماسخادۆڤی سەرۆکی چیچاندا نانێت، بەمەش جەنگی دووەمی لەدژی چیچان ڕاگەیاند.

له (٢٣)ی هەمان مانگدا ڕووسیا نزیکەی سی هەزار سەربازی بردە سنووری چیچان، لە یەکەم ڕۆژی ساڵی ٢٠٠٠دا، واتە تەنها دوای یەک ڕۆژ لە وەرگرتنی پۆستی سەرۆکایەتی وڵات لەلایەن پۆتینەوە، هێزەکانی ڕوسیا گەیشتنە دەوروبەری گرۆزنی. لە مانگی نیساندا مەسخادۆڤ پێشنیازێکی بۆ ئاشتی پێشکەش کرد، بەڵام مۆسکۆ ڕەتیکردەوە، چونکە لەوکاتەدا پوتین دروشمی شەڕی لەناوبردنی مسوڵمانانی لە قەفقاز بەرزکردبۆوە.

پوتین و سوپاکەی لە ئەنجامدانی پێشێلکاریی بەربەرییانە لەدژی مسوڵمانانی چیچان درێغییان نەکرد، تەنها لەماوەی یەک مانگ بۆردومانی ئاسمانیدا (٦٠٪)ی ژێرخانی وڵاتەکەیان وێرانکرد، زۆرینەی هەرە زۆری پردەکان و وێستگەکانی کارەبا و تاوەرەکانی تەلەفۆن و پەیوەندیکردنیان لەناوبرد. پوتین سیاسەتی زەوی سووتاوی پەیڕەو دەکرد، سەرەتا تۆپباران و بۆردومانی ئاسمانی گوند و شار و شارۆچکەکانی دەکرد، تاوەکو دانیشتوانەکەی هەڵبێن.

ماسخادۆڤ هەوڵیدا پایتەخت بەهێز بکات، بۆیە خەندەقی بەدەوری شارەکەدا هەڵکەند و تەواوی بیناکانی مینڕێژ کرد، لە سەرەتادا پلانەکەی سەرکەوتوو بوو، توانی زیانێکی زۆر بە سوپای ڕووسیا بگەیەنێت، بەڵام لە کۆتایی مانگی تشرینی دووەمی ١٩٩٩دا ڕووسەکان گەمارۆی شارەکەیان توندتر کرد، ئەوەش سەرۆکی چیچانی ناچارکرد لەگەڵ کۆمەڵێک پاسەوانی تایبەتیدا بەرەو دەرەوەی شارەکە هەڵبێن. لە ٦ی شوباتی٢٠٠٠دا ڕووسەکان ئاڵای خۆیان لە ناوەڕاستی گرۆزنیدا هەڵکرد و تەواوی بینا بۆمبڕێژکراوەکانیان تەقاندەوە.

دوای تەواوبوونی شەڕەکە، ڕێکخراوی هیومان ڕایتس ووچ ڕاپۆرتێکی بڵاوکردەوە، ڕووسیا بە ئەنجامدانی چەندین کۆمەڵکوژی بەرفراوان لە شار و گوندەکانی چیچان تاوانبار دەکات. هەروەها دەڵێت: سیاسەتی زەوی سووتاوی پوتین، دەیان هەزار کوژراو و بریندااری لێکەوتۆتەوە، سەرباری زیانە مادییەکان کە ئەژمارکردنیان مەحاڵە. ڕێکخراوەکە ئاماژەی بەوەشکردووە، بۆردومانە ئاسمانییە بەردەوامەکانی هێزەکانی ڕووسیا بۆ سەر دانیشتوانی مەدەنی، بووەتە هۆی ئەوەی زیاتر لە (٢٠٠) هەزار چیچانی بۆ ئەنگوشیای دراوسێ هەڵبێن، ئەمەش بارگرانییەکی بەرگە نەگیراوی خستۆتە سەر دانیشتوانی ئەو ناوچەیە، کە ژمارەیان لە (٣٠٠) کەس هەزار زیاتر نییە.

ڕاپۆرتەکە ئاشکرای کردووە، سەربازەکانی ڕووسیا بە ڕۆژی ڕووناک چوونەتە سەر ماڵی چیچانییەکان و تاڵانیان کردوون، تەنانەت کەلوپەلەکانیان بە ئیڤای سەربازی بۆ سەربازگەکانیان گواستۆتەوە، بەبێ ئەوەی کاربەدەستانی ڕوسیا هیچ هەڵوێست و کاردانەوەیەکیان هەبێت.

4
بۆسنە: کۆمەڵکوژی بە پاڵپشتی ڕووسیا

کۆماری بۆسنە و هەرزەگۆڤینا یەکێک بوو لە دەوڵەتەکانی ژێر ئاڵای کۆماری یوگۆسلاڤیای گەورە و دەسەڵاتی کۆمۆنیستەکان، کە بەر لە هەڵوەشانەوەی حەوت دەوڵەتی تەواوی لەخۆدەگرت (کرواتیا – سربیا – بۆسنە و هەرزەگۆڤینا – سلۆڤینیا – مۆنتینیگرۆ – مەقدۆنیا – کۆسۆڤۆ)، بە یەکێک لە بەهێزترین وڵاتانی ئەوروپا دادەنرا.

لەدوای هەڵوەشانەوەی یەکێتی سۆڤیەت، دەستبەجێ سلۆڤینیا لە ساڵی ١٩٩١ جیابوویەوە و سەربەخۆی خۆی ڕاگەیاند. بۆسنەش بۆ ڕاگەیاندنی سەربەخۆیی لە ٢٩ی شوباتی ١٩٩٢ ڕیفراندۆمی ئەنجامدا، بەڵام سیاسەتکارە سرپبییەکان بایکۆتیان کرد. زۆرینەی بەشداربووانی ڕاپرسییەکەش دەنگیان بۆ سەربەخۆییدا. لە بەرامبەر زیادبوونی دانپێدانانی نێودەوڵەتی بەم کۆمارە نوێیەدا، دەسەڵاتدارانی سرپبیا دەستیان بە جموجۆڵی سەربازی کرد، هێزەکانی سرپی بۆسنە لەلایەن حکومەتی سربیا بە سەرۆکایەتی سلۆبۆدان میلۆسۆڤیچ و میلیشیای سوپای گەلی یوگۆسلاڤیا پاڵپشتی دەکران و شەڕیان لە دژی مسوڵمانانی بۆسنە ڕاگەیاند.

لە مانگی نیسانی ١٩٩٢ یەکەم پریشکی شەڕی چوار ساڵە دەستیپێکرد، لەم شەڕەدا چەندین پێشێلکاری دڕندانە ئەنجامدران، لەوانە پاکتاوکردنی نەژادی، کۆمەڵکوژی، لاقەکردنی ژنان، ئاوارەبوونی خەڵکی مەدەنی.

کۆمەڵکوژی سرێبرینیکا

لە ئازاری ١٩٩٥ ڕادۆڤان کارازیچی سەرکردەی سربەکان بڕیاری ئابڵوقەدانی بۆسنە و گەمارۆدانی گەلەکەی و برسیکردنیانیدا، شاری سرێبرینیکا یەکێک بوو لە گرنگترین ئەو ناوچانەی کە مسوڵمانەکانی کۆمارەکەی لێبوو، سربەکان بڕیارەکانی نەتەوەیەکگرتوەکانیان فەرامۆشکرد و دەستیانکرد بە پەلاماردانی شارەکە، لە حوزەیرانی ١٩٩٥دا، هێزەکانی سربیا کە پشتیوانی سەربازیی و لۆجستیان لە مۆسکۆوە بۆ دەهات، توانیان بچنە ناو شاری سرێبرینیکاوە و داگیری بکەن و زنجیرەیەک تاوان و پێشێلکارییان ئەنجامدا. دوای ئەوەی سربەکان چوونە ناو شارەکەوە، نێرینە تەمەن (١٤ – ٥٠) ساڵەکانیان لە ژنان و پیر و منداڵان جیاکردەوە، پاشان هەموویانیان کوشت و خستنیانە ناو گۆڕی بەکۆمەڵەوە، هەروەها هەڵمەتی لاقەکردنی ڕێکخراویان لە دژی ژنانی مسوڵمان ئەنجامدا، هەندێک لە ژنانیان هەر بەزیندوویی خستە ناو گۆڕی بەکۆمەڵەوە. لە ئاکامی ئەم پەلامارەدا هەشت هەزار مسوڵمان کۆمەڵکوژ کران و دواتریش ئەم ڕووداوە بە جینۆساید ناسێنرا.

له ساڵانی جەنگدا زیاتر لە دوو ملیۆن کەس ئاوارە بوون، هەروەها لە نێوان (١٢ بۆ ٥٠) هەزار ژن لاقە کران، لەکاتی گەمارۆدانی بۆسنەشدا زیاتر لە چواردە هەزار کەس گیانیان لەدەستدا. هەروەها زیاتر لە (٨٠٠) مزگەوتیان لە شار و گوندەکانی بۆسنە و هەرزەگۆڤینا ڕووخاند، زیاتر لە ملیۆن و نیویک کتێب و دەستنووسیان سووتاند، جگەلە کوشتنی ژمارەیەکی زۆر لە زانایانی ئاینی و ئیمامی مزگەوتەکان و ڕۆشنبیران و بازرگانەکان.

سەرباری جیاوازی ئامارەکان لەسەر قوربانیانی ئەو شەڕە، هەندێک دەڵێن لە ماوەی ئەو چوار ساڵەدا زیاتر لە (٢٥٠) هەزار کەس کوژراون و دوو ملیۆن کەسیش ئاوارە بوون، واتە نزیکەی نیوەی دانیشتووان، جگەلە حاڵەتەکانی لاقەکردنی منداڵان و گەنجان، لەهەمانکاتدا سربەکان (٢٦) کۆمەڵکوژییان لە دژی مسوڵمانانی بۆسنە ئەنجامداوە، کە تەنها کۆمەڵکوژی سرێبرینیکا ناسراوە، هەندێک سەرچاوە ژمارەی قوربانییەکانی بە (١٢) هەزار کوژراو دەخەمڵێنن، هەندێک سەرچاوەی دیکەش دەڵێن ژمارەی قوربانییەکان تەنها هەشت هەزار کەسە.

لە ساڵی ٢٠٠٥ لە دەیەمین ساڵیادی ئەو کۆمەڵکوژییانەدا، کۆفی ئەنان سکرتێری گشتی ئەو کاتەی ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان ڕایگەیاند تاوانەکە بە پلەی یەکەم لە ئەستۆی ئەو کەسانەدایە کە پلانیان داڕشتووە و کۆمەڵکوژییەکەیان ئەنجامداوە و ئەوانەشی هاوکاریان کردوون، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بەرپرسیارێتی دەکەوێتە سەر دەوڵەتە گەورەکان و نەتەوەیەکگرتووەکان، چونکە یەکەمیان نەیتوانی ڕێوشوێنی پێویست بگرێتەبەر و دووەمیان - واتە نەتەوەیەکگرتووەکان - پێش کۆمەڵکوژییەکە و لەکاتی کۆمەڵکوژیەکەشدا هەڵەی گەورەیان کرد. ئاماژەی بەوەشدا کارەساتی سرێبرینیکا «بۆ هەمیشە وەک خاڵێکی ڕەش لە مێژووی نەتەوەیەکگرتووەکاندا دەمێنێتەوە»، دادگای دادی نێودەوڵەتیش لە شوباتی ٢٠٠٧دا، ئەو کۆمەڵکوژییەی بە جینۆساید ناساند.

مسوڵمانانی بۆسنە جگەلە سرێبرینیکا، دووچاری چەندین کۆمەڵکوژی دیکە هاتوون، کە میدیاکان کەمتر تیشکیان خستۆتە سەر، کە تێیدا دەیان هەزار کەس گیانیان لەدەستداوە، لەوانە کۆمەڵکوژی شەڕی نەمسا (١٦٨٣-١٦٩٩)، پاشان کۆمەڵکوژیی ساڵی ١٧١١ کە تێیدا هەزار مسوڵمان لە سانجاک و مۆنتینیگرۆ کوژران، کۆمەڵکوژییەکەی (١٨٠٤-١٨٦٧)، کاتێک سربەکانی بۆسنە دەوڵەتی مەسیحییان لەوێ ڕاگەیاند، کۆمەڵکوژییەکی دیکە لە ساڵی (١٨٧٦-١٨٧٨)دا ڕوویدا کاتێک سربەکان دەستیان بەسەر کۆسۆڤۆ و سانجاکەکان و مۆنتینیگرۆدا گرت، جگەلە کۆمەڵکوژیەکی گەورە لە ماوەی ساڵانی (١٩١٤- ١٩٤٥) لەگەڵ دەستپێکردنی یوگسلاڤیای یەکگرتوودا، کە تێیدا پێنج هەزار مسوڵمان کوژران، زنجیرەی کۆمەڵکوژییەکان بە کوژرانی (١٠٣) هەزار مسوڵمان لە جەنگی دووەمی جیهانی لە (١٩٤١- ١٩٤٥) کۆتایی دێت.

هاوکارییەکانی ڕووسیا

سەرۆکی پێشووی ئەنجومەنی سەرۆکایەتی لە بۆسنە و هەرزەگۆڤینا، دکتۆر هاریس سیلادیچ لەمیانی بەشداریکردنی لە بەرنامەی «شاهد علی العصر»ی کەناڵی «ئەلجەزیرە» کە لە (٢٠١٥/١٢/٢٦) پەخشکرا، دەڵێت: سربەکان لە ماوەی شەڕەکەی (١٩٩٢-١٩٩٥)دا، لەڕووی سەربازیی و مەعنەوییەوە لەلایەن ڕووسەکانەوە پشتیوانی دەکران. لەلایەکی دیکەوە، ڕووسەکان بەرگرییەکی بێ وێنەیان لە ڕادۆڤان کارازیچ کرد کە بە «قەسابی بۆسنە» ناسراوە، جگەلەوەی لە هەشتی تەمووزی ٢٠١٥دا، ڕووسیا ڤیتۆی لەدژی بڕیارنامەی ئەنجومەنی ئاسایش بەکارهێنا، کە کۆمەڵکوژی سریێبرینیکای بە جینۆساید دەناساند.

5

سوریا: کۆمەڵکوژی لە بەرگی هاوکارییدا

لە بەهاری ٢٠١١ لەچوارچێوەی بەهاری عەرەبیدا، دانیشتوانی سوریا خۆپیشاندانیان لە دژی ڕژێمی وڵاتەکەیان بە سەرۆکایەتی بەشار ئەسەد دەستپێکرد، بەڵام ئەسەد بە پشتیوانی ڕوسیا و ئێران تائێستا لە دەسەڵاتدا ماوەتەوە.

لە ٣٠ی ئەیلوولی٢٠١٥) پەرلەمان «دۆما»ی ڕووسیا ڕەزامەندی لەسەر جێگیرکردنی هێزەکانی ڕووسیا لەسەر خاکی سوریا دەربڕی، ئەوکات میدیای ڕووسیا و سوریا وەهایان بڵاوکردەوە ئەم هەنگاوە بۆ پاراستنی هاوڵاتیانی مەدەنییە لە گرووپە چەکدارەکان، بەڵام دواتر دەرکەوت ئامانج لێی هێشتنەوەی ئەسەد و قایمکردنی جێ پێی ڕوسیایە نەک تەنها لە سوریا، بەڵکو لە هەموو ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا. لەم ماوەیەشدا بەدەر لە هاوکاری سەربازی، مۆسکۆ (١٣) جار ڤیتۆی لە دژی ئەو بڕیارانەی ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکان بەکارهێناوە کە تایبەت بوون بە سوریا، هەروەها هەموو بڕیارنامەکانی ئەنجومەنی مافی مرۆڤی نەتەوەیەکگرتوەکانی لەبارەی سوریاوە ڕەتکردۆتەوە.

بەگوێرەی ڕاپۆرتەکانی تۆڕی سوریا بۆ مافەکانی مرۆڤ، لە نێوان ٣٠ی ئەیلولی ٢٠١٥ تا ٣٠ی ئەیلوولی ٢٠١٩، لەو کاتەی هێزەکانی ڕووسیا هاتوونەتە سوریا، نزیکەی (٦٦٨٦) هاوڵاتی لە (٣٣٥) کۆمەڵکوژی مۆسکۆدا کوژراون، هەروەها لانیکەم (١٠٨٣) هێرش کراوەتە سەر دامەزراوە مەدەنییە گرنگەکان، لەنێویاندا (٢٠١) هێرش بۆ سەر قوتابخانەکان و (١٩٠) پەلامار بۆ سەر دامەزراوە پزیشکییەکان. هەر بەهۆی ئەو هێرشانەشەوە تائێستا نزیکەی (٣.٣) ملیۆن کەس ئاوارەبوون.

ڕاپۆرتەکان دەریدەخەن لەنێو قوربانییەکاندا (١٩٢٨) منداڵ و (٩٠٨) ژن (مێینەی پێگەیشتوو) هەبوون، لە ساڵی یەکەم و دووەمی دەستێوەردانەکەدا زۆرترین ژمارەی قوربانی تۆمارکراوە، شاری حەلەبیش لە پێشەنگی لیستی ئەو شارانەیە کە زۆرترین ڕێژەی قوربانی تێدا تۆمارکراوە کە (٢٧٩٩) کوژراوە، دواتر ئیدلب (٢٤٠٨) کوژراو، دێرەزۆر (٤١٧) کوژراو.

لە درێژەی ڕاپۆرتەکاندا هاتووە، لە ماوەی ساڵانی (٢٠١٥ - ٢٠١٦)، (٣٧٣٤) هاوڵاتی مەدەنی کوژراون کە (١٠٤٧) کەسیان منداڵ و (٤١٤)یان ژن بوون، هەروەها لە ساڵانی (٢٠١٦ - ٢٠١٧) هەزار و (٥٤٧) هاوڵاتی مەدەنی کوژراون کە (٤٤٨)یان منداڵ و (٢٣٦) ژن بوون، هاوکات لە ساڵانی (٢٠١٧ - ٢٠١٨)، (٩٥٨) هاوڵاتی مەدەنی کوژراون، لەنێویاندا (٣٥٤) منداڵ و (٢١١) ژن هەبووە، لە ساڵانی (٢٠١٨-٢٠١٩)دا (٤٤٧) مەدەنی کوژراون کە (٧٩)یان منداڵ و (٤٧)یان ژن بووە.

سەبارەت بە ژمارەی کۆمەڵکوژییەکان، لە ساڵانی (٢٠١٥ - ٢٠١٦)دا هێزەکانی ڕووسیا (١٧٢) کۆمەڵکوژییان ئەنجامداوە، لە ساڵانی (٢٠١٦-٢٠١٧)دا نەوەد کۆمەڵکوژی، لە ٢٠١٨دا (٥٩) کۆمەڵکوژی، لە ٢٠١٩دا چواردە کۆمەڵکوژی.

هێرشەکانی ڕووسیا فەرمانگە حکومییەکان و دامەزراوە خزمەتگوزارییەکانیشی گرتۆتەوە، لە ڕاپۆرتەکاندا هاتووە هێزەکانی ڕوسیا لانیکەم (١٠٨٣) هێرشیان بۆ سەر ناوەندە مەدەنییە گرنگەکان ئەنجامداوە، لەنێویاندا (٢٠١) هێرش بۆ سەر قوتابخانەکان و (١٩٠) هێرش بۆ سەر دامەزراوە پزیشکییەکان، لە دەستێوەردانی سەربازی ڕووسیاوە تا ٣٠ی ئەیلوولی٢٠١٩، بەهۆی هێرشەکانەوە (١٠٧) کارمەندی پزیشکی و بەرگری شارستانی کوژراون، جگەلە (٢١) میدیاکار.

سەربازگە و تاقیگەی چەک

جگەلە ئەنجامدانی کۆمەڵکوژی، ڕووسەکان نوێترین و کوشندەترین چەکەکانی خۆیان لەسەر خاک و گەلی سوریا تاقیکردۆتەوە. لەوبارەیەوە سێرگی شۆیگو وەزیری بەرگری ڕووسیا ڕایگەیاند وڵاتەکەی "زیاتر لە (٣٠٠) جۆر چەکی ڕووسی لە سوریا" تاقیکردۆتەوە، ئەو چەکانەش بەگشتی کاریگەریی و بەهێزی خۆیان سەلماندووە. پێش ئەویش سەرۆکی ڕوسیا ڤلادیمێر پوتین ڕایگەیاندبوو «جەنگی سوریا گۆڕەپانێکی بەنرخی بۆ تاقیکردنەوەی چەکی ڕووسیا دابینکردووە، لە هەلومەرجێکی مەیدانی ڕاستەقینەدا کە گۆڕەپانی مەشق و ڕاهێنان هەرگیز دابینی نەدەکرد».

سەرباری تاقیکردنەوەی چەکەکانی، مۆسکۆ لە مانگی ئابی ٢٠١٥دا، ڕێککەوتنێکی لەگەڵ ڕژێمی ئەسەد واژۆ کرد بۆ دامەزراندنی «بنکەی ئاسمانی حمەیمیم» لە پارێزگای لازقییە لە کەنارەکانی سوریا، تاوەکو لەوێوە ئۆپەراسیۆنە سەربازییەکانی ئەنجام بدات. ڕێککەوتنەکە ڕێگە بە ڕووسەکان دەدات بۆ ماوەی چل ساڵ لەو بنکە ئاسمانییە بمێننەوە، جگەلە مانەوەیان لەسەر زەوی، هەروەها یازدە کەشتی جەنگییان هەبێت، لەنێویاندا کەشتی کە بە هێزی ئەتۆمی کاردەکات، جگەلەوەی بژاردەی درێژکردنەوەی ئەم ڕێککەوتنەیان بۆ بیست و پێنج ساڵی دیکەش دەبێت. پاشان لە مانگی کانوونی دووەمی ٢٠١٧ مۆسکۆ بنکەیەکی هەمیشەیی هێزی دەریایی لە بەندەری تەرتووس لە باکووری ڕۆژئاوای سوریا دامەراند.

سەرچاوەکان

١. عماد عنان: سجل الابادة و الدم.. تاريخ الهمجية الروسية ضد المسلمين، موقع نون بوست. (٢٠٢٠/٣/١٠).

٢. عماد عنان: لم تجد الجثث من يدفنها.. مذابح الروس بحق الملايين من مسلمى القرم، موقع نون بوست، (٢٠٢٠/٣/١٢).

٣. عماد عنان: قتلوا ١٠٠ ألف مسلم وهجروا ٢,٥ مليون الاخرين.. عن مذابح الروس فى تركستان، موقع نون بوست، (٢٠٢٠/٣/١٧).

٤. عماد عنان: الحرب الشيشانية.. الهمجية الروسية تودى بحياة مليون مسلم بين قتيل ومهجر، موقع نون بوست، (٢٠٢٠/٣/١٦).

٥. عماد عنان: البوسنه والهرسک.. المأساه التى أنتجها الدعم الروسى الاسود للصرب والكروات، موقع نون بوست، (٢٠٢٠/٣/١٨).

٦. عماد عنان: روسيا البوتينية.. الصعود عالميا على أشلاء السوريين وثروات بلادهم، موقع نون بوست، (٢٠٢٠/٣/٢١).